

PRILOZI
ZA PROUČAVANJE
HISTORIJE SARAJEVA

ISSN 1512-6897

PRILOZI

ZA PROUČAVANJE

HISTORIJE SARAJEVA

MUZEJ SARAJEVA

PRILOZI ZA PROUČAVANJE HISTORIJE SARAJEVA

BROJ 8/9

IZDAVAČ/PUBLISHER

JU Muzej Sarajeva

Josipa Štadlera 32, Sarajevo

++387 33 475 740

e-mail: muzejsarajeva@bih.net.ba

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA/EDITOR –IN- CHIEF

Alma Leka

REDAKCIJA/EDITORIAL BOARD

Žanka Dodig

Indira Kučuk Sorguč

Alma Leka

Iva Prosoli

Zijad Šehić

Hana Younis

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim priložima / The Editorial Board is not to be held responsible for the assertions and views presented in the contributions it publishes
Prijava o izdavanju časopisa *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva* zabilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine / Application for the publishing of the *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva* (*Contributions for the research on the history of Sarajevo*) has been registered at National and University Library of Bosnia and Herzegovina

MUZEJ SARAJEVA

ISSN 1512-6897

PRILOZI
ZA PROUČAVANJE
HISTORIJE SARAJEVA

Broj 8/9

Sarajevo - 2020.

SADRŽAJ

RIJEČ UREDNICE	7
Moamer ŠEHOVIĆ NAJVEĆE NEOLITSKO NASELJE NA PODRUČJU SARAJEVA.....	9
Zijad HALILOVIĆ NEKROPOLA SA STEĆCIMA I OSTACI SREDNJOVJEKOVNOG GRADA IZNAD SELA LUKA, OPĆINA ILIJAŠ.....	19
Senad KUČ STEČAK I STARO MUSLIMANSKO GROBLJE U MRKOVIĆIMA, OPĆINA CENTAR SARAJEVO	31
Adnan MUFTAREVIĆ TRAGOM DVA SARAJEVSKA NIŠANA	43
Ibrahim KRZOVIĆ Senella KREHIĆ-FOČAK ZDRAVSTVENE PRILIKE I ZDRAVSTVENE USTANOVE U BOSNI I HERCEGOVINI PRED DOLAZAK I NA POČETKU VLADAVINE AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE.....	57
Zijad ŠEHIĆ SARAJEVO U PUTOPISNOJ LITERATURI NA NJEMAČKOM JEZIKU OD 1878. DO 1939.	71
Zijad ŠEHIĆ ŠTA SU NJEMAČKI UČENICI UČILI O BOSNI I HERCEGOVINI PRIJE STO ČETRDESET I ČETIRI GODINE?	117
Dario VUGER FOTOAMATERIZAM I GRAFIKA TOMISLAVA KRIZMANA: FOTOGRAFIJE SARAJEVA?	137
Alma LEKA NEOSTVARENE ZAMISLI I INICIJATIVE O OSNIVANJU MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI DO POČETKA DRUGOG SVJETSKOG RATA...	157

Lebiba DŽEKO SARAJEVO KROZ OBJEKTIV FRANTIŠEKA FRANJE TOPIČA	169
Indira KUČUK-SORGUČ ANTROPOLOGIJA U MUZEJU SARAJEVA	179
Mirha ŠABANOVIĆ SAVREMENA POSLIJERATNA BOSANSKOHERCEGOVAČKA JAVNA SKULPTURA	195
Ajnija OMANIĆ O NEOSTVARENOJ ŽELJI SAMUELA ELAZARA O OSNIVANJU MUZEJA ZDRAVSTVENE KULTURE U BOSNI I HERCEGOVINI.....	233
Svetlana BAJIĆ PRILOG ETNOLOŠKIM ISTRAŽIVANJIMA O SLOVENCIMA U BOSNI I HERCEGOVINI I BOSANCIMA U REPUBLICI SLOVENIJI.....	239
Mustafa ARSLANOVIĆ MARKETING U MUZEJU – OD PREDRASUDE DO POTREBE	265
Igor RADOVANOVIĆ SARAJEVSKI MOSTOVI – SVJEDOCI VREMENA.....	289
Žanka DODIG IZLOŽBA JELOVNIKA POVODOM JUBILEJA HOTELA “EUROPE”/“EVROPA”	299
Amra MADŽAREVIĆ IZLOŽBA “SARAJEVO 1914–2014”	305
Aida SULEJMANAGIĆ PRILOZI ZA PROUČAVANJE HISTORIJE SARAJEVA (bibliografija)	313

RIJEČ UREDNICE

Muzej Sarajeva, nakon desetogodišnje pauze, nastavlja s objavljivanjem časopisa Prilozi za proučavanje historije Sarajeva i to kao dvobroja, br. 8/9.

Od osnivanja časopisa do danas izdano je sedam brojeva, odnosno četiri broja u periodu od 1963.do 1974. godine, i tri broja u periodu od 2008. do 2010.godine. Prvi broj časopisa izašao je 1963. godine, četrnaest godina nakon osnivanja Muzeja Sarajeva. Nastavljajući tradiciju započetu 1963. godine, časopis će da objavljuje stručne i znanstvene članke s područja muzeologije, kulturne antropologije, etnologije, arheologije, historije, te ostalih srodnih znanosti. U narednim godinama, nastojat ćemo da časopis sve više usmjeravamo i na specifične teme vezane uz djelovanje muzeja u suvremenom društvu.

Novom koncepcijom časopisa želimo ga osuvremeniti, te uspostavljanjem redovitosti u njegovom izlaženju, jednom godišnje, želimo postići i njegovu relevantnost. Novim pristupom nastojat ćemo približiti rad muzeja ne samo stručnjacima, već i široj čitateljskoj publici i muzejskim posjetiteljima. Zadatak Priloga bio je i ostao - donositi izvorne naučne i stručne članke iz svih oblasti koje se proučavaju u Muzeju Sarajeva, te da u njemu, svojim člancima, učestvuju kako djelatnici Muzeja tako i vanjski suradnici.

Na čelu uredničkog kolegija časopisa smjenjivala su se velika imena tadašnje bh. nauke, muzeologije i kulturne historije-istaknuti univerzitetski profesori i znanstvenici dr. Alojz Benac, historičar Risto Besarović, Alija Bejtić, te mnogi drugi. Urednička i programska orijentacija časopisa "Prilozi za proučavanje historije Sarajeva od 1963. se temeljila na brojnim znanstvenim i stručnim kritičkim i uredničkim dilemama, analiziranju, valoriziranju i odabiranju kvalitetne znanstvene historijske, kulturne i komunikacijske produkcije za publiciranje u časopisu "Prilozi". U publicističko-strateškom smislu, članovi uredništva, su poštivali visoke znanstvene standarde, recenzentsko stručno mišljenje, te afirmirali selekcijsku kritičku svijest i etičke uredničke principe u odabiru i selekciji pristigle autorske produkcije za publiciranje znanstvenih i stručnih radova, i u proteklih skoro šest desetljeća rada i života

časopisa, na temelju ponuđene ukupne autorske produkcije, promišljalo poštenu i visoko dignitativnu odgovornu uredničku balans, uvažavajući historijske zakonitosti, kojim se naučno-stručna relacija jednog uma s drugim, uvijek temelji na ukupnim znanstvenim, kulturnim i egzistencijalnim autorskim perspektivama.

Časopis će u budućnosti doprinijeti lakšoj prezentaciji stanja u muzejskim zbirkama Muzeja Sarajeva, na spomenicima kulturnog naslijeđa Sarajeva, kao i u drugim segmentima historije vezane za glavni grad i njegovu okolinu, ali i bržem stvaranju uvjeta za okupljanje svih odgovornih i zainteresiranih faktora na značajnom i plemenitom poslu zaštite kulturno-historijske baštine Kantona Sarajeva.

Zahvaljujemo svim suradnicima koji su svojim radovima obogatili ovogodišnji broj Priloga, i nadamo se da smo tekstovima u ovom broju časopisa doprinijeli daljnjem razvoju struke, te da će Vas neki od tekstova inspirirati u daljem stručnom i znanstvenom radu.

Alma Leka

Moamer ŠEHOVIĆ
JU Muzej Sarajeva

NAJVEĆE NEOLITSKO NASELJE NA PODRUČJU SARAJEVA

Apstrakt: Butmir je najstarije i najpoznatije arheološko nalazište iz kasnog kamenog doba u Bosni i Hercegovini. Iskopine u Butmiru otkrivene su na području Ilidže, današnjeg predgrađa Sarajeva, još 1893. godine, od strane austrougarske vlasti, tokom izgradnje poljoprivredne škole. Nalazište je učinilo Bosnu i Hercegovinu poznatu u svjetskim naučnim krugovima. Iskopavanje na lokalitetu Butmir trajalo je od 1893. do 1896. godine. Istraživačke radove obavili su eminentni stručnjaci iz Zemaljskog muzeja Vaclav Radimski i Franjo Fiala. Ovo senzacionalno otkriće krajem 19. stoljeća dovelo je do održavanja Međunarodnog kongresa arheologa i antropologa u Sarajevu, u augustu 1894. godine.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Sarajevo, neolit, Butmir (Butmir I, Butmir II, Butmir III), Međunarodni kongres, butmirska kultura, zemunice, keramika, figuralna plastika, adoranti, strelice, lovci

Abstract: Butmir is the oldest and most famous late Stone Age archaeological site in Bosnia and Herzegovina. Excavations in Butmir were discovered in the Ilidža area, today a suburb of Sarajevo, as early as 1893 by the Austro-Hungarian government during the construction of an agricultural school. The site made Bosnia and Herzegovina known in world scientific circles. Excavations at the Butmir site lasted from 1893 to 1896. The research work was performed by eminent experts from the National Museum Vaclav Radimski and Franjo Fiala. This sensational discovery at the end of the 19th century led to the holding of the International Congress of Archaeologists and Anthropologists in Sarajevo in August 1894.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Neolithic, Butmir (Butmir I, Butmir II, Butmir III), International Congress, Butmir culture, dugouts, ceramics, figural plastics, adorants, arrows, hunters.

Promjena klimatskih uslova u Evropi poznatih kao atlantski klimatski optimum, oko 7000–5000. godine p. n. e., donosi stabilizaciju umjerenе klime, što se pozitivno odražava na uslove za nastanak novog načina života. Ekonomska baza ljudskih zajednica prelazi s lovačkog načina privređivanja na proizvođački, a to znači prelazak na zemljoradnju i stočarstvo. Promjena koja je uslijedila rezultirala je trajnim naseljavanjem pojedinih mjesta i formiranjem naselja u kojima se živjelo dosta organizirano.¹

Granica između srednjeg i mlađeg neolita u Bosni nije jasno naglašena, što uslovljava da se butmirska grupa prisutna na ovom terenu tretira u periodu mlađeg neolita. U prvom redu, misli se na veliko i respektabilno neolitičko naselje u Butmiru (3500–2500. godine p. n. e.), mada su tragovi neolitskog načina života prisutni u naselju Naklo kod Vojkovića kao i na području Mokrog, u Marinkovoj pećini.²

Ova grupa dobila je ime po nalazištu u Butmiru, naselju na području Ilidže, u kojem su vršena djelimična iskopavanja između 1893. i 1896. godine. Pokretni arheološki materijal koji je tada prikupljen i danas predstavlja jednu od osnova za poznavanje i proučavanje butmirske kulture.³ Neolitsko nalazište u Butmiru najbogatije je u Bosni i Hercegovini, ali i cijeloj jugoistočnoj Evropi, po čemu je dobila i ime.⁴

Ostaci ovog neolitskog naselja pronađeni su u ravnici gdje se teren blago uzdiže uz neposrednu blizinu rijeke Željeznice. U toku arheoloških radova na ovom lokalitetu otkopana je najveća površina naselja butmirske kulture, a konstatirano je postojanje oko 90 zemunica, koje su služile za stanovanje i druge namjene. Određeni broj zemunica imao je unutrašnja i vanjska ognjišta, pa je sigurno da jedan broj ovih objekata

---

1 Alojz Benac, "Mlađe kameno i prelazno doba", u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1966, 29.

2 Salmedin Mesihović, "Inscriptiones Latinarvm Saraevonensis", *Historijska traganja*, Sarajevo, Institut za historiju, I, 2008, 2.

3 Arheološki leksikon, tom I, 16. Veća naselja koja pripadaju butmirskoj kulturi, pored Butmira, su: Brdo kod Kiseljaka, Okolište kod Visokog, Obre II kod Kaknja, Mujevine u Alihodžama kod Travnika, Nebo u dolini Bile, Brajkovići kod Travnika i Kraljevine u Novom Šeheru kod Maglaja.

4 Vejsil Ćurčić, "Prehistoričke utvrde oko Sarajeva", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, Zemaljski muzej BiH, 1908, XX, sv. 3, 363.

jesu stambeni i slični objekti. Zemunice u ovom naselju bile su raspoređene u nekoliko skupova i grupisane oko slobodnih površina koje se mogu nazvati malim trgovima, a na kojima su se održavale svekolike radnje koje su neophodne za život jednog naselja.⁵

Međutim, ovo naselje nije pružilo adekvatne dokaze o stambenoj arhitekturi, pa se ovaj nedostatak dokaza može protumačiti jedino kao propust koji je učinjen prilikom iskopavanja, jer na ovom arheološkom lokalitetu kulturni sloj negdje doseže debljinu i preko tri metra, te je nemoguće da sadrži samo zemunički način stanovanja, koji je ustanovljen na samo dva lokaliteta, na Butmiru i na lokalitetu Nebo.⁶

Podaci o ovom neolitskom naselju su dragocjeni u smislu rasvjetljavanja načina života jedne dobro organizirane zajednice ljudi.

Međutim, butmirsko naselje je bogato i raznovrsnim tipovima kamenih strelica, posebno specifičnim kamenim noževima prilagođenim za upotrebu, dok su koštana oruđa nađena u malom broju. Umjetnost stanovnika Butmira, kao, uostalom, i kod svih drugih ljudi iz doba neolita, nalazila je najširi i gotovo svakom čovjeku tog doba pristupačan medij u keramici.⁷

Keramičke posude i figuralne izrađevine pokazuju izvanredno razvijen osjećaj za lijepo kod pripadnika butmirske grupe. Oblici i ornamentalni sistem na posuđu iz samog Butmira izazvali su veliku pažnju prahistoričara širom svijeta. Istu takvu pažnju izazvale su i ljudske i životinjske figure iz samog naselja. Jedna od vodećih formi butmirske keramike – Butmir I (3500–3200. godine p. n. e.) – je bikonična zdjela, tamne i dobro glačane površine, ukrašena ponekad kanelurama u gornjem dijelu posude ili nizom plastičnih dugmadi na oštrm ramenu.⁸

U butmirskom keramičkom repertoaru najzapaženiji oblici vaza jesu tzv. kruškolike posude i loptaste vaze s malom prstenastom nogom. Njima se još pridružuju: šolje, bikonični sudovi, razne druge bikonične forme, minijaturne vaze, žrtvenici na nogama, veliki lonci i tome slično.⁹

5 A. Benac, "Mlađe kameno i prelazno doba", 50-51.

6 Isto, 51. Svakako da broj od 90 zemunica kao i njihov raspored pružaju dokaze koji idu u prilog adekvatnoj zemuničkoj stambenoj arhitekturi, ali i jedinom obliku stambenih formi na lokalitetu Butmira.

7 Borivoj Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1976, 29.

8 A. Benac, *Mlađe kameno i prelazno doba*, 53.

9 Isto, 54.

Keramika s ovog nalazišta odlikuje se izvanrednim dekorativnim ukrašavanjem, u kojem se razlikuju krivolinijski i pravolinijski motivi, koji se zadržavaju sve do kraja života u ovom naselju, ali i butmirske kulture uopće. Glavnu poziciju među geometrijskim motivima imaju udubljeni plastični spiralni C i S motivi, koji su karakteristični za butmirsku kulturnu grupu. Slobodni prostor između dekoracija ispunjava se tačkastim ubodima. Među pravolinijskim pravim geometrijskim motivima preovlađuju trokutovi i rombovi u raznim kombinacijama kao i pravilna šahovska polja.¹⁰

Naredna faza butmirske kulture, u kojoj do punog izražaja dolaze sve najbolje osobine keramičkih izrađevina, jeste klasična faza, ili Butmir II (3200–2800. godine p. n. e.). Kod keramike u tom periodu dolazi do promjene, prvenstveno nestaju kakanjski elementi, a fina keramika javlja se u tri osnovne vrste: crnoglačana keramika, spiralno-trakasta keramika i keramika hvarsko-lisičićkog tipa. Keramika sa spiralno-trakastom formom ukrašavanja najzastupljeniji je vid ukrašavanja klasične butmirske kulture.¹¹

U tehničkom pogledu, to su najbolji proizvodi tadašnjih majstora grnčara, koji proizvode razne oblike keramičkih posuda: od loptastih vaza, bikonične zdjele, šoljice, kruškolike vaze, visoke šoljice ovalnog profila, vaze s više nogu, žrtvenici na četiri noge i razno minijaturno posuđe.¹² Motivi sa spiralnim ukrašavanjem izvode se po pravilu na loptastim vazama, a izuzetno na drugim keramičkim posudama. Spiralni motivi su u tom periodu doživjeli pravi procvat, a posebno dekorativno djeluju S i C motivi u jedinstvenom frizu s poljima obojenim crvenom i bijelom bojom. Treba naglasiti da se tada javljaju i motivi “vučijih zuba”.¹³

Trakasti i pravi geometrijski motivi nastavljaju tradiciju iz prethodne faze, ali su sada kombinacije mnogo raznovrsnije i upotreba bijele inkrustacije je mnogo češća. U butmirskoj kulturi naselje Butmir je

---

10 Zdravko Marić, *Monografija Ilidža*, Sarajevo, Općina Ilidža, 2000, 101. Prije svega, misli se na ukrašavanje keramičkog posuda kanelurama.

11 Isto, 101-102.

12 Z. Marić, *Monografija Ilidža*, 106.

13 Isto, 107.

najdalje otišlo u varijacijama pravocrtnih motiva i najviše razvilo geometrijski stil.¹⁴

Također, butmirsko naselje je i glavno nalazište plastičnih izrađevina i zbog toga se ovi nalazi moraju ubrojati u klasičnu fazu butmirske kulture. Najveći broj butmirske figuralne plastike odnosi se na prikaz ljudskih likova, tačnije sedamdeset i dva (72) figuralna prikaza, a samo mali dio pripada prikazu sa životinjskim predodžbama.¹⁵ Kod figuralne plastike važno je napomenuti da je rađena s posebnom pažnjom, u tehnici crnoglačanih figura, s urezima koji naglašavaju detalje tijela i odjeće. Veći broj ljudskih figura prikazuje i ima ženske crte, s prikazom ženskih atributa, što predstavlja potvrdu o dominaciji matrijarhata i kulta Velike Majke.¹⁶

Jedan broj sačuvanih glava ljudskih figurica (njih osam) pokazuje osobine realistične umjetnosti. Od početka 20. stoljeća stručnjaci raznih disciplina vezanih za antropologiju usmjerili su svoju pažnju prema figuralnom prikazu butmirskih vajara i dosta vremena potrošili proučavajući crte lica, oblik nosa i prikaze kose, tražeći rasne odlike butmirskih ljudskih figurica.¹⁷

Pored realističnih figura, u Butmiru su dosta brojne sheme u prikazu ljudskih likova, prije svega u dvije varijante: prva, kod koje je lice plastično uokvireno ili ima neprirodno horizontalni položaj, a nos i obrve su jako naglašeni, i druga grupa, u koju spadaju tzv. adoranti, s uzdignutim ili na prsima prekrštenim rukama. Vrlo je vjerovatno da su to likovi učesnika u nekim kulturnim radnjama, a koje mi nikada nećemo detaljnije upoznati. Može se samo pretpostaviti da su najčešće obrade bile vezane uz likove demona ili božanstva plodnosti, pa bi takvi kultovi bili normalna manifestacija duhovnog života i u butmirskoj grupi. Teže bi bilo pomišljati na neku drugu vrstu kulta.¹⁸ Mali broj figurica

14 Isto, 107.

15 Isto, 107. Pored figuralne plastike koja se odnosi na prikaz ljudskih likova i životinjskih figura, postoji i plastično ukrašavanje keramičkog posuđa, kao što su nizovi plastičnih dugmadi.

16 Alojz Benac, *Religijske predstave prastanovnika južnoslavenskih zemalja*, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti BiH, 27.

17 Enver Imamović, "Prostor Bosne i Hercegovine u prethistoriji i antici", u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, Bosanski kulturni centar, 1998, 16.

18 A. Benac, *Mlađe kameno i prelazno doba*, 58.

prikazuje životinje, prije svega rogatu stoku, odnosno goveda. Neke od ovih figura su pažljivo rađene, ali nigdje nije zapažen smisao za realizam kao kod ljudskih likova. Keramika najmlađe kulturne butmirske grupe – Butmir III (2800–2500. godine p. n. e.) pouzdano je izdvojena jedino u Obrima II, zato se njene osobine ne mogu prikazati u nalazima Butmira.¹⁹ Neolitsko naselje Butmir smješteno je na povoljnom mjestu, a o tome svjedoče nalazi pšenice, ječma i sočiva. Među ovim agrikulturama pronađeni su i ostaci divljih jabuka, lješnika te nekih drugih divljih sorti. Ovi nalazi najbolje dokumentiraju sakupljačku djelatnost pripadnika butmirske kulture. Jedna od zanimljivosti koja je vezana za Butmir su kosti domaćih životinja, kojih je pronađeno vrlo malo, što daje novo svjetlo za poznavanje života ondašnjih ljudi, na osnovu čega se može zaključiti da je stočarstvo igralo sporednu ulogu u ekonomiji ovog naselja. Stanovnici neolitskog Butmira bili su vrsni lovci, a najviše su lovili krupnu divljač, jelena, srnu, divlju svinju. U odnosu na stočarstvo, lov je predstavljao važno zanimanje.²⁰

---

¹⁹ Z. Marić, *Monografija Ilidža*, 106 -110.

²⁰ Isto, 110.

ZAKLJUČAK

Sarajevsko područje ima dug i značajan kontinuitet postojanja funkcionalne naseobinske kulture. Ta kultura nije nastala *ex nihilo*, niti je samo producirana načinom života u mediteranskom grčko-rimskom stilu. Pored nesumnjivih i presudnih utjecaja koje su imali impulsi razvijene grčko-rimske civilizacije, ona je imala određenu uzročno-posljedičnu vezu i s prethodnim periodima. Najranije prisustvo ljudi u ovom naseobinskom kontinuumu na sarajevskom području moglo bi se povezati s povlačenjem posljednjeg ledenog doba, kada je zapadnobalkanska populacija bila prisiljena, usljed rasta nivoa mora, da se povlači prema unutrašnjosti, od leda i snijega oslobođenim bosanskim brdsko-planinskim prostorima.

Znatno kasnije, u periodu neolitika, na prostorima gornje Bosne razvija se osebuja i snažna butmirska kultura. Važno je naglasiti da naseobinska kultura sarajevskog područja već ima izgrađenu fizionomiju zasnovanu na poljoprivrednom gospodarstvu. Taj tip naselja su već respektabilne veličine i bila su i gravitacione tačke jednog šireg područja.

Neolitsko nalazište u Butmiru najbogatije je u Bosni i Hercegovini, ali i cijeloj jugoistočnoj Evropi, po čemu je dobila i ime. Keramika s ovog nalazišta odlikuje se izvanrednim dekorativnim ukrašavanjem, gdje se razlikuju krivolinijski i pravolinijski motivi, koji se zadržavaju sve do kraja života u ovom naselju, ali i butmirske kulture uopće.

Oblici i ornamentalni sistem na posudu iz samog Butmira izazvali su veliku pažnju prahistoričara širom svijeta. Istu takvu pažnju izazvale su i ljudske i životinjske figure iz samog naselja. Podaci o ovom neolitskom naselju dragocjeni su u smislu rasvjetljavanja načina života jedne dobro organizirane zajednice ljudi.

U svakom slučaju, područje gornje Bosne a, svakako, i sarajevski kraj, zasigurno još nije iscrpljeno za istraživanje i vremenom će doći do novih pronalazaka koji će dovesti do revizije prahistorije, pa tako i historije na području Sarajeva.

LITERATURA

- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom I–III, mape 1–4, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1988.
- Benac, A., “Mlađe kameno i prelazno doba”, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo, Veselin Masleša, 29- 87, 1966.
- Benac, A., “Mlađe kameno i prelazno doba”, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo, Veselin Masleša, 29-93, 1984.
- Benac, A., *Religijske predstave prastanovnika južnoslavenskih zemalja*, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti BiH, 2012.
- Čović, B., *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1976.
- Ćurčić, V., *Prehistoričke utvrde oko Sarajeva*, GZM, XX, sv. 3, 363-381 + tab. I–II, 1908.
- Imamović, E., “Prostor Bosne i Hercegovine u prethistoriji i antici”, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, Bosanski kulturni centar, 13-41, 1998.
- Marić, Z., *Monografija Ilidža*, Sarajevo, Općina Ilidža, 101-110, 2000.
- Mesihović, S., *Inscriptiones Latinarvm Saraevonensis*, Historijska traganja, I, Sarajevo, Institut za historiju, 9-68, 2008.

Summary

THE LARGEST NEOLITHIC SETTLEMENT IN THE SARAJEVO AREA

The Sarajevo area has a long and significant continuity of the existence of a functional settlement culture. This culture did not originate ex nihilo nor was it only produced by the Mediterranean Greco - Roman style of life. In addition to the undoubted and decisive influences that the impulses of the developed Greco - Roman civilization had, it also had a certain causal connection with previous periods. The earliest presence of people, in this settlement continuum in the Sarajevo area, could be related to the withdrawal of the last Ice Age when the Western Balkan populations were forced, due to rising sea levels, to retreat inland to the ice and snow free Bosnian hills.

Much later, in the Neolithic period, a distinctive and strong Butmir culture developed in the Upper Bosnia area. It is important to emphasise that the settlement culture of the Sarajevo area already has a built physiognomy based on agriculture. Settlements of this type are already respectable in size and were also the points of gravity of a wider area.

The Neolithic site in Butmir is the richest in Bosnia and Herzegovina, but also in the whole of Southeast Europe, after which it got its name. The pottery from this site is characterised by extraordinary decorative decoration, among which there are curvilinear and rectilinear motifs that remain until the end of life in this settlement, but also Butmir culture in general.

The shapes and ornamental system on the pottery from Butmir itself have attracted a lot of attention from prehistorians around the world. Human or animal figures from the settlement itself attracted the same kind of attraction. Data on this Neolithic settlement are valuable in terms of illuminating the way of life of a well-organized community of people.

In any case, the Upper Bosnia area, and certainly the Sarajevo area, is, without doubt, not yet exhausted for research, and in time new discoveries will be made that will lead to a revision of prehistory, including history in the Sarajevo area.

Zijad HALILOVIĆ

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, Sarajevo

NEKROPOLA SA STEĆCIMA I OSTACI SREDNJOVJEKOVNOG GRADA IZNAD SELA LUKA, OPĆINA ILIJAŠ

Apstrakt: Stećci na lokalitetu ispod sela Luka i srednjovjekovni grad iznad današnjeg naselja u srednjem vijeku nalazili su se na teritoriji župe Vrhbosna, koja je kasnije podijeljena je na nekoliko manjih oblasti. Nakon te podjele prostor današnjeg sela Luka bio je sastavni dio zemlje Pavlovića. Po regionalnoj zastupljenosti stećci na ovom lokalitetu pripadaju tampon-zoni između stećaka centralne i istočne Bosne.

Ovim radom obuhvaćeno je ubiciranje srednjovjekovnog grada i tehnička obrada stećaka u predjelu Peračkog potoka ispod naseljenog mjesta Luka.

Ključne riječi: srednjovjekovni grad, stećci, Luka, Perački potok, Ilijaš

Abstract: The stećak tombstones on the site below the village of Luka and the medieval town above today's settlement were located on the territory of the parish of Vrhbosna in the Middle Ages, which was later divided into several smaller regions. After that division, the area of today's village of Luka was an integral part of Pavlović's land. According to the regional representation, the stećak tombstones at this site belong to the buffer zone between the stećak tombstones of Central and Eastern Bosnia.

This work includes the location of the medieval town and the technical processing of the stećak tombstones in the area of Perački potok below the inhabited village of Luka.

Keywords: medieval town, medieval tombstones (stećak), Luka, Perački potok, Ilijaš

Geografski položaj

Naselje Luka od Sarajeva je udaljeno 12,31 km zračne linije u pravcu sjevera, a od Ilijaša 16,13 km zračne linije u pravcu zapada, smješteno je na nadmorskoj visini od 1124 m, geografskoj dužini 43°57'11.35"N i geografskoj širini 18°28'36.47"E. Iznad naselja evidentirani su ostaci srednjovjekovnog grada, dok se u kotlini koju stvaraju rječica Liješnica i Perački potok, duboko ispod naselja, u pravcu jugozapada, na udaljenosti od 850 m, nalazi nekropola sa stećcima.

Nadmorska visina nekropole je 912 m, geografska dužina 43°57'4.75"N i geografska širina 18°28'3.11"E¹ (sl. 1).

U katastarskim knjigama lokalitet se nalazi na prostoru označenom kao Perači k.č. 1128, 1129, k.o. Visojevica (novi premjer), što odgovara k.č. 1115/1, 1115/36, k.o. Nahorevo (stari premjer), općina Ilijaš, upisan u z.k. uložak broj 33, Kanton Sarajevo, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina.

Historijski podaci

Bosanski kontekst pojave stećaka određen je naraslim ekonomskim snagama bosanskog feudalnog društva XIV stoljeća, otvaranjem rudnika i urbanizacijom odnosno željom pojedinaca da vanjskim znakom na grobu afirmiraju svoj ugled i svoju moć. Veći broj grobova i grobalja bez stećaka upućuje na duboku klasnu diferenciranost tog istog društva, što znači da su stećci u hronološkom pogledu pratili razvoj, pa i propast feudalizma, odnosno razvoj gradova i građanske klase.²

Stećci na lokalitetu ispod sela Luka u srednjem vijeku nalazili su se na teritoriji župe Vrhbosna, koja je kasnije podijeljena na nekoliko manjih oblasti. Nakon te podjele prostor današnjeg sela Luka bio je sastavni dio zemlje Pavlovića. Po regionalnoj zastupljenosti stećci na ovom lokalitetu pripadaju tampon-zoni između stećaka centralne i istočne Bosne.³

1 Preuzeto dana 7. 1. 2010. godine, s web-stranice: www.google-earth.com

2 Opširnije o historijskim podacima vidjeti u odluci Komisije o proglašenju *Prirodnog i historijskog područja – Nekropola sa stećcima i nišanima Grčko groblje / Svatovsko groblje (greblje) u selu Donji Močioci, općina Stari Grad – Sarajevo* nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, broj: 02-02-68/07-17, od 10. septembra 2008. godine (Službeni glasnik BiH, br. 54/09) i na web-adresi Komisije: <http://www.kons.gov.ba>

3 Lidija Fekeža, "Stećci olovskoga kraja", u: *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa "Tristota obljetnica stradanja samostana i crkve u Olovu (1704–2004)"*, Sarajevo,

Svi stećci na ovoj nekropoli pripadaju vrsti položenih monolita, koji se pojavljuju u tri forme: ploča, sanduk i sarkofag (sljemenjak), dok se umjetničko oblikovanje očituje u formi i ukrasu. Uopćeno, brojnost stećaka na nekropolama važan je pokazatelj kretanja u društvu srednjovjekovne Bosne XIV i XV stoljeća. S obzirom na to da najveći broj nekropola sadrži manje od 10 stećaka, a da je broj nekropola s 300 i više primjeraka koje pripadaju većim zajednicama izuzetak, mala se groblja uopćeno mogu smatrati porodičnim, što govori o poodmaklom procesu rastakanja starog rodovskog društva i izdvajanju malih porodičnih zajednica koje, kao znak “novog” identiteta, organiziraju svoja vlastita groblja.⁴

Na osnovu navedenog mišljenja, nekropola sa stećcima u kotlini Peračkog potoka ispod sela Luka po brojnosti stećaka pripada široj zajednici koja je živjela na tom prostoru. Naime, grobovi velikaša nisu izdvojeni na neko posebno mjesto, već čine sastavni dio nekropole. Jedino se na osnovu masivnosti nadgrobnika uočava da su tu sahranjeni velikaši, što svakako ukazuje na činjenicu da tu još nije došlo do posljednje faze procesa rastakanja starog rodovskog društva i izdvajanja malih porodičnih zajednica. Stoga se po vremenu nastanka vjerovatno mogu svrstati u period XIV stoljeća. U literaturi se navodi još i podatak da se u neposrednoj blizini nekropole uzdiže brdo na kojem su evidentirani ostaci srednjovjekovnog utvrđenog grada.⁵ Detaljnim pregledom literature utvrđeno je da za spomenuti grad, njegov značaj, ulogu i vrijeme egzistiranja ne postoje iscrpniji historijski podaci.

Prethodna zakonska zaštita

U Prostornom planu BiH do 2000. godine na području općine Ilijaš kao spomenik III kategorije uvršteno je 22 lokaliteta nekropola sa stećcima (505 stećaka) bez preciznije identifikacije.⁶

2008, str. 66.

4 Pavao Anđelić, “Doba srednjovjekovne bosanske države”, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1966, 455-495.

5 Šefik Bešliagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1971, 173.

6 Grupa autora, *Prostorni plan Bosne i Hercegovine, faza b – valorizacija, prirodne i kulturno-historijske vrijednosti*, Sarajevo, Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta Sarajevo i Urbanistički zavod za BiH, 1980, 50.

Nekropola sa stećcima u naseljenom mjestu Luka evidentirana je pod nazivom *Luka, općina Ilijaš, srednjovjekovna nekropola i grad (nekropola sa 69 stećaka i ostaci srednjovjekovnog grada, kasni srednji vijek)*. Srednjovjekovna nekropola i ostaci srednjovjekovnog grada nisu bili upisani u Registar spomenika kulture Socijalističke republike Bosne i Hercegovine.⁷

Područje nekropole nalazi se u granicama Spomenika parka prirode Skakavac, te se s ciljem zaštite prirodnog naslijeđa na njega primjenjuju odredbe Odluke o proglašenju šireg područja vodopada Skakavac spomenikom prirode Kantona Sarajevo ("Službene novine Kantona Sarajevo", broj 10/02), zatim odredbe Odluke o usvajanju prostornog plana posebnog područja prirodnog naslijeđa "Vodopad Skakavac" i Odluke o provođenju prostornog plana posebnog područja prirodnog naslijeđa "Vodopad Skakavac" ("Službene novine Kantona Sarajevo", broj 32/09).

Na 49. sjednici Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, održanoj 26. 10. 2010. godine, *Arheološko područje – Ostaci srednjovjekovnog grada i nekropola sa stećcima Luka, općina Ilijaš* proglašeno je nacionalnim spomenikom BiH.⁸

Istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi

Istraživačke radove u smislu evidentiranja i prikupljanja podataka o stećcima vršio je Šefik Bešlagić i publicirao 1971. godine.⁹

Konzervatorsko-restauratorski radovi nisu poduzimani.

Ostaci srednjovjekovnog grada

Među lokalnim stanovništvom sela Luka sačuvana je tradicija o postojanju grada iznad njihovog naselja. Iz pravca spomenutog sela s velikim poteškoćama dolazi se do uzvišenja za koje se pretpostavlja da se tu nalaze ostaci grada.

---

7 Dopis Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta br: 07-40-4-20907/09, od 28. 5. 2009. godine.

8 http://kons.gov.ba/main.php?mod=vijesti&extra=sjednice&action=view&id_vijesti=693&lang=1

9 Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, 170-171.

Pregledom terena utvrđeno je da se u velikoj borovoj šumi (prostor definiran na dijelu k.č. 1115/1 k.o. Nahorevo, odnosno prostor određen tačkama sa sljedećim koordinatama: X=6538245 Y=4868037; X=6538263 Y=4868028; X=6538273 Y=4868010; X=6538261 Y=4867991; X=6538238 Y=4867989; X=6538225 Y=4868000; X=6538220 Y=4868018) mogu identificirati ostaci kamena koji je obrađivan rukom i koji je utonuo u zemlju (sl. 2). Konfiguracija terena, odnosno postojanje platoa s vidljivim potpornim zidom i prilazni put sa sjeveroistočne strane upućuju na činjenicu da bi se na navedenom prostoru mogli tražiti ostaci srednjovjekovnog grada. Međutim, bez većih arheoloških iskopavanja nije moguće utvrditi obim grada, ulogu, vrijeme nastanka, trajanja i dr.

Opis nekropole sa stećcima Luka

U predjelu riječnog toka Peračkog potoka smještena je nekropola sa stećcima, nadmorske visine 912 m, geografske dužine 43°57'4.75"N i geografske širine 18°28'3.11"E. Prostor nekropole obuhvata dio k.č. 1115/1, 1115/36, k.o. Nahorevo, odnosno prostor određen tačkama sa sljedećim koordinatama: X=6537926, Y=4867580; X=6537899, Y=4867535; X=6537940, Y=4867504; X=6537967, Y=4867502; X=6537975, Y=4867536; X=6537943, Y=4867578 (sl. 3).

Na lokalitetu je evidentirano 79 stećaka (45 ploča, 28 sanduka, 6 sljemenjaka i 1 stela)¹⁰ (sl. 4).

Ukrašena su tri stećka (ploča br. 49, sljemenjak br. 62 i sanduk br. 73), čiji su ukrasni motivi polumjesec i jabuka. Kod Š. Bešlagića evidentirana su 4 ukrašena stećka (2 ploče i 2 sanduka), čiji su ukrasi polumjesec, krug (sunce) i mač.¹¹ Obrada stećaka je dobra, ali su pojedini primjerci okrnjeni i utonuli u zemlju. Položeni su u nizu od juga prema sjeveru i orijentirani u pravcu zapad – istok. Na Planu nekropole stećci na kojima su vidljiva pravougaona udubljenja – korita označeni su sljedećim rednim brojevima:

Stećak br. 49 – Ploča s ukrasom, utonula, obrasla mahovinom, orijentirana zapad – istok

¹⁰ Šefik Bešlagić je na navedenom lokalitetu evidentirao 69 stećaka (49 ploča, 13 sanduka i 7 sljemenjaka). Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, 173.

¹¹ Isto

- Dimenzije stećka: 203x128x23 cm

Na površini ploče u južnom dijelu nalazi se ukras u vidu polumjeseca u visokom reljefu.

Stećak br. 62 – Sljemenjak s postoljem i ukrasom, sa sjeveroistočne strane zasut zemljom, obrastao mahovinom, orijentiran sjeverozapad – jugoistok

- Dimenzije stećka: 162x66x62 cm

Sa sjeverozapadne čeonne strane nalazi se ukras u formi polumjeseca, čiji su kraci okrenuti prema postolju. Ukras je rađen u vidu reljefnog ispupčenja (sl. 5).

Stećak br. 73 – Sanduk s postoljem i ukrasom, utonuo, sa sjeverne strane zasut zemljom, obrastao mahovinom, orijentiran sjeverozapad – jugoistok

- Dimenzije stećka: 194x139x38 cm

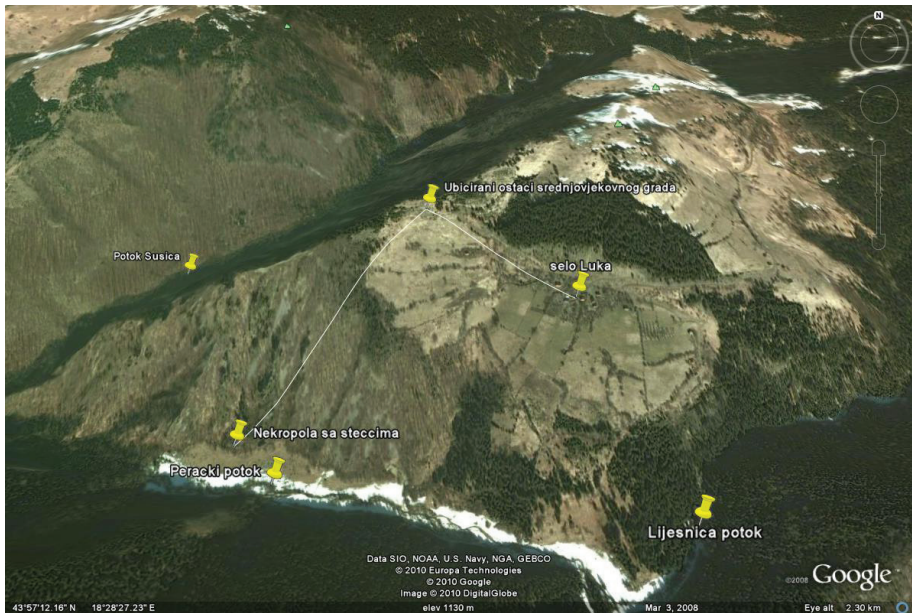
S jugozapadne bočne strane nalazi se ukras u formi jabuke, rađen u vidu reljefnog ispupčenja.

Sadašnje stanje stećaka

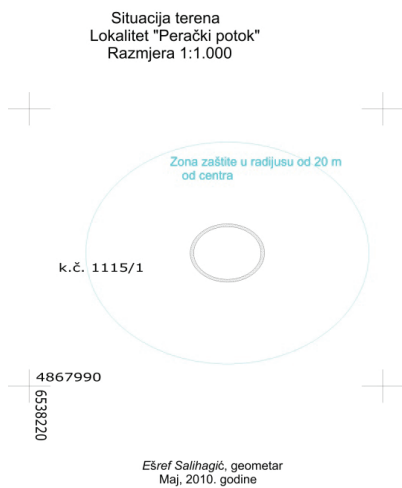
Uvidom na licu mjesta 26. oktobra 2009. godine i 11. maja 2010. godine ustanovljeno je sljedeće: izvršena je identifikacija parcela i utvrđena je površina obuhvata ostataka grada i nekropole sa stećcima. Od ostataka grada ubiciran je prostor na kojem se nalazio, evidentirani su tragovi kamena koji je ručno obrađivan, mjesto gdje se mogao nalaziti plato kao i pristupni put sa sjeveroistočne strane. Cjelokupno područje grada obraslo je borovom šumom i niskim raslinjem. Područje nekropole s oživljavanjem vegetacije obrasta korijenjem, travom, niskim raslinjem i visokim drvećem, što dodatno uzrokuje razaranje stećaka. Usljed nedostatka redovnog održavanja, stećci su izloženi ubrzanom propadanju, pojedini su prevrnuti, dijelom ili u potpunosti utonuli u zemlju. Na stećcima se nalaze biljni organizmi (lišajevi i mahovina), u većoj ili manjoj mjeri. Specifični rizici za stećke na ovom lokalitetu su: vandalizam – pomjeranje stećaka, npr. br. 32, samonikla vegetacija, dezintegracija lokaliteta zbog dugogodišnjeg neodržavanja i nepovoljni utjecaji atmosferilija.

Legenda

- Sl. 1. Položaj lokaliteta, google snimak
- Sl. 2. Pozicija ostataka grada određena koordinatama i sa ucrtanom zonom zaštite
- Sl. 3. Pogled na prostor nekropole sa stećcima
- Sl. 4. Plan nekropole i zona zaštite određena koordinatama
- Sl. 5. Stećak br. 62. – ukras polumjesec

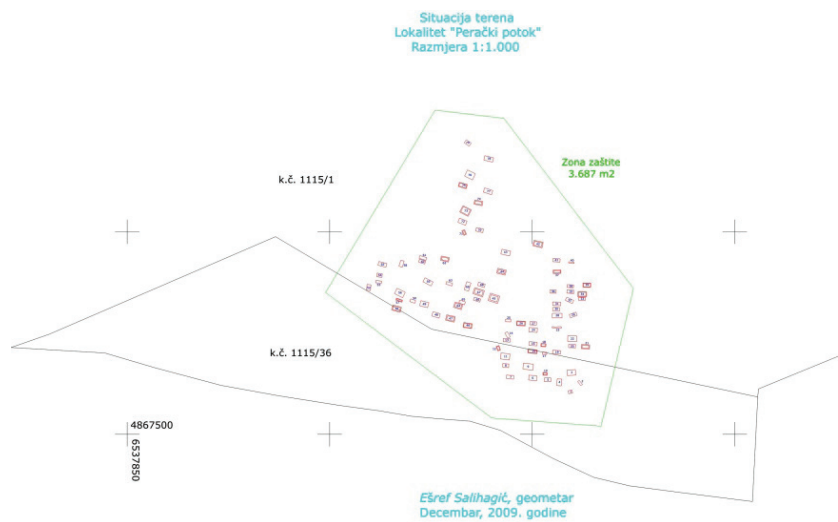
Slika 1

Slika 2

Slika 3

Slika 4

Slika 5

ZAKLJUČAK

Na osnovu podataka u literaturi izvršeno je ubiciranje ostataka srednjovjekovnog grada iznad sela Luka. Identificirani su ostaci kamena, koji je obrađivan rukom i koji je utonuo u zemlju. Konfiguracija terena, odnosno postojanje platoa s vidljivim potpornim zidom i prilazni put sa sjeveroistočne strane upućuju na zaključak da bi se na tom prostoru mogli tražiti ostaci srednjovjekovnog grada. Međutim, bez većih arheoloških iskopavanja nije moguće potvrditi obim grada, ulogu, vrijeme nastanka, trajanja i dr.

Stećci na lokalitetu ispod sela Luka pripadaju vrsti položenih monolita, koji se pojavljuju u tri forme: ploča, sanduk i sarkofag (sljemenjak), dok se umjetničko oblikovanje očituje u formi i ukrasu. Na lokalitetu je evidentirano 79 stećaka (45 ploča, 28 sanduka, 6 sljemenjaka i 1 stela). Ukrašena su tri stećka (ploča br. 49, sljemenjak br. 62 i sanduk br. 73), čiji su ukrasni motivi polumjesec i jabuka. Kod Š. Bešlagića evidentirana su 4 ukrašena stećka (2 ploče i 2 sanduka), čiji su ukrasi polumjesec, krug (sunce) i mač.

LITERATURA

1. Anđelić, P., "Doba srednjovjekovne bosanske države", u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1966.
2. Bešlagić, Š., *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1971.
3. Grupa autora, *Prostorni plan Bosne i Hercegovine, faza b – valorizacija, prirodne i kulturno-historijske vrijednosti*, Sarajevo, Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu i Urbanistički zavod za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1980.
4. Odluka o proglašenju šireg područja vodopada Skakavac spomenikom prirode Kantona Sarajevo ("Službene novine Kantona Sarajevo", broj 10/02).
5. Fekeža, L., "Stećci olovskoga kraja", u: *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa "Tristota obljetnica stradanja samostana i crkve u Olovu (1704–2004)"*, Sarajevo, Franjevačka teologija, 2008, 65-80.
6. Odluka Komisije o proglašenju *Prirodnog i historijskog područja – Nekropola sa stećcima i nišanima Grčko groblje / Svatovsko groblje (greblje) u selu Donji Moćioći, općina Stari Grad – Sarajevo* nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, broj: 02-02-68/07-17, od 10. septembra 2008. godine (Službeni glasnik BiH, br. 54/09) i na web-adresi Komisije: <http://www.kons.gov.ba>
7. Odluka o usvajanju prostornog plana posebnog područja prirodnog naslijeđa "Vodopad Skakavac" ("Službene novine Kantona Sarajevo", broj 32/09).
8. http://kons.gov.ba/main.hp?mod=vijesti&extra=sjednice&action=view&id_vijesti=693&lang=1
9. www.google.com, pristupljeno 7. 1. 2010. god.
10. Fotografije snimljene 26. oktobra 2009. godine i 11. maja 2010. godine; fotografirao: Zijad Halilović (fotografirano digitalnim fotoaparatom Canon EOS 450D)
11. Tehnički snimci (snimak stećaka i skica nekropole te ubiciranje grada); dana 26. 10. 2009. godine i 11. 5. 2010. godine vršili, mjerili i snimali: Zijad Halilović, historičar, i Ešref Salihagić, geometar. Planinarski vodiči do nekropole i ostataka grada bili su: Muhamed Hadžiabdić Hadžija, Muhamed Musa i Esad Velić, članovi Planinarskog saveza BiH, i Emir Šehić, vozač.

Summary

NECROPOLIS WITH MUSLIM TOMBSTONES AND REMNANTS OF A MEDIEVAL TOWN ABOVE THE VILLAGE OF LUKA, ILIJAŠ MUNICIPALITY

Based on the data in literature, the remains of the medieval town above the village of Luka were located. Remains of stone, hand-worked and sunk into the ground, have been identified. The configuration of the terrain, that is, the existence of a plateau with a visible retaining wall and an access road on the northeast side, suggest that the remains of a medieval city could be sought in that area. However, without major archaeological excavations, it is not possible to confirm the proportions of the city, its role, time of origin, duration, etc.

The Muslim tombstones at the site below the village of Luka belong to a type of laid monoliths, which appears in three forms: as a slab, a chest and a sarcophagus (gabled), while the artistic design is manifested in the form and decoration. 79 medieval tombstones (45 slabs, 28 chests, 6 gabled tombstones and 1 stela) have been recorded at the site. Three medieval tombstones are decorated (slab no. 49, gabled tombstone no. 62 and chest no. 73) with a crescent moon and an apple as decorative motifs. Š. Bešliagić recorded 4 decorated medieval tombstones (2 slabs and 2 chests, decorated with a crescent moon, a circle (sun) and a sword.

Senad KUČ
JU Muzej Sarajeva

STEĆAK I STARO MUSLIMANSKO GROBLJE U MRKOVIĆIMA, OPĆINA CENTAR SARAJEVO¹

Apstrakt: U srednjem vijeku je na području Sarajevskog i Visočkog polja formirana župa Vrhbosna, koja je obuhvatala prostor gornjeg toka rijeke Bosne i slivove njenih pritoka Miljacke, Željeznice i Zujevina.

Ovim radom obuhvaćena je tehnička obrada stećka i nišana na lokalitetu u Mrkovićima, općina Centar Sarajevo.

Ključne riječi: stećak, nišani, Mrkovići, Sarajevo, Centar

Abstract: In the Middle Ages, the parish of Vrhbosna was formed in the area of Sarajevo and Visočkopolje, which included the area of the headwaters of the Bosna River and the basins of its tributaries Miljacka, Željeznica and Zujevina.

This work includes the technical processing of the medieval tombstone (stećak) and Muslim tombstones (nišan) at the site in Mrkovići, Centar Sarajevo Municipality.

Keywords: Medieval tombstone (stećak), Muslim tombstones (nišan), Mrkovići, Sarajevo Centar

Geografski položaj

Naselje Mrkovići je od Sarajeva udaljeno 4,38 km zračne linije u pravcu sjeveroistoka, na nadmorskoj visini od 1041 m, geografskoj dužini

---

¹ Zahvaljujem kolegi Zijadu Haliloviću na ustupljenom materijalu i tehničkoj dokumentaciji pri izradi ovoga rada.

43°53'35.85"N i geografskoj širini 18°26'01.11"E.² Na manjem uzvišenju u naselju smješten je stećak sljemenjak i nekropola s nišanima (sl. 1).

U katastarskim knjigama lokalitet se nalazi na prostoru označenom kao k.č. broj 663 (novi premjer) k.o. Mrkovići, što odgovara k.č. 570/3 (stari premjer)³ k.o. Nahorevo, upisan u z.k. uložak broj 963, k.č. 664 (novi premjer) k.o. Mrkovići, što odgovara k.č. 570/2 (stari premjer)⁴ k.o. Nahorevo, upisan u z.k. uložak broj 519, k.č. 665 (novi premjer) k.o. Mrkovići, što odgovara k.č. 568/9 (stari premjer) k.o. Nahorevo, upisan u z.k. uložak broj 519, k.č. 666/2 (novi premjer) k.o. Mrkovići, što odgovara 570/1 (stari premjer)⁵ k.o. Nahorevo, upisan u z.k. uložak broj 868, općina Centar Sarajevo, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina (sl. 2).

Uvidom u kopiju Anglasplan-a II k.o. Nahorevo, oblast Sarajevo, na osnovu kojeg je izvršen upis 1888. godine i određena kultura k.č. 570 pašnjak "Tursko groblje zapušteno" (sl. 3), kao i za k.č. 909, 903 i 904 oranica "Nišani", utvrđeno je da su navedene zemljišne parcele upisane u Kmetovsko selište Rađenović Božo iz Nahoreva (sl. 3).

Odlukom Sreskog načelstva u Sarajevu od 8. jula 1932. godine spomenute parcele uknjižene su u privatno vlasništvo, kako je navedeno u fusnotama.

Historijski podaci

U srednjem vijeku na području Sarajevskog i Visočkog polja formirana je župa Vrhbosna, koja je obuhvatala prostor gornjeg toka rijeke Bosne i slivove njenih pritoka Miljacke, Željeznice i Zujevine.⁶

2 Preuzeto 7. 1. 2010. godine, s web-stranice: www.google earth.com

3 Na osnovu odluke Sreskog načelstva u Sarajevu 8. jula 1932. br. 26.406/32, pravo vlasništva nad parcelom k.č. 570/3 (pašnjak "Tursko groblje zapušteno" – 2540 m²) uknjiženo je u korist Lazara Rađenovića pok. Bože iz Nahoreva.

4 Na osnovu odluke Sreskog načelstva u Sarajevu 8. jula 1932. br. 26.406/32, pravo vlasništva nad parcelama k.č. 570/2 (pašnjak "Tursko groblje zapušteno" – 1840 m²) i k.č. 568/9 (oranica "Luka" – 330 m²) uknjiženo je sa ½ u korist Pere Rađenovića pok. Stojana i Koste Rađenovića iz Nahoreva.

5 Na osnovu odluke Sreskog načelstva u Sarajevu 8. jula 1932. br. 26.406/32, pravo vlasništva nad parcelom k.č. 570/1 (pašnjak "Tursko groblje zapušteno" – 2000 m²) uknjiženo je u korist Spasoja Rađenovića pok. Bože iz Nahoreva.

6 Vesna Mušeta-Aščerić, "Srednjovjekovna naselja na mjestu današnjeg Sarajeva", u: *Prilozi historiji Sarajeva*. Radovi s naučnog simpozija "Polu milenija Sarajeva", održanog od 19.

Na teritoriji župe Vrhbosna je, prema mišljenju historičara, sredinom X stoljeća bio smješten utvrđeni grad Katera, jedan od dva grada koji se spominju u djelu bizantijskog vladara Konstantina VII Porfirogeneta (*De administrando imperio*).⁷

Nastanak feudalnih oblasti pratio je proces rastakanja ranofeudalnih župa, jer ranije župe “nisu odgovarale kasnofeudalnom konceptu vlasti”. Prema tome, i župa Vrhbosna podijeljena je na nekoliko manjih oblasti. U slivu Mokranjske Miljacke formirana je župa Mokro-Glasi-nac, kojoj je iz stare Olovske župe priključena Glasinačka ravan, a u slivu Paljanske Miljacke župa Pale. Ove župe bile su sastavni dio zemlje Pavlovića, kao i susjedna Prača.⁸

Muslimanska groblja nastajala su u centralnim dijelovima naseljenih mjesta, baščama pored kuća, haremima džamija ili kao samostalna groblja na uočljivim mjestima perifernih dijelova naselja. Često su nastajala uz srednjovjekovne nekropole ili u njihovoj blizini, što je karakteristično i za lokalitet u Mrkovićima. Najčešći nadgrobnni oblik na muslimanskim grobljima naziva se nišan (nišan – perz. biljeg, znak). Najstariji identificirani nišani koji se datiraju u drugu polovicu XV i u XVI stoljeće predstavljaju prijelazne oblike, sa značajnim utjecajima srednjovjekovnog tradicionalnog načina izrade nadgrobnog spomenika – stećka. Relativno su velikih dimenzija i razvrstavaju se na nišane u obliku stele, uspravne ploče ili obeliske, različito oblikovanog završnog dijela. Na području sarajevske regije iz perioda XV–XX st. evidentirano je preko 200 muslimanskih grobalja.⁹

---

do 21. marta 1993. godine, Sarajevo, Institut za historiju i Orijentalni institut, 1997, 36.

7 Pavao Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska (Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV vijeku)*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1973, 241.

8 Opširnije historijske podatke vidjeti u Odluci Komisije o proglašenju *Prirodno i historijsko područje – Nekropola sa stećcima i nišanima Grčko groblje / Svatovsko groblje (greblje) u selu Donji Močioći, općina Stari Grad Sarajevo* nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, broj: 02-02-68/07-17, od 10. septembra 2008. godine (Službeni glasnik BiH, br. 54/09) i na web-adresi Komisije: <http://www.kons.gov.ba>

9 *Isto*

Prethodna zakonska zaštita

U Prostornom planu BiH do 2000. godine na području općine Centar Sarajevo kao spomenik III kategorije uvršteno je 10 lokaliteta nekropola sa stećcima (343 stećka) bez preciznije identifikacije.¹⁰

Nadgrobnici na lokalitetu u Mrkovićima evidentirani su pod nazivom:

- Staro muslimansko groblje, Mrkovići, Sarajevo, općina Centar. Osmanski period. Locirano na brežuljku Periše Radenovića u sredini naselja.
- Grčki mramor, Mrkovići, Sarajevo, općina Centar, srednjovjekovni spomenik.

Navedena dobra nisu bila upisana u Registar spomenika kulture Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.¹¹

Na 49. sjednici Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, održanoj 26. 10. 2010. godine, *Historijsko područje – Stećak i staro muslimansko groblje u Mrkovićima, općina Centar Sarajevo* proglašeno je nacionalnim spomenikom BiH.¹²

Istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi

Istraživačke radove u smislu evidentiranja i prikupljanja podataka o stećcima vršili su Šefik Bešliagić i Snježana Mutapčić.¹³

Konzervatorsko-restauratorski radovi nisu poduzimani.

---

10 Grupa autora, *Prostorni plan Bosne i Hercegovine, faza b – valorizacija, prirodne i kulturno-historijske vrijednosti*, Sarajevo, Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu i Urbanistički zavod za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo, 1980, 50.

11 Dopis Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta br.: 07-40-4-207-1/10, od 25. 1. 2010. godine, dostavljen Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika 27. 10. 2010. godine.

12 http://kons.gov.ba/main.php?mod=vijesti&extra=sjednice&action=view&id_vijesti=693&lang=1

13 Šefik Bešliagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1971, 175; Snježana Mutapčić, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom III, regija 15, Sarajevo, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988, 46.

Opis lokaliteta u Mrkovićima

Stećak na lokalitetu u Mrkovićima pripada vrsti položenog monolita, koji je izrađen u formi sarkofaga (sljemenjaka). Brojnost stećaka na nekropolama važan je pokazatelj kretanja u društvu srednjovjekovne Bosne XIV i XV stoljeća. Manja groblja uopćeno se smatraju porodičnim, što govori o poodmaklom procesu rastakanja starog rodovskog društva i izdvajanju malih porodičnih zajednica, koje, kao znak “novog” identiteta, organiziraju vlastita groblja.¹⁴ Navedena činjenica, kao i masivnost nadgrobnika upućuju na zaključak da se na lokalitetu u Mrkovićima nalazio posebno izdvojeni grob “izvjesnog srednjovjekovnog velikaša” s ovoga prostora, što svakako upućuje na zaključak da je nastanak spomenutog nadgrobnika moguće svrstati u period XV stoljeća.

Stećak je smješten na zemljišnoj parceli označenoj kao k.č. 663, k.o. Mrkovići (novi premjer), što odgovara k.č. 570/3, k.o. Nahorevo (stari premjer). Na navedenoj parceli, na udaljenosti od stećka 5 do 10 m u pravcu jugozapada, evidentirano je pet nišana (br. 1–5) koji su dijelom utonuli te oštećeni ostaci kamenog santrača. Nišani br. 6–10 smješteni su na parceli označenoj kao k.č. 664 k.o. Mrkovići (novi premjer), što odgovara k.č. 570/2 k.o. Nahorevo (stari premjer). Nišani br. 12 i 13 nalaze se na parceli označenoj kao k.č. 665 k.o. Mrkovići (novi premjer), što odgovara k.č. 568/9 k.o. Nahorevo (stari premjer). Nišani br. 11 i 14, kao i ostaci nišana situiranih u podzidi uz put nalaze se na parceli označenoj kao k.č. 666/2 k.o. Mrkovići (novi premjer), što odgovara 570/1 k.o. Nahorevo (stari premjer). Na navedenoj parceli evidentirani su i ostaci temelja manjeg objekta. Vrsta objekta i iz kojeg je perioda ne može se odrediti bez detaljnog arheološkog iskopavanja.

Stećak je dobro obrađen, bez ukrasa, prevrnut i dijelom utonuo. Nišani su također dobro obrađeni, ukrašena su dva primjerka (br. 1 krug i polujabuka, br. 3 polujabuka i polumjesec). Pojedini primjerci nišana su okrnjeni, pognuti, oboreni na zemlju i dijelom utonuli (sl. 4).

U Mrkovićima staro muslimansko groblje se razvilo uz stećak. U njemu se nalazi desetak nišana, koji većinom leže na zemlji, oboreni, pognuti ili oštećeni. Masivnost, način obrade nišana te činjenica da se

¹⁴ Pavao Anđelić, “Doba srednjovjekovne bosanske države”, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1966, 455-495.

groblje razvilo uz stećak, kazuju nam da se ovo staro groblje može datirati u XVI stoljeće. Dio nišana nalazi se u podzidama uz put ili u ogradama koje danas dijele privatne parcele zemlje na kojima je groblje.

Katalog stećka i nišana

Stećak br. 1 – Sljemenjak s postoljem, bez ukrasa, utonuo, prevrnut na bočnu južnu stranu, obrastao lišajevima i mahovinom, orijentiran zapad – istok

- Dimenzije stećka: 180x44x210 cm
- Dimenzije postolja: 210x39x50 cm

Nišan br. 1¹⁵ – Masivni kameni nišan u obliku stele dimenzija 41x22x127 cm, s urezanim krugovima sa zapadne i istočne strane, s čeone sjeverne i južne strane nalazi se isklesana polujabuka. Nišan je bez natpisa i leži oboren na zemlji, predstavlja uzglavni nišan, a nišan br. 2 nožni. U blizini ova dva nišana primjetni su ostaci kamena koji je služio kao santrač

Nišan br. 2 – Stela dimenzija 41x22x127 cm, bez natpisa

Nišan br. 3 – Stela potonula u zemlju, dimenzija 41x18x60 cm, s isklesanim polumjesecom s istočne strane i polujabukom s južne strane

Nišan br. 4 – Stela dimenzija 17x15x74 cm

Nišan br. 5 – Nišan odlomljena turbana dimenzija 20x15x70 cm, bez natpisa

Nišan br. 6 – Stela dimenzija 38x19x140 cm, bez natpisa

Nišan br. 7 – Stela dimenzija 38x16x95 cm

Nišan br. 8 – Muški nišan s turbanom u gužve, kvadratne osnovice 15x15 cm i visine 90 cm

Nišan br. 9 – Osmougaoni nišan visine 105 cm i obima 79 cm, bez natpisa

Nišan br. 10 – Muški nišan s aginskim turbanom, oboren na zemlju, kvadratne osnovice 27x27 cm i visine 160 cm

---

¹⁵ Hazim Numanagić, *Stari nišani u selu Mrkovići, općina Centar Sarajevo*, elaborat dostavljen Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika u novembru 2010. godine.

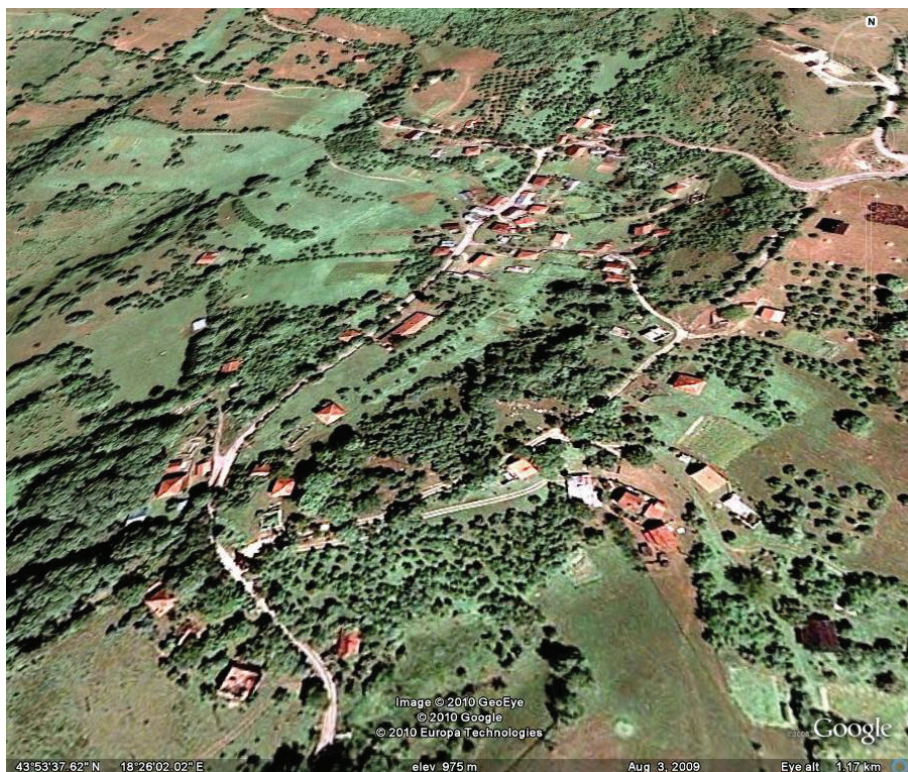
Nišan br. 11 – Muški nišan s oštećenim turbanom u gužve, kvadratne osnovice 14x14 cm i visine 74 cm

Nišan br. 12 – Osmougaoni nišan, prelomljen, visine 58 cm i širine stranice osmougla 7 cm, leži u ogradi

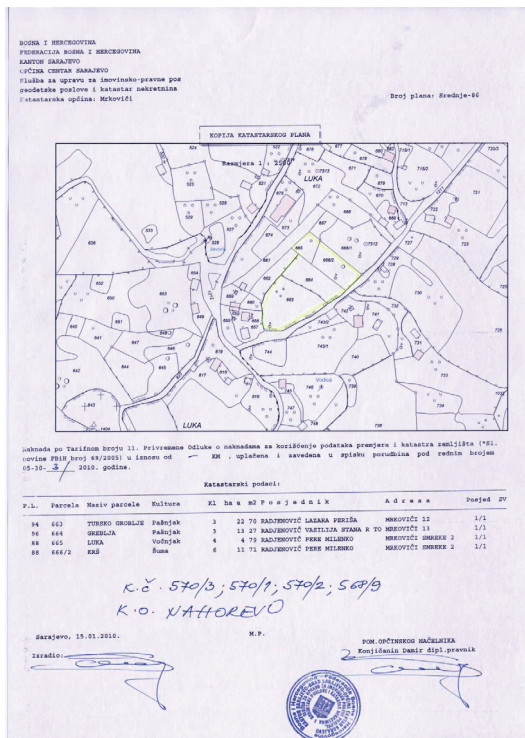
Nišan br. 13 – Kameni nišan kružne osnovice obima 100 cm i visine 140 cm, leži prevaljen na zemlju

Nišan br. 14 – Prelomljena stela dimenzija 44x16x40 cm

U podzidi uz put nalazi se više ostataka nišana.

Slika 1

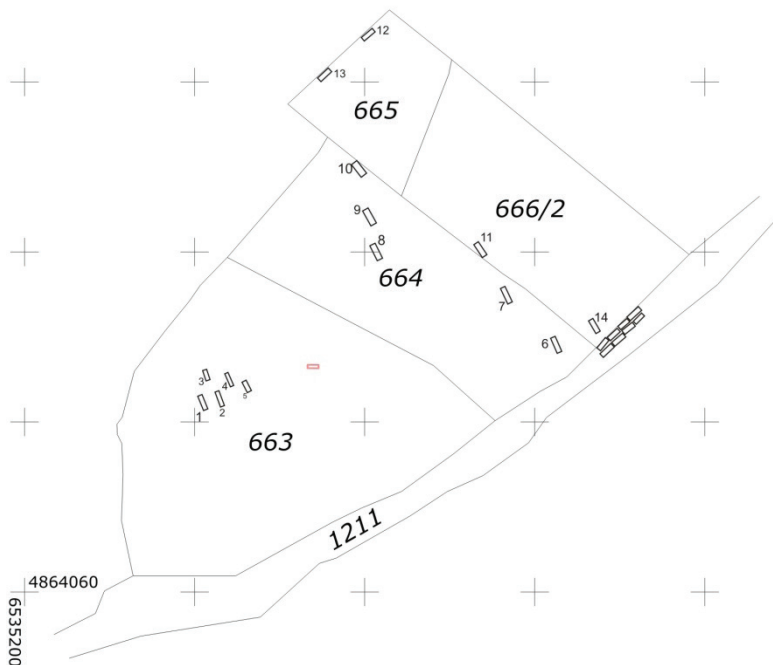

slika 2

slika 3

Lokalitet "Mrkovići"
Razmjera 1:1.000

slika 4

Legenda:

- Sl. 1. Položaj lokaliteta u Mrkovićima, Centar Sarajevo, google snimak
- Sl. 2. Kopija katastarskog plana
- Sl. 3. Kopija katastarskog plana austrougarskog premjera
- Sl. 4. Plan nekropole sa stećkom i nišanima

ZAKLJUČAK

Poseban značaj historijskom području Mrkovića daje izmiješanost grobalja iz različitih historijskih perioda – u neposrednoj blizini srednjovjekovnog groba sa stećkom nalazi se muslimansko groblje iz perioda 16–19. stoljeća, što potvrđuje kontinuitet sahranjivanja na ovom području.

Na ovom lokalitetu zastupljen je jedan oblik stećka – sljemenjak s postoljem bez ukrasa i pet oblika nišana: stela, muški nišan kvadratne osnovice s turbanom u gužve, muški nišan kvadratne osnovice s agin-skim turbanom, kameni nišan kružne osnovice i osmougaoni nišan. Ukrasi zastupljeni na nišanima su krugovi i polujabuke rađeni u vidu reljefnog ispupčenja i udubljenja.

LITERATURA

1. Anđelić, P., "Doba srednjovjekovne bosanske države", u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1966, 455-495.
2. Bešlagić, Š., *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1971.
3. Anđelić, P., *Bobovac i Kraljeva Sutjeska (Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV vijeku)*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1973.
4. Grupa autora, *Prostorni plan Bosne i Hercegovine, faza b – valorizacija, prirodne i kulturno-historijske vrijednosti*, Sarajevo, Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu i Urbanistički zavod za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1980.
5. Mutapčić, S., *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, tom III, regija 15, 46, 1988.
6. Mušeta-Aščerić, V., "Srednjovjekovna naselja na mjestu današnjeg Sarajeva", u: *Prilozi historiji Sarajeva*, Sarajevo, Radovi s naučnog simpozija "Pola milenija Sarajeva", održanog od 19. do 21. marta 1993. godine, Sarajevo, Institut za historiju i Orijentalni institut, 36, 1997.
7. Odluka Komisije o proglašenju *Prirodno i historijsko područje – Nekropola sa stećcima i nišanima Grčko groblje / Svatovsko groblje (greblje) u selu Donji Močići, općina Stari Grad – Sarajevo* nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, broj: 02-02-68/07-17, od 10. septembra 2008. godine (Službeni glasnik BiH, br. 54/09); <http://www.kons.gov.ba>
8. www.google.com (pristupljeno 7. 1. 2010. god.)
9. Numanagić, H., *Stari nišani u selu Mrkovići, općina Centar Sarajevo*, elaborat dostavljen Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika u novembru 2010. godine.
10. http://kons.gov.ba/main.hp?mod=vijesti&extra=sjednice&action=view&id_vijesti=693&lang=1

Summary

STEĆAK - MEDIEVAL TOMBSTONE AND THE OLD MUSLIM CEMETERY IN MRKOVIĆI, CENTAR SARAJEVO MUNICIPALITY

The mixture of cemeteries from different historical periods gives special significance to the historical Mrković area - in the immediate vicinity of the medieval grave with the medieval tombstone there is a Muslim cemetery from the 16th-19th century period, which confirms the continuity of burials in this area.

At this site, there is one shape of medieval tombstone –the gabled tombstone with a pedestal and without any decoration, and five shapes of Muslim tombstones; stela, a male Muslim tombstone with a square base and a pleated turban, a male Muslim tombstone with a square base and an Agha turban, a stone Muslim tombstone with a circular base and an octagonal Muslim tombstone. The ornaments that can be found on the Muslim tombstones are: circles and semi-apples in the form of embossed protrusions and depressions.

Adnan MUFTAREVIĆ
JU Muzej Sarajeva

TRAGOM DVA SARAJEVSKA NIŠANA

Fenomen sadaka kamenih stubova

Apstrakt: Safvet-beg Bašagić navodi da je u haremu Careve džamije pokopan pjesnik Tevekkuli-dede, šejh Mevlevijske tekije u Sarajevu. Dva nišana bez natpisa upućuju na tu činjenicu zbog svog oblika, ali i na još jedan fenomen iz osmanskog doba, a to je običaj postavljanja sadaka kamenja ili sadaka kamenih stubova.

Ključne riječi: osmanski, Careva džamija, nišan, sadaka kamen, Bistrigija, Tevekkuli-dede

Abstract: Safvet-beg Bašagić states that the poet Tevekkuli-dede, sheikh of the MevleviTekke in Sarajevo, was buried in the harem of the Emperor's Mosque. Two Muslim tombstones (nišan) without inscriptions point to this fact because of their shape, but also to another phenomenon from the Ottoman era, and that is the custom of placing alms stones or alms stone pillars.

Keywords: Ottoman, Emperor's Mosque (Carevadžamija), Muslim tombstone (nišan), alms stone, Bistrigija, Tevekkuli-dede

Lijepo je kada javno dajete milostinju, ali je za vas bolje da je dajete siromasima kad niko ne vidi, i On će preći preko nekih vaših hrđavih postupaka. A Allah dobro zna ono što radite.

(El-Bekare, 271)

S jugoistočne i jugozapadne strane harema Careve džamije u Sarajevu smješteno je veće mezarje s preko stotinu nišana raznih veličina i oblika.

Među 70 koje je datirao Mehmed Mujezinović¹ najstariji je iz hidžretske 1032. godine (1623), ali je ukopavanje ovdje vršeno i ranije, po svojoj prilici, još od druge polovine XV stoljeća. U prilog ovome govori i predanje da nišani koji se nalaze iza mihraba džamije – izrađeni u dimenzijama 200 x 35 x 35 cm, s dosta grubo rađenim turbanom u gužve i izduženim vratom – označavaju mezar osnivača Sarajeva Isa-bega Ishakovića. Najmlađi natpis na nišanima u ovom mezarju potječe iz 1293. godine (1876/77).

Na osnovu izgleda nišana može se zaključiti da su u ovom mezarju sahranjivani prvaci naroda, veziri, muftije, mule, šejhovi, službenici Careve džamije i mnogi drugi uglednici ovog kraja. Napomenut ćemo da se tu nalazi turbe poznatog sarajevskog muftije šejha Ibrahim-efendije Bistrigije – osnivača hanikaha. Prema Bašagiću, ovdje je pokopan i pjesnik Tevekkuli-dede, šejh Mevlevijske tekije u Sarajevu, koji je umro polovinom XVII vijeka.

No da se vratimo na ono što nas je zaintrigiralo. Naime, u haremu Careve džamije, u jugoistočnom dijelu, nalaze se dva nišana bez natpisa i veoma čudnog izgleda. Mujezinović ih ne pojašnjava, pretpostavljamo iz razloga što na njima nema natpisa. Oba su u obliku uspravnih ovalnih stubova s udubljenjima na vrhu. Obično se za ovakve nišane u narodu kaže da su od “dobrih ljudi”, ili evlija, i da se u udubljenjima skuplja kišnica kojom se liječi nekakva bolest. Primjeri ovakvih nišana su²: *Kadirijski šejh Ali-efendija. zna mu se grob, u vrhu groblja Čigaluša. Na vrhu nišana iznad glave jama (kazma) u vidu findžana. Mjesto hodočašća; Šejh Bali-efendija. Nema turbeta. Grob mu je poznat, u groblju iznad Kara Ferhadove mahale. Na vrhu njegova oblog (mudevver) nišana jama u vidu findžana; Šejh Muhammed (Mehmed) Safi-dede. Mezar u dvorištu časne džamije Armagandži Sinana. Na vrhu njegovih nišana jama u vidu findžana; Šejh Ramadan-efendija. Na vrhu nišana iznad glave (tipa) mudževeze jama u vidu findžana; Šejh Abdulvehab-efendija. Na vrhu nišana jama u vidu findžana. Pokopan u haremu časne džamije Buzadži-zade; Faiki šejh Ibrahim-efendija. pokopan kraj mekteba naspram časne džamije Sarača Alije. Na vrhu obliha nišana iskopano koliki je findžan; Šejh Musli-kalfa. Zna se za njegov grob, pokopan u dvorištu časne džamije Abdulhalimage. Na vrhu*

1 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974, 77.

2 Velid Hatić, *Predaje o evlijama u starom Sarajevu*, Diplomski rad odbranjen na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, april 2004, 152.

nišana iznad glave jama u vidu findžana; Dobrotvor Hitri Sulejman-efendija. Mezar mu je nasred groblja u dvorištu (njegove) časne džamije. Na vrhu njegovih oblikih nišana iskopano koliki je findžan; Idris hodža-efendija. Zna se za njegov grob, u dvorištu časne džamije Hadži Sejdi. Na vrhu nišana više glave iskopano koliki je findžan; znameniti starina šejh Ismail-čelebi-dede, zvani Čeljo. Zna se za njegov grob i grobove njegove braće. Pokopani kraj časne džamije Jakub-paše, zvanog Mago. Na (njihovim) mevlevijskim nišanima iskopano u vidu findžana.

Ovakav je i primjer mezara derviša Abdullaha (Avdije), u mezarju Jahja-pašine džamije u Sarajevu, iz hidžretske 1176. godine (1762/63), na kojem se nalazi uzglavni nišan s derviškim turbanom, s udubljenjem na vrhu mudževeze. Na njemu je natpis na turskom jeziku, u prozi: "On (Bog) je vječno živ! Umrli derviš Avdija. Za njegovu dušu (prouči) Fatihu! Godina 1176."³ Predanje govori da su vodu iz ovog udubljenja na nišanu uzimale žene nerotkinje kao lijek za neplodnost.⁴ Ova udubljenja koristila su i kao bazeniza napajane ptica, odnosno, prema narodnom kazivanju, pojedini "dobri ljudi" bi ostavljali vasijet da im se tako naprave nišani da bi se ptice mogle napiti iz njih. Kako bi im se i nakon smrti upisivala dobra djela.⁵

Slika 1a: Nišani u Carevoj džamiji

³ M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, '77.

⁴ Na ovom podatku zahvaljujem prof.dr. Samiru Begleroviću.

⁵ Ovaj podatak prenio mi je gosp. Mirsad Avdić, muzejski savjetnik (Muzej Sarajeva), a prema kazivanju rahm. hadži Alije Muhića.

Vraćajući se na izgled nišana ili kamenih stubova iz Careve džamije, nemoguće je ne osvrnuti se na činjenicu da oni neodoljivo podsjećaju na nešto što se i danas nalazi na pojedinim lokalitetima u Istanbulu i drugim krajevima današnje Turske. Na sadaka kamene stubove ili sadaka kamenje (sadaka taşlar).

Slika 2a: Nišani u Carevoj džamiji

Jedan od najznačajnijih vidova dobročinstva, solidarnosti i milosrđa u islamskom odnosu prema svijetu i životu jeste davanje sadake. Sadakom se iskazuje zahvalnost Stvoritelju na blagodatima kojima nas daruje, iskazuje milost, ljubav i saosjećanje s onima koji su u nevolji. Također, sadakom se moli Allah, dž.š., da nas, našu porodicu, zdravlje i imetak sačuva od iskušenja i raznih vrsta nedaća. Davanjem sadake potvrđujemo se u svom ljudskom i islamskom humanizmu, dostojanstvu i identitetu.

U ovu su svrhu nekadašnje Osmanlije izrađivale i postavljale na određena mjesta sadaka stubove od kamena, ili sadaka kamenje. Njihov izgled varirao je od mjesta do mjesta, ali svrha je uvijek bila ista: udjeljivanje sadake ili milostinje kada to niko ne vidi i, naravno, njeno preuzimanje kada to niko ne vidi.

Na prostoru Osmanlijske imperije sadaka kamenje nazivalo se raznim imenima: zekat kamen, zekat izvor, mihrab prosjaka, kamen prosjaka i sl. Uglavnom su pravljani i postavljani pored džamija,

tekija⁶, u avlijama medresa, na mjestima gdje se spajaju dvije ili tri mahale, pored javnih česmi i sebilja, u blizini lječilišta⁷ itd. Osim ovih spominju se i primjeri gdje je sadaka kamenje postavljano na mezarovedželata. Dželati su za vrijeme Osmanlija sahranjivani van naseljenih mjesta. Njihovi nišani nisu imali natpisa.⁸ Na njihove mezarove postavljalo se sadaka kamenje, da se na taj način pomogne njihovim porodicama, koje su, u većini slučajeva, bile marginalizirane u društvu.

Postojale su dvije vrste sadake, milostinje ili pomoći, koje su ostavljane na sadaka kamenim stubovima.⁹ Prva (Nakdî) je u metalnom novcu, tj. kovanicama, dok je druga (Aynî) u garderobi i prehrambenim proizvodima. Jedno vrijeme su se u Istanbulu nalazila 173 ovakva kamena stuba. Neki su niži, a neki imaju visinu i do dva metra.¹⁰ Najpoznatiji sadaka kameni stubovi nalaze se:

1. na Imrahoru (Üsküdar, Istanbul);¹¹
2. kod Tekije siromaha /Miskinler Tekkesi (Üsküdar, Istanbul);¹²
3. kod turbeta Gevraki-hodže (Konya);
4. kod Bulgur tekije, ispred Šejh-Elmanovog turbeta (Konya);
5. u ovu grupu spada i Šeb-i arus izvor¹³ kod Mevlaninog muzeja (Konya);
6. ispred Sari Jakupove džamije (Konya);
7. kod Ulu džamije i Šejh-Jahjinog turbeta (Kayseri);
8. kod El-Hadž Ahmet-pašinog Sibyan mekteba (Kocamustafapaşa, Istanbul).¹⁴

6 Primjer je sadaka kamen kod Tekije siromaha na Üsküdaru, u Istanbulu, koja je ujedno bila i lječilište.

7 Ord. prof. dr. A. Süheyl Ünver; *Sadaka Taşları*, Hayat Tarih Mecmuası, Sayı: II, Aralık 1967, 12-14.

8 Da se, iz osvete, ne bi oskrnavio mezar dželata.

9 Yrd. doç. dr. Hasan Özönder, *Sadaka taşları - Sadaka vermenin zarifyöntemi*; <http://www.kemalelitemiz.com/sadaka-taslari.html>

10 Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Hayır Müesseseleri ve Sadaka Taşları*, İHH Dergisi, 35, 60-61.

11 Na tom se mjestu spaja nekoliko mahala.

12 Mjesto na kojem su se nalazile zgrade za smještaj sirotinje i bolesnih osoba kojima je trebala tuđa njega (oboljeli od zaraznih bolesti)

13 Bazen u koji se ubacivao novac

14 Ovaj sadaka kamen pronašli su 17-godišnji učenici Ömer Yurttaş i Ahmet Emin Akın i odmah obavijestili relevantne institucije. Kamen je ubrzo saniran i postavljen na izvorno mjesto.

Primjer sadaka kamenog stuba koji smo naveli pod rednim brojem sedam, a koji se nalazi u Kayseriju, pored Ulu džamije i Šejh-Jahjinog turbeta, upućuje na blisku povezanost s našim nišanima ili sadaka stubovima kod Careve džamije. Naime, oba se nalaze u blizini džamije i turbeta. Poznato nam je da se pored Careve džamije u Sarajevu nalazi turbe poznatog sarajevskog muftije šejha Ibrahim-efendije Bistrigije.¹⁵ Ibrahim-efendija jedna je od ličnosti koja se istakla među uglednim ljudima u XVII stoljeću u Sarajevu. Vrativši se iz Carigrada, gdje se školovao i gdje je stupio u derviški red nakšibendija, na Bistriku je sagradio hanikah, poseban tip medrese za izučavanje mistične filozofije. Od 1631. do 1664. godine bio je sarajevski muftija.

Izvori spominju i Tevekkuli-dede kao šejha Mevlevijske tekije u Sarajevu, koji je ovdje živio u drugoj polovini XVII vijeka. Tevekkuli-dede jena ovaj položaj došao nakon smrti šejha ove tekije Atik-dede. Na osnovu jedne pjesme na perzijskom jeziku koju jespjevao Tevekkuli-dede dr. Safvet-beg Bašagić ocjenjuje ga kao odličnog pjesnika. Dugi niz godina bavio se predavanjem Mesneviye. Umro je u Sarajevu i pokopan je, prema Bašagiću, u dvorištu Careve džamije u Sarajevu.

Evo šta Safvet-beg Bašagić kaže o njemu:

Rodom je iz Sarajeva i po svoj prilici Gaibin savremenik. Učenik mu glasoviti Dibrali Vedždi ded umro je 1080. (1669.), dakle učitelj je svakako morao biti stariji od učenika, za to pretpostavljamo, da je par decenija prije umro i tako dolazimo do zaključka, da je živio u prvoj polovici XI. vijeka po Hidžri.

Nauke je učio u zavičaju i u mlade dane pridvorio se kod mevlevijskog šeiha 'Atik dede, koji ga je obrazovao u raznim znanostima i dao mu idžazet na iršad. Kad je 'Atik dede umro, zasjeo je na njegovo mjesto u

15 U haremu Careve džamije, pored munare, smješteno je turbe sarajevskog muftije šejha Ibrahim-efendije Bistrigije. Sačuvani su samo zidovi od poluobrađenog kamena, visine 1,50 m i debljine 0,50 m, koji ograđuju prostor od 6,60 x 3,80 m. Objekat nema krova, završeci zidova natkriveni su ćeramidom. U unutrašnjosti ovog prostora nalaze se – osim Bistrigijina nadgrobnog spomenika s natpisom na uzglavnom nišanu – još dva groba označena nišanima. Na jednom od njih piše da tu počiva šejh Muhamed, sin Jakubov, umro 1856. godine, dok na drugom nema natpisa. Desno od ulaza u turbe postoji kamena ploča čiji tekst pokazuje da je u turbetu sahranjen Bistrigija i da je umro 1069. (1658/59) godine. U natpisu na nišanu Bistrigije nije navedena godina njegove smrti. Međutim, sačuvana su još četiri hronograma u pjesmi s hidžretskom 1075. (1664/65) godinom kao godinom smrti Bistrigije. Ima autora koji bilježe da je Bistrigija umro 1070. (1658) godine.

mevlevijskoj tekiji u Sarajevu, gdje je godine predavao “Mesnevi” – ju i dijelio idžazet ne vodeći računa ni o svijetu ni o ljudima – i ne brinući se za danas a još manje šta će biti sutra, za to je i uzeo pjesničko ime Tevekkuli t.j. onaj, koji se oslanja na sudbinu. Umro je u Sarajevu, a zakopan je kod Careve džamije u groblju. Galib dede veli, da je iza njega ostalo pjesama i citira sljedeću kiticu u perzijskom jeziku, koja po našem sudu vrijedi jednog cijelog divana kakova derviša.

*Kao mufliz-roncu, koji biser traži
Treba podnositi muke svakom mužu
Radi njega trpim svašta od neljudi
Treba pretrpiti sto uboda trna
Dok uzgoji čovjek samo jednu ružu!¹⁶*

Iz ovog teksta Safvet-bega Bašagića vidimo da je Tevekkuli-dede, osim što je bio šejh i učen čovjek, bio dobar poznavalac više jezika, obrazovan u raznim znanostima te da je bio i vrstan pjesnik.

Slika 3a: Nišan s lijepo izvedenim mevlevijskim turbanom (prema M. Mujezinoviću, označava mezar Tevekkuli-dede)

16 Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Zemaljski muzej BiH, XXIV, 1912, 73.

Mehmed Mujezinović pretpostavlja da se njegov mezar nalazi u blizini Isa-begovog¹⁷ i da ima lijepo izveden mevlevijski turban (slika 2). Ovaj oblik nišana podsjeća na ušćupske nišane.¹⁸ Skopski nišani manjih su dimenzija, visine od 0,50 do 1 m, kvadratne osnove sa stranicama 12 do 15 cm. Na nišanima muškaraca precizno su i lijepo klesani turbani, a na ženskim ukrašene kape.¹⁹

ZAKLJUČAK

Neka naredna istraživanja mogu dati odgovor koji je od dva navedena mezara onaj Tevekkuli-dede ida li su oni s udubljenjima na nišanima sadaka stubovi. Može biti da su se mezarski nišanikoristili i u ovu svrhu, tj. da su se istovremeno koristili i kao sadaka stubovi i da su obilježavali mjesto ukopa. Poznata je činjenica da su nijanse u izradi nadgrobnih spomenika najuočljivije u Sarajevu. Podaci koje je ostavio ljetopisac Bašeskija pokazuju da se u njegovo vrijeme u Sarajevu posvećivala velika pažnja memorijalnim spomenicima. Bilježeći smrt nekoć sarajevskih taščija, za pojedine kaže da su bili odlični majstori u klesanju nišana. Zato nije slučajno da su sarajevski nišani bili poznati i izvan Sarajeva, pa na njih možemo naići i u drugim krajevima Bosne.

Preko 400 godina vladavine Osmanskog carstva na ovim prostorima moralo je ostaviti, i ostavilo je, duboke tragove i neizbrisiv pečat na ljude, kulturu, običaje, na sve sfere života i življenja, pa, samim tim, i na udjeljivanje sadake i običaje vezane za nju. Tako možemo pretpostaviti da je i način davanja sadake putem sadaka kamenih stubova vrlo vjerovatno postojao i na području današnje Bosne i Hercegovine, iako ne postoji još nijedan, osim spomenutog, koji bi mogao upućivati na tu činjenicu. Takvo nešto mogla bi dokazati daljnja naučna istraživanja našeg prostora.

---

17 Zahvaljujem hfz. Sadrudinu ef. Išeriću, imamu i hatibu Careve džamije u Sarajevu, na ukazanom gostoprimstvu i pomoći prilikom rekognosciranja mezara.

18 Rađeni su od kristalnog mramora vađenog u mjestu Arandelovo kod Skoplja (tur. Üšküp).

19 M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, 13.

TABLA I

Slika 1: Sadaka kamen –Ebu'l Vefa džamija, Istanbul

Slika 2: Sadaka kamen –Yeni džamija– Eminönü, Istanbul

Slika 3: Sadaka kamen – Imrahor džamija na Üsküdaru, Istanbul

Slika 4: Sadaka kamen pored dželatskogmezara na Sultan Eyüpu (Karyağdı Bayırı), Istanbul

TABLA II

Slika 5 i slika 6: Sadaka kamen kod El-Hadž
Ahmet-pašinog Sibyan mekteba, Istanbul

TABLA III

Slika 7: Sadaka kamen kod
Gülfem Hatun džamije na
Üsküdaru, Istanbul

Slika 8: Sadaka kamen kod
Fethi Ahmet-pašine džamije na
Üsküdaru, Istanbul

Slika 9: Sadaka stubovi kod Kazlıçeşme, Istanbul

LITERATURA

- Bašagić, Safvet-beg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XXIV, 1912.
- Bejtović, A., *Jedno viđenje sarajevskih evlija i njihovih grobova kao kulturnih mjesta*, POE, Orijentalni institut, Sarajevo, XXXI/1982– 113.
- Hatić, V., *Predaje o evlijama u starom Sarajevu*, Diplomski rad, Sarajevo, 2004.
- Kazıcı, Z., *Osmanlı'da Hayır Müesseseleri ve Sadaka Taşları*, İHH Dergisi, br. 35. 2008.
- Mujezinović, M., *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine – Knjiga 1*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.
- Özönder, H., 2010. *Sadaka taşları - Sadaka vermenin zarif yöntemi*; <http://www.kemalitemiz.com/sadaka-taslari.html>
- Ünver, S., *Sadaka Taşları*, Hayat Tarih Mecmuası, Sayı: II, Aralık, 1967.

Summary

ON THE TRAIL OF TWO MUSLIM TOMBSTONES (NIŠAN) (The phenomenon of alms (sadaqah) stone pillars)

Some further research can give an answer as to which of the two mentioned graves is the one of Tevekkuli-dede, and whether those with indentations on the Muslim tombstones are alms pillars. One idea can be that grave tombstones were used also for this purpose, i.e. that they were used as alms pillars at the same time and that they also marked the place of burial. It is a well-known fact that the nuances in the making of tombstones are most noticeable in Sarajevo. The data left by the chronicler Bašeskija show that in his time great attention was paid to memorials in Sarajevo, so, when writing about the death of several Sarajevo stonemasons, he says that some of them were “excellent masters in carving Muslim tombstones”. That is why it is no coincidence that the Sarajevo Muslim tombstones were also known outside Sarajevo, so we can come across them in other parts of Bosnia as well.

Over 400 years of the Ottoman Empire, i.e., its rule in this region, had to leave and left deep traces and an indelible mark on people, culture, customs, on all spheres of life and living, and, thus, on the giving of alms and customs related to it. Thus, we can assume that the custom of giving alms through alms stone pillars probably existed in the region of today’s Bosnia and Herzegovina, although there is none, except the one we mentioned above, that could point to this fact. This could be proved by further scientific research of our region.

Ibrahim KRZOVIĆ
Senella KREHIĆ-FOČAK

ZDRAVSTVENE PRILIKE I ZDRAVSTVENE USTANOVE U BOSNI I HERCEGOVINI PRED DOLAZAK I NA POČETKU VLADAVINE AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE

Apstrakt: U vrijeme prije dolaska Austro-Ugarske monarhije Sarajevo je imalo manjak zdravstvenih ustanova i školovanog ljekarskog kadra. Utjecaj orijentalne, islamske medicine bio je veliki i mnoštvo knjiga i recepata služili su za liječenje najčešće ljekovitim biljem. Prednost korištenja vode također je uspostavljena još od dolaska turske vlasti. Od zdravstvenih ustanova u početku je postojala jedino Vakufska bolnica. Zgrada je locirana na Nadmlinima, a sagrađena je iz sredstava Gazi Husrev-begovog vakufa. Temelji su postavljeni 1865. godine, a otvorena je 8. oktobra 1866. godine. Tako se može zaključiti da su zdravstvene ustanove koje je zatekla nova vlast, Austro-Ugarska monarhija, bile Vakufska bolnica i, skoro u isto doba podignuta, Vojnička bolnica, kojoj je temelj položen u junu 1866. godine. Treba spomenuti i postojanje azila u Hadži Sinanovoj tekiji, počev od 18. stoljeća. Veoma važan izvor za liječenje bolesti predstavljale su, u velikom broju, medžmue, sveske ljekaruše, s veoma bogatim sadržajima opisa bolesti i njihove terapije. Ukratko, situacija u kojoj dolazi do društvenih promjena i uspostave nove vlasti odlikuje se ranije primljenim iskustvima i prakticiranjem fitoterapije, edukacijom u domaćim medresama ili drugim gradovima Turskog carstva, prepisivanjem ili donošenjem medicinskih knjiga, sastavljanjem sveski ljekaruša i rječnika. Usljed manjka školovanih ljekara, ljekarsku praksu, odnosno liječenje bolesnika obavljali su narodni ljekari, a bila je zastupljena i empirija.

Stanje sa zdravstvenim ustanovama znatno se izmijenilo za vrijeme austrougarske vladavine. Godine 1892. riješeno je da se u Sarajevu podigne Opšta zemaljska bolnica, moderno opremljena i uređena prema, za to doba, savremenim zahtjevima, koja će služiti za liječenje i unapređenje općeg zdravstvenog stanja stanovništva i razvoj različitih grana medicinske prakse. Zdravstvene prilike i zdravstvene ustanove važan su izvor za istraživanje zdravstvene kulture u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: Vakufska bolnica, zdravstvene ustanove, ljekarski kadar, Opšta zemaljska bolnica, zdravstvena kultura, ljekaruše, međmuc

Abstract: In the time before the arrival of the Austro-Hungarian monarchy, there was a shortage of health facilities and trained medical staff in Sarajevo. The influence of oriental, Islamic medicine was great and numerous books and recipes were used for healing, mostly with medicinal herbs. The advantage of using water has also been established since the arrival of the Turkish rule. Regarding health facilities, in the beginning there was only the Waqf Hospital. Located in Nadmlini, the building was built with the funds of GaziHusref-beg's endowment (waqf). The foundations were laid in 1885, and it was opened on October 8, 1866. Thus, it can be concluded that, after the arrival of the Austro-Hungarian monarchy, the health facilities, which the new administration came upon were the Waqf Hospital, and almost at the same time the Military Hospital was built, the foundation of which was laid in June 1866. The existence of the asylum in Hajji Sinan'sTekke, from the beginning of the 18th century, should also be noted. A very important source for the treatment of diseases were, in large numbers, healing manuscripts ("mejmuas"), with very rich contents of the description of diseases and their treatment. In brief, the situation in which social changes and the establishment of a new administration occur is characterized by previously received and practiced experiences of phytotherapy, education in domestic madrasas or other cities of the Turkish Empire, by transcription or adoption of medical books, by compilation of healing manuscripts and dictionaries. Due to the lack of trained doctors, medical practice, i.e. treatment of patients was performed by folk healers, and empiricism was also present.

The situation with health facilities changed significantly during the Austro-Hungarian rule, when in 1892 it was decided to build a General National Hospital in Sarajevo, modernly equipped and arranged according to, at that time, modern requirements, which will serve to treat and improve the general health status of the population, and the development of various branches of medical practice. Studying health opportunities and health facilities is an important source for the research of health culture in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Waqf Hospital, health facilities, medical staff, General National Hospital, health culture, healing manuscripts (mejmuas)

U vrijeme koje je prethodilo dolasku Austro-Ugarske monarhije Sarajevo je oskudijevalo u zdravstvenim ustanovama i školovanom ljekarskom kadru. Na početku okupacije praksu u gradu obavljala su samo dva građanska ljekara, Švicarac dr. Koetschet i Nijemac dr. Kramer te nekoliko vojnih ljekara.¹

Prije otvorenja Vakufske bolnice, u oktobru 1866. godine, Topal Osman-paša poslao je na studije u Istanbul dvojicu mladića iz Sarajeva da izuče medicinu, Mehmeda Šerbića i Skendera.² Kasnije će svoju praksu u Vakufskoj bolnici obavljati turski ljekari dr. Džemal i hirurg Nuri ef. te, kratko, Zarif Skender.³

Zabilježeno je da 1884. godine u gradu ima četiri ljekara, 1889. pet, a 1893. godine devet ljekara. Manjak školovanih ljekara doveo je do toga da su ljekarsku službu obavljali i narodni ljekari te empiričari. Treba istaći da je Direkcija željeznica od 1890. godine imala u Sarajevu jednog svog ljekara, a od 1901. godine dva. Privatnih ljekara spočetka je bilo malo (1899. godine samo tri). Kasnije se njihov broj u privatnoj praksi uvećao.

Stomatološkom praksom, do dolaska školovanih zubnih ljekara, bavili su se berberi. Njihove intervencije svodile su se uglavnom na

---

1 Hamdija Kreševljaković, "Vakufska bolnica", u: *Spomenica Gazi Husrev-begove četiristogodišnjice*, Sarajevo, Islamska dionička štamparija, 1932, 72-73.

2 Isto, 73.

3 Isto, 73.

ekstrakcije zuba. Prvi obučeni zubar u Sarajevo je došao tek 1893. godine, a pri kraju ovog perioda bilo je pet zubnih ljekara.

Sliku zdravstvenih prilika upotpunjuje mali broj apoteka, a jedina moderno uređena apoteka bila je vlasništvo doseljenog farmaceuta Eduarda Pleyela otvorena 1877. godine.⁴

U radu o medicinskim knjigama svoje biblioteke Sokolović (1945) naglašava praksu kućnog liječenja biljem te piše da je u *baštama i avlijama*, pored miomirisnog cvijeća, bilo još *sva sila takvog koje se upotrebljavalo za liječenje*, a da se *po lijekove išlo i u čaršiju i kupovalo kod, attara-drogista, koji su imali svoju čaršiju, dok tu trgovinu kasnije ne preuzeše španjolski Židovi*. On zaključuje da *njegovanje i sađenje lekovitog bilja, nazivi tursko-arapskog porijekla, kako bolesti tako i lijekova, brojne medicinske knjige, rječnici, razvijena trgovina biljem, nazivi mnogih bolesti, koji su se do danas očuvali, utvrđuju nas u uvjerenju da mnogi narodni lijekovi imaju svoju podlogu u orijentalnoj medicini*.⁵

U periodu koji je prethodio dolasku austrougarske vlasti na ove prostore kad je u pitanju liječenje stanovništva kao osnovu treba svakako spomenuti rukopisne sveske – ljekaruše ili medžmue, koje su pisane na arapskom, turskom ili perzijskom jeziku, a datiraju između 16. i 20. stoljeća. Vazile su kao važan izvor uputstava u terapiji oboljenja. Ovaj poseban vid literature sadržavao je medicinske podatke, obuhvatajući opću medicinu, stomatologiju, farmaciju, čak i veterinu⁶. Sveske medžmue predstavljale su jedinu medicinsku literaturu dostupnu širim narodnim masama, u njima ćemo naći elemente istočnog utjecaja i imena najčuvenijih ljekara, kao što su Galen i Avicena, te elemente zapadne medicine. Karakteristično za ove sveske jeste i to da sadržavaju i bilješke iz raznih oblasti života, kako opise i savjete za liječenje raznih bolesti tako i stihove, legende, astrološke zabilješke, savjete o hrani i vrstama hrane te o životnoj sredini. Opisi bolesti dati su detaljno, dijagnoze su često bazirane na pojedinačnim simptomima, ali tu se nalaze i stručno utemeljene

4 Cerić, I., Gavranović, M., Oruč, L., *History of the neuropsychiatric health service in Bosnia-Herzegovina*, Med arh. 49 (3-4), 1995, 117-119.

5 Osman A. Sokolović, *Orijentalne medicinske knjige moje knjižnice*, Sarajevo, Hrvatska državna tiskara, 1945, 4.

6 Posebna vrsta veterinarskih ljekaruša su bajtarname, koje je opširno obradio Fejzullah ef. Hadžibajrić. Više vidjeti: u Fejzullah ef. Hadžibajrić, *Bajtarname orijentalne veterinarske knjige*, Anali GHB, Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, 1982, VII-VIII, 77-88.

činjenice o pojedinim bolestima i načinima njihovog liječenja, nekada s gotovo neznatnim razlikama od savremenog pristupa.⁷

Nezaobilazan je još jedan momenat, a to je da se islamizacijom Bosne i Hercegovine, kako piše Sokolović, novim dobom kulturnog i privrednog razvoja, promijenilo opskrblijanje vodom.⁸ Voda je sada “uhvaćena” kako u nju ne bi padala nečist, malo po malo pojavljuju se vodovodi i česme. Zanimljivo je da se kod nas nije sačuvao, niti se u našoj sredini čuje kakav drugi naziv za uhvaćenu i kroz cievi ili žlieb (lievak) propuštenu vodu, osim “česma”. Po gradovima su bili još i hamami (javna kupatila), a samo Sarajevo je imalo sedam. Vode su bile razvedene po mahalama čunkovima, i svaka je mahala imala bar po jednu česmu.⁹

Sokolović navodi podatak da je dr. Lujo Thaller, profesor zagrebačkog sveučilišta, održao predavanje u Sarajevu o medicini islamskih zemalja, a kod toga sam Sokolović iznosi svoje mišljenje i svoj primjer: *Proučavajući kulturnu i privrednu prošlost, poviest islama uobće, a u našim krajevima posebno, i budući da sam kao čovjek već u šezdesetim bio u dodiru i u neku ruku kao spona između naše nove generacije i one stare, izumrle, koja je makar maglovito i po tradiciji znala da su gotovo svi muslimanski narodi bili ljudi visokoga duha, i kulture, ljudi dobra srдца, sviestni toga, oni su često pravili odpor nadiranjju zapadnjačke kulture, u kojoj nisu nalazili one širokogrudnosti i “merhameta” koji su oni imali i cienili.*¹⁰

Sokolović iznosi i to da su se za nazive ljekara zadržale riječi turskog ili arapskog porijekla (*hećim, hećim-baša – glavni ljekar, aker-hećim – vojni ljekar, džerrah-ranar ili hirurg, hastahana – bolnica*).¹¹ Sve nabrojano, veliki broj raznih ljekarskih knjiga, malih rječnika ljekovitog bilja i na hiljade receptata, jasan su dokaz velikog utjecaja islamskog orijenta na naše domaće liječništvo.

7 Filipović-Fabijanić R., Krehić S.: *Fitoterapija stomatoloških oboljenja u ljekarušama – Tradicionalne metode liječenja*. Knjiga sažetaka, IV Kongres ljekara i farmaceuta BiH, Sarajevo, 1990.

8 Osman A. Sokolović, *Orijentalne medicinske knjige moje knjižnice*, Sarajevo, Hrvatska državna tiskara, 1945, str. 3.

9 Isto, 4.

10 Osman A. Sokolović, *Orijentalne medicinske knjige moje knjižnice*, str. 6, 7.

11 Isto, 5- 6.

ZDRAVSTVENE USTANOVE

Od zdravstvenih ustanova u početku je postojala jedino Vakufska bolnica u Sarajevu (u današnjoj Halilbašića ulici, općina Stari Grad). “Sve do ovog vremena, nije bilo nijedne bolnice u Bosni i Hercegovini”. To je ujedno jedina bolnica, pored Vojne bolnice, čiji je temelj položen u junu 1866. godine.¹²

Vakufska bolnica locirana je na Nadmlinima s panoramskim pogledom na grad. Zgrada je sagrađena iz suviška sredstava Gazi Husrev-begovog vakufa,¹³ temelji su zakopani 1865. a otvorena je 8. oktobra 1866.

12 H. Kreševljaković, *Vakufska bolnica*, 72-73.

13 Isto, 72-73.

godine. S arhitektonske tačke gledišta, Vakufska bolnica je, pored vojne kasarne zvane Kršla, pod Bistrikom, valijinog Konaka i Vojne bolnice, jedna od prvih zgrada koje su izgrađene u spoju elemenata balkansko-orijentalne i evropske arhitekture. Bolnica je konstruirana kao dvoetažna zgrada, s prizemljem i spratom, kapaciteta četiri sobe s trideset dva kreveta, s odvojenim odjeljenjima za muškarce i žene, prostorijama za personal i apotekom, a izduženim oblikom odvaja se od okolne stambene arhitekture. Ni u vanjskoj obradi nema posebnih arhitektonskih vrijednosti, a oblici prozora najviše ukazuju na evropske utjecaje.

Bolesnici su primani bez obzira na vjersku ili nacionalnu pripadnost, a liječenje je snosio sam Vakuf, sve do 1879. godine, kada se uvode prve naknade za liječenje, ali samo za one koji mogu platiti. U ovoj bolnici bio je jedan ljekar, jedan apotekar, upravitelj i više poslužitelja.¹⁴ Glavni ljekar bio je dr. Joseph Koetschet, lični ljekar Topal Šerif Osman-paše, a apotekar Jakov Sumbul, prvi diplomirani farmaceut. U Vakufskoj je bolnici 1891. godine obavljena prva operacija na mozgu u Bosni i Hercegovini, u to doba modernom neurohirurškom tehnikom. Operaciju je izveo dr. Karl Bayer, koji je u Sarajevo došao za vrijeme Austro-Ugarske, 1878. godine. On je operirao trojicu bolesnika s posttraumatskom epilepsijom zbog koštanog ulomka koji je probio moždano tkivo.¹⁵

U periodu od 1885. do 1894. godine u njoj je liječeno 8908 bolesnika, od čega je 7789 osoba izliječeno, 630 osoba otpušteno kao neizliječeno, dok je 509 osoba umrlo.¹⁶

Važnu ulogu u počecima organizacije zdravstvene službe u Bosni i Hercegovini odigrale su i neke vjerske institucije, među kojima treba istaći Hadži Sinanovu tekiju, koja je imala uključen azil za duševne bolesnike. Naime, Džemal Čehajić u svojoj knjizi o derviškim redovima navodi: "Hadži Sinanova tekija imala je sve prostorije i predstavljala kompleks zgrada i prostorija kako je to bilo uobičajeno kod kadirij-skog derviškog reda. Po ostacima temelja koji se nalaze na južnoj strani

14 Faruk Konjhodžić, Vladimir Simunović, *Prve operacije na glavi i mozgu u Vakufskoj bolnici u Sarajevu*, Medicinski arhiv, 1978, 32, 325-328.

15 Faruk Konjhodžić, Vladimir Simunović, *Prve operacije na glavi i mozgu u Vakufskoj bolnici u Sarajevu*, 325-328.

16 Hamdija Kreševljaković, "Vakufska bolnica", u: *Spomenica Gazi Husrev-begove četiristogodišnjice*. Na stranicama 72-73 navodi da je ovaj podatak preuzeo iz "Bosanskog vjestnika", 1886, br. 11.

dvorišta zaključujemo da su se tu nalazile sobe za putnike namjernike (musafirhana). Pretpostavljamo da se tu nalazila i ludnica koju spominje hroničar XVIII vijeka Mula Mustafa Bašeskija u svom 'Ljetopisu', eksplicite navodeći da je ona bila smještena u Sinanovoj tekiji.¹⁷ Nadalje, Čehajić piše: "Postoji i ta mogućnost da je ludnica bila smještena u onoj manjoj zgradi, što je prislonjena uz samo dvorište tekije sa zapadne strane, a koja se i danas tamo nalazi. Kako je spomenuta zgrada zidana od istog materijala i istom tehnikom kao i tekija, vjerujemo da je nastala u isto vrijeme kad i tekija."¹⁸

Postojanje azila za duševne bolesnike u Hadži Sinanovoj tekiji u Sarajevu u XVIII stoljeću može označiti početak organiziranog vida zdravstvene zaštite u Bosni i Hercegovini, a prve bolnice, kao što je već navedeno, izgrađene su sredstvima Gazi Husrev-begovog vakufa. Kako navodi Kreševljaković (1932), "sve do tog vremena nije bilo ni jedne bolnice u Bosni i Hercegovini." "Na osnutak ovih ustanova (izgrađenih iz Gazi Husrev-begovog vakufa, muvekithane, biblioteke i bolnice, op. autora), naročito bolnice, potaknuo je muteveliju Hadži Asimbega (1855–1885) onovremeni valija Topal Šerif Osman-paša (1861–1869)." Tako je sredstvima Vakufa izgrađena prva bolnica – Vakufska bolnica u Sarajevu, 1866. godine.

Dakle, zdravstvena ustanova koju je nova vlast (austroougarska) mogla vidjeti bila je Vakufska bolnica, "a nekako u isto doba podignuta je i Vojnička bolnica, kojoj je temelj položen u junu, 1866. godine."¹⁹

Ovakvo stanje se izmijenilo kada je 1892. godine riješeno da se u Sarajevu podigne Opšta zemaljska bolnica, moderno opremljena i uređena prema savremenim naučnim zahtjevima. Ona će poslužiti za unapređenje općeg zdravstva i razvoj svih medicinskih grana u praksi.

Otvaranjem Zemaljske bolnice potisnuta je uloga Vakufske bolnice, koja je pretvorena u stanicu za posmatranje umobolnih (ludnicu) ili prvu psihijatrijsku instituciju, koju je vodio dr. Carl Bayer. U stanici je

17 M. M. Bašeskija, *Ljetopis*, 259.

18 Džemal Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, Orijentalni institut, 1986, 123-124.

19 Kreševljaković, H., *Vakufska bolnica*, 72-73. Navodi da je ovaj podatak preuzeo iz Bosanskog vjestnika, 1886, br. 11.

vršeno psihijatrijsko posmatranje, liječenje i njega bolesnika,²⁰ koji su prosljeđivani u druge zdravstvene ustanove.

Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine je 1892. godine donijela odluku o izgradnji paviljonske bolnice u Sarajevu, čiji je organizacioni statut napravljen u Beču. Određeno je da se na istočnim padinama Koševske doline na površini od devet hektara podigne bolnica čiji bi kapacitet bio 300 bolesničkih postelja.

Dvije godine kasnije, 1. jula 1894. godine, Zemaljska bolnica je počela s radom; bolnica koja je podignuta na Koševu otvorena je 1. jula 1894. godine. Sagrađena je po paviljonskom tipu, što je značilo da ima šest bolesničkih paviljona i jedno odjeljenje kao baraka za pacijente s infektivnim bolestima. U doba otvaranja Zemaljska bolnica u Sarajevu bila je najmoderniji objekat na Balkanu, pa i šire, jer predstavlja kopiju bečke Univerzitetske bolnice i urađena je prema najmodernijim evropskim građevinskim standardima toga vremena. Medicinski kadar na kraju XIX stoljeća u ovoj bolnici dolazio je s bečkog Medicinskog fakulteta, a oprema koja je instalirana važila je za najsavremeniju medicinsku opremu toga doba. Tako je bilo omogućeno raditi komplicirane hirurške zahvate i provoditi ostalu terapiju primjenjivanu u to vrijeme.²¹ Medicinski kadar Zemaljske bolnice povećao se deset puta

20 Cerić I., Gavranović, M., Oruč L., *History of the neuropsychiatric health service in Bosnia-Herzegovina*, 117-119.

21 Historija KCUS-a, (www.kcus.ba), pristupljeno 25. 2. 2020.

u prvih deset godina rada i postojanja ove institucije. Ovo je dovelo do značajnog unapređenja zdravstvene zaštite i smanjenja smrtnosti stanovništva, kako u samom Sarajevu tako i u cijeloj Bosni i Hercegovini. To je ujedno i najznačajnija institucija iz ovog perioda, koja će odigrati važnu funkciju u osposobljavanju domaćih zdravstvenih kadrova, ali i doprinijeti kvalitetnijem liječenju stanovništva Sarajeva i šire regije. Ta bolnica će tokom cijelog austrougarskog perioda biti značajan iskorak ka društveno-ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine u okviru Austro-Ugarske monarhije, jer su u nju ugrađeni evropski temelji bosanskohercegovačkog zdravstva.²²

---

22 Cerić, I., Gavranović, M., Oruč, L., *History of the neuropsychiatric health service in Bosnia-Herzegovina*, 117-119.

ZAKLJUČAK

Zdravstvene prilike pred dolazak i na početku austrougarske vlasti obilježene su nedostatkom zdravstvenih ustanova i školovanog medicinskog kadra. Primjetan je jak utjecaj orijentalne, islamske medicine, a za liječenje stanovništva često su se koristile sveske ljekaruše, medžmue, poseban vid medicinske literature s opisima i savjetima za terapiju različitih bolesti.

Jedina ustanova koju je zatekla nova vlast bila je Vakufska bolnica, izgrađena sredstvima iz Gazi Husrev-begovog vakufa. Kamen temeljac postavljen je 1865. godine, a bolnica je otvorena 1866. godine na Nadmlinima. Jedini školovani ljekar i glavni ljekar bio je dr. Joseph Koetschet, koji je bio i lični ljekar Topal Šerif Osman-paše. Pored Vakufske bolnice, vrlo brzo su postavljeni temelji i Vojnoj bolnici, 1866. godine. To su bile jedine dvije zdravstvene institucije.

Dolaskom Austro-Ugarske situacija će se znatno izmijeniti. Odlukom iz 1892. godine, pristupit će se gradnji Zemaljske bolnice u Sarajevu. Dvije godine kasnije, 1. jula 1894. godine, Zemaljska bolnica počela je s radom. U doba otvaranja Zemaljska bolnica u Sarajevu je, kao kopija bečke Univerzitetske bolnice, bila najmoderniji objekat na Balkanu, izgrađena prema najnovijim evropskim građevinskim standardima toga vremena. Opremljena je najsavremenijom medicinskom opremom za to doba, a medicinski kadar u ovoj bolnici dolazio je s bečkog Medicinskog fakulteta.

Ovaj rad čini mali doprinos poznavanju zdravstvene kulture i zdravstvenih prilika s kraja XIX stoljeća, kada Austro-Ugarska preuzima vlast, unoseći više svjetla u zdravstvene prilike toga vremena u Bosni i Hercegovini.

LITERATURA

- Bašeskija, M. M., *Ljetopis (1746–1804)*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1987.
- Cerić, I., Gavranović, M., Oruč, L., *History of the neuropsychiatric health service in Bosnia-Herzegovina*, Sarajevo, Medicinski arhiv, 49 (3-4), 1995, 117-119.
- Čehajić, Dž., *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, Orijentalni institut, 1986, 123-124.
- Filipović-Fabijanić, R., Krehić, S. *Fitoterapija stomatoloških oboljenja u ljekarušama – Tradicionalne metode liječenja*, Knjiga sažetaka, IV, Kongres ljekara i farmaceuta BiH, Sarajevo, 1990.
- Kreševljaković, H., *Vakufska bolnica*, u: *Spomenica Gazi Husrev-begove četiristogodišnjice*, Sarajevo, Islamska dionička štamparija, 1932, 72-73.
- Konjhodžić, F., Simunović, V., *Prve operacije na glavi i mozgu u Vakufskoj bolnici u Sarajevu*, Sarajevo, Medicinski arhiv 32, 1978, 325-328.
- Historija UKCUS-a, www.kcus.ba/historija_kcus.html
- Sokolović, A. O., *Orijentalne medicinske knjige moje knjižnice*, Sarajevo, Hrvatska državna tiskara, 1945.

Summary

HEALTH OPPORTUNITIES AND HEALTH FACILITIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA BEFORE THE ARRIVAL AND AT THE BEGINNING OF THE RULE OF THE AUSTRO- HUNGARIAN MONARCHY

The health conditions before the arrival and at the beginning of the AH rule were marked by the lack of health facilities and trained medical staff. The strong influence of oriental, Islamic medicine is noticeable, and for the treatment of the population, healing manuscripts (*mejmuas*), a special form of medical literature with descriptions and advice for the treatment of various diseases, were often used.

The only facility the new authorities came upon was the Waqf Hospital, built with funds from GaziHusrev-beg's endowment (*waqf*). The cornerstone was laid in 1885, and the hospital was opened in 1866 in Nadmlini. The only trained doctor and chief physician was Dr JosipKoetchet, who was also the personal physician of TopalSherif Osman-pasha. In addition to the Waqf Hospital, the foundations of the Military Hospital were laid very quickly, in 1866. These were the only two health facilities.

However, with the arrival of Austria-Hungary, the situation will change significantly. By a decision from 1892, the construction of the National Hospital in Sarajevo will begin. Two years later, on July 1, 1894, the National Hospital began its work. At the time of its opening, the National Hospital in Sarajevo, as a copy of the Vienna University Hospital, was the most modern facility in the Balkans, built according to the latest European construction standards of the time. It was equipped with the most modern medical equipment for that time, and the medical staff in this hospital came from the Vienna Medical Faculty. This paper makes a small contribution to the knowledge of health culture and health opportunities from the end of the 19th century, when Austria-Hungary took power, bringing more light to the health conditions of that time in Bosnia and Herzegovina.

Zijad ŠEHIĆ

Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

SARAJEVO U PUTOPISNOJ LITERATURI NA NJEMAČKOM JEZIKU OD 1878. DO 1939.

Apstrakt: Ove godine navršava se 142 godine od okupacije Bosne i Hercegovine, 112 godina od aneksije Bosne i Hercegovine i 102 godine od raspada Austro-Ugarske monarhije. Da bi se taj historijski period predstavio, korištena je putopisna literatura objavljena na njemačkom jeziku, koja daje neposredno svjedočanstvo o tadašnjim društvenim prilikama u Sarajevu, u znatno drugačijim okolnostima. Izbor tekstova iz tri putopisna djela neposredno su svjedočanstvo o tadašnjim prilikama u Sarajevu. *Na narednim stranicama nalaze se prijevodi dijela putopisa koji predstavljaju prvorazredan izvor za sagledavanje historije Sarajeva.*

Abstract: This year marks 142 years since the occupation of Bosnia and Herzegovina, 112 years since the annexation of Bosnia and Herzegovina and 102 years since the fall of the Austro-Hungarian monarchy. In order to present this historical period, travelogue literature published in German was used, which is a direct testimony to the social circumstances in Sarajevo at that time, in significantly different circumstances. The selection of texts from three travelogues is a direct testimony to the circumstances in Sarajevo at the time.

On the following pages, there are translations of a part of the travelogue that represent a first-class source for understanding the history of Sarajevo.

Izbor tekstova iz putopisne literature o Sarajevu

Trideset godina nakon osvajanja Sarajeva i aneksije Bosne i Hercegovine, 1908. godine, izdana je knjiga sjećanja Georga von Holtza,

pukovnika Carsko-kraljevske armije o vojnom pohodu austrougarskih trupa od Broda do Sarajeva 1878. godine. Knjiga je objavljena u seriji pod naslovom "Naše trupe u Bosni i Hercegovini 1878".¹ Osim prikaza osvajanja Sarajeva, knjiga predstavlja i neposredno svjedočanstvo o životu u gradu nakon okupacije i uspostave austrougarske uprave.

OSVAJANJE SARAJEVA. BOSNA-SARAJ 18. AUGUSTA 1878.

Grad Sarajevo ili Bosna-Saraj imao je oko pedeset hiljada stanovnika za vrijeme naše prve posjete. Od toga je bilo 36.000 muslimana, 4.000 Srba pravoslavaca, koji su imali jednu lijepu crkvu, te oko 1.500 katolika, takozvanih latina, koji nisu imali svoju bogomolju, pa su vjerske obrede održavali u jednom lokalitetu. Franjevci su, međutim, imali crkvicu. Bilo je više od dvije hiljade španskih Jevreja, koji su činili snažnu zajednicu. Ostatak stanovništva činili su Grci, Armeni, drugi Jevreji itd. Sve lopov do lopova, bitanga do bitange. Ipak, da bih bio potpuno pravedan, moram reći da su od svih njih ipak najčestitiji bili muslimani.

Takvo iskustvo imali smo neposredno nakon osvajanja! Izuzev nekoliko centralnih ulica, grad je potpuno odisao turskim stilom. Bio je premrežen uskim, vijugavim i prljavim sokacima punim smeća kojima su krstarili brojni psi, kojih je bilo koliko i stanovnika. Od većih zgrada treba istaći Konak, veliku kasarnu, Vojnu bolnicu, Grčku crkvu, više konzulata i nekoliko vrlo lijepih džamija.

Sarajevo je imalo oko stotinu džamija. Pored nekoliko monumentalnih, bilo je mnogo skromnijih, od kojih je svaka imala svoju čar i po jednu visoku munaru. Munare su izdaleka izgledale poput čačkalica. Sarajevo nije imalo većih trgova. Po turskom običaju, u centru gradamoglo se naći mnogo, nasumice razbacanih, malih muslimanskih grobalja.

Sredinom grada teče rijeka Miljacka, stotinjak stopa široka i osam puta premoštena. Na istoku, tik ispod tvrđave, u Miljacku se ulijeva prelijepa divlja rječica Moščanica. S druge strane grada u susret joj teče Koševski

---

1 Pukovnik Georg Baron von Holtz, *Posljednje borbe i povratak u domovinu 1878*, Beč i Leipzig 1908 (Von Oberst Georg Freiherrn von Holtz, *Die Letzte Kämpfe und der Heimarsch 1878*, Wien und Leipzig, 1908)

potok, a hiljadu stopa dalje na zapad i Sušica. Položaj grada je raskošan. S tri strane grad opasuju brda i planine, djelimično gole, djelimično pokrivenе šumom. Samo je zapadni dio ravan. Sve to skupa čini prekrasan pejzaž. Na sjeveroistočnom kraju grada uzdiže se tvrđava. Staru petougaonu tvrđavu visoku tri metra čini nekoliko kula. Na mjestu gdje se nalazi srušeni zid nastavljaju se zidovi novije gradnje, koja čini novu tvrđavu i koja zauzima čitav dio grada. Najugledniji dio nove tvrđave je tzv. Žuti bastion (Žuta tabija, op.pr.), koji je ime dobio po specifičnoj boji kamena od kojeg je izgrađen. Gledajući odavde na grad, sve bi moglo biti u dometu topovske paljbe, baš kao i u Višegradu. Grad bi mogao biti gađan jednako i s južne i s istočne strane, te iz pravca Huma. Grad bi se sa zapada mogao zauzeti jedino pod uvjetom da su brda i planine koje okružuju dolinu Miljacke pod kontrolom napadača. Ova tvrđava i Pašino brdo, na suprotnoj strani grada, najdominantnije su tačke grada. Sve ovo uzeli smo kao predispozicije u našu korist za ono što će se odigrati 19. augusta 1878. godine. Situacija se bližila kulminaciji. Najkritičniji trenutak bio je kada su pobunjenici, s nešto više ljudi nego što je nas bilo, uspjeli da se popnu do naših položaja, uzvikujući: "Allah! Allah!" Došlo je do borbe prsa u prsa. Major von Horvat (v. Horvath) naredio je također juriš i svih pet i po četa navalilo je na protivnika, da bi im se odmah s desne strane pridružio neozlijeđeni dio 6. čete i Prva izviđačka četa. Protivnik je imao velike gubitke, pa se jednim dijelom sklonio prema Mošćanici, a drugim dijelom u zaklon kod tvrđave. Napokon, oko 12:45, uspjeli smo zauzeti džamiju koja je bila snažno branjena. Potom je potpukovnik Segerc nastavio napredovanje kroz četvrt pravoslavaca, gdje nije naišao ni na kakav otpor. Miljacku je prešao na Carevom mostu, stigao oko jedan sat poslijepodne kod Konaka i zauzeo ga...

Pokret Milerovih (Mülleovih) jedinica, 27. lovački bataljon, prvi bataljon i pola sedmog bataljona, teče neometano dok prodire u prve redove gradskih kuća. Od 27. lovačkog bataljona formirane su tri grupe, a dvije grupe od 2. čete. Oni su uspjeli osloboditi put do pukovnika Šegerca, koji je bio zauzeo džamiju, pa su ujedinjeni krenuli na pobunjenike pod tvrđavom. Prvu i drugu četvu vodio je pukovnik Skrobanek. Oni su lagano pristizali iz pravca zapada, da bi oko dva poslijepodne i Žuti bastion bio zauzet. Treći bataljon prodro je do gradskih ulica, 9. i 10. četa upale su u tešku uličnu bitku, s kojom su se mogli uspješno nositi. A 12. četa, koja je bila pod komandom pukovnika Dojča (Deutscha), u jurišu je zauzela

prvo veći dio Vojne bolnice, a zatim i čitavu bolnicu. Uspjeli su potom zauzeti i most Skenderija, uprkos grčevitoj i čvrstoj odbrani pobunjenika. Potom su se spojili s glavninom snaga 46. regimente. Jedan dio grada bio je uspješno zauzet njihovim napredovanjem. Prodor je stao pred položajima ispod tvrđave, gdje su pobunjenici pružili veliki otpor. Pucalo se dugo i žestoko, ali bez rezultata. Brigadir je na prvu liniju sada poslao i pola 6. čete, koja je stigavši tamo stala pod komandu zapovjednika napada. To se odigralo u 11:45. Uporedo s tim na Goricu smo dovezli bateriju velikih topova, pa smo sada mogli uzvratiti na vatru s pobunjeničkih položaja. Uskoro je njihova paljba bivala sve slabija. Dva protivnička topa na sjeveru bila su neutralizirana, a sa svojih položaja mogli smo vidjeti kako se masa ljudi kreće cestom prema Mokrom. Kada je brigadir uvidio da su pobunjenici uglavnom napustili svoje položaje, naredio je napad. Kratko i intenzivno puškaranje odzvanjalo je unutar krune zidina. Trubači su trubili na juriš uvjereni u pobjedu, kao da su time uzvikivali: "Živio naš car!" Vojnici pod komandom Franca (Franza) Karla, puni elana, s poklicima su se približavali srcu zidina. Nekoliko stotina pucnjeva iz pobunjeničkih pušaka nije bilo ni sjena opasnosti. Nadirući, pobjednici ulaze u tvrđavu, čak i kroz pukotine. Vojnici jedan drugom pružaju ramena kako bi lakše preskočili zidine. Zaostali branioци unutar tvrđave bježe, panično tražeći izlaz.

Bilo je oko 12:45 poslijepodne, možda i ranije, ali nikako kasnije, kada je hrabri brigadir istaknuo pobjedničku zastavu regimente "Mollinary" na sjevernom bastionu, uzbuđeno uzvikujući parole u čast Njegove visosti. Dakle, zastava regimente "Mollinary" bila je prva koja se na sjevernom bastionu zavihorila iznad osvojenog grada. To je bio zaista lijep i svečan trenutak. S bastiona se moglo okom obuhvatiti cijelo ratište. Grad je gorio na sedam mjesta. Zvuci rata i borbe još su bili u zraku i vidjelo se kako naše trupe nadiru sa svih strana...

U pojedinim ulicama tu i tamo su se ulični borci, muškarci, žene, pa i djeca, i dalje bacali kamenjem na naše borce. Morali su biti neutralizirani. Do pola tri poslijepodne vatra je potpuno utihnula u cijelom gradu. U četiri sata je na tvrđavi bila istaknuta velika državna zastava, uz svečani plotun stotinu i jednog topovskog pucnja. Do pet sati mir je potpuno uspostavljen. Vojska je zauzela sve državne zgrade, kao i ulice. Komandant korpusa je svečano ulazio u zaposjednutu kasarnu...

NAKON OKUPACIJE SARAJEVA

Bitka za Sarajevo bila je okončana. Grad je u našim rukama. Grupe raštrkane u vrtlogu uličnih borbi sada se ponovo okupljaju i postrojavaju. Mrtvi su sahranjeni, ranjenici medicinski zbrinuti, vojni logor utaboren. Jedan dio vojske stacioniran je u grad, dok su izviđači osmatrali smješteni po okolnim brdima. Na strateškim tačkama u gradu i oko njega trebalo je iskopati vojne rovove. U tvrđavi se smjestila 7. rezervna regimenta. Divizijski štab s administracijom raširio se po brojnim kancelarijama dojučer turske vojne škole. Čete vojske koje nisu uspjele naći mjesta u gradu ulogorile su se na zapadnoj strani grada, s obje strane Miljacke. Moglo se reći da je tog 19. augusta nastupio potpuni mir. Ali povremeni detašmani govorili su o tome da se pobunjenici nisu sasvim smirili. Međutim, prema mojim saznanjima, ti pobunjenici postojali su uglavnom u mašti izvještača. Naša regimenta bila je smještena zapadno od grada, između ulice koja vodi ka Blažuju i južnog ruba Gorice. U zoru 20. augusta imali smo pune ruke posla. Zalihe municije bile su pune već 19. augusta uvečer, pa smo se bacili na otklanjanje kvarova na mehanizaciji, nastalih pod utjecajima kiše, prašine i borbi. Također smo užurbano radili na skupljanju podataka za liste gubitaka, o poginulim i ranjenim, koje smo hitno morali dostaviti nadređenima. Pisali su se prijedlozi za odlikovanja za hrabrost iskazanu u borbi. Trebalo je podijeliti novac borcima za sljedećih deset dana. Ukratko, bilo je posla do neba.

Uprkos tome, već sutradan smo ustali rano, veoma raspoloženi, i već oko deset sati prijepodne zatražili od nadređenog da nam dozvoli odlazak u grad. On nam je dao odobrenje, uz savjet da ponesemo pištolje, jer se na pojedince i manje grupe vojnika još uvijek tu i tamo otvarala vatra. Kao primjer naveo nam je slučaj podoficira iz 47. rezervne regimente koji je to jutro ranjen. I tako smo nas petorica krenuli bez određenog cilja, sa željom da se provedemo.

Šetajući, stigli smo i do mosta koji premošćuje Koševski potok i do prve i nama najbliže džamije. Ovo je kvart 46. regimente, koja je ovdje imala veoma težak zadatak. Džamiju su zauzeli pobunjenici i utvrdili je za dugotrajnu odbranu. I ovdje su žene bile bitne saučesnice pobunjenika. Pružale su svoj doprinos borbi gađajući protivnike kamenjem s munare. Kada su vojnici napokon upali u džamiju, natjerali su pobunjenike na munaru i bacili ih odozgo. One koji bi pad preživjeli vojnici iz

okolnog žbunja bi upucali. Leševi su sada bili sklonjeni, ali su oštećenja i krvavi tragovi unutar džamije i na munari svjedočili kakva se krvava borba ovdje vodila.

Naš dalji obilazak doveo nas je do kuće u kojoj su do jučer živjele časne sestre, a danas je ona štab 3. brdske brigade naše divizije. Ove časne djevice pokupile su samo osnovne stvari i pobjegle kako bi svoje djevičanstvo sačuvale pred našim divljim vojnicima. Odatle smo izbili na glavnu sarajevsku ulicu. Sudeći po širini, ne bismo baš rekli da je glavna ulica. Ipak, arhitektura okolnih zgrada daje joj evropski civiliziran izgled. Oko nas su simpatične radnjice, čiji vlasnici sada marljivo rade na sklanjanju barikada koje su sami postavili da zaštite svoju imovinu u crnim danima Hadži Loje. U jednoj takvoj radnjici uspjeli smo naći i kupiti nekoliko flaša veoma kvalitetnog, ali ne i preskupog konjaka. Unajmili smo nosače s velikim sepetima na leđima kako bismo uspjeli nakupovati sve ono čega smo se toliko zaželjeli i što naše oko dugo nije vidjelo. Željeli smo, napokon, napuniti svoje vojničke ormariće i barem u tom smislu normalizirati uvjete života. Bilo je tu zeleniša za supe, povrća, krompira... Stvari poput engleskog ili francuskog senfa bilo je teško naći, pa su te đakonije bile prava dragocjenost. Svaki od nas imao je spisak sa željama naših drugova koji nisu dobili dozvolu za izlazak u grad.

U glavnoj ulici nalazio se jedini respektabilan hotel ovdje. Mislim da se zvao "Evropa".² Otišli smo u hotelski kafić, gdje smo sreli mnoge naše drugove iz drugih četa. Popili smo po kahvu i nastavili s obilaskom. Ulice su bile veoma živahne i interesantne, šarajući naš vidokrug bezbrojnim i zanimljivim orijentalnim nošnjama. Osjetili smo na sebi nelagodnost neljubaznih pogleda nosača koji su stajali u grupi. Pravili smo se da nas to nimalo ne tangira i nastavili dalje. Ženska na ulici skoro da nije bilo. Tek tu i tamo zaklepetale bi drvene nanule srpskih žena i djevojaka. Bila je to obuća drvenih potplata sa samo dva kožna kaiša koji pridržavaju kožu. Umijeće hodanja u takvoj obući probudilo je našu začuđenost.

Šetajući dalje naišli smo na jednu nimalo lošu apoteku. Morali smo kupiti i neke lijekove, pa smo ušli unutra. Bili smo veoma ljubazno pozdravljeni. Apotekar je Austrijanac. Kaže nam da se u prethodnih

---

² Hotel "Evropa" je otvoren četiri godine kasnije, 1882. godine.

nekoliko dana, dok su trajale borbe, morao dobro sakriti. U suprotnom, kaže, ne bi se dobro proveo! Povjerio je svoju radnju prijatelju Francuzu i razglasio da je otišao na put. Međutim, bio je samo u podrumu. Vratio se nakon što je saznao da su pobunjenici poraženi. U apoteci su sjedila trojica turskih vojnih doktora, u tako lijepim uniformama da posmatrač mora ostati očaran. Prilikom našeg ulaska u apoteku pozdravili su nas vojničkim pozdravom i nastavili razgovarati s apotekarom na solidnom francuskom jeziku. Međusobno su razgovarali na nekom nama potpuno nerazumljivom jeziku. Pritom su stalno pušili, pa smo imali dojam da smo u nekakvoj pušionici, a ne u apoteci. Apotekar nam je dao nekoliko vrijednih savjeta u vezi s pravilima ponašanja u kontaktima s ovdašnjim trgovcima i gostioničarima. Kaže daće sada oni kolosalno podići cijene, kako bi što više profitirali od našeg prisustva. Pitao nas je koliko smo platili kahvu u hotelu. Odgovorili smo da smo za svaku šoljicu plaćali po deset krajcara. “Vidite, gospodo draga!”, rekao je apotekar, “taj vas je lopov pokrao za četiri krajcara po kahvi, jer je kahva još jučer bila šest krajcara.” “Krećete u bazar”, nastavio je apotekar, “pa poslušajte kako ćete, gospodo. Ako odlučite kupovati kod Srba, Grka ili Jevreja, platite im polovicu cijene koju traže i slobodno izađite s kupljenom stvari”. To nas je začudilo, pa smo upitali hoće li se trgovci buniti zbog tako drastičnog postupka. “Ma kakvi, ti lopovi neće ništa reći. I budite sigurni da ste čak i plativši pola cijene opet vi ti koji ste na gubitku.” Odmahnuo je rukom. “Ja vam savjetujem da kupujete kod muslimana, oni su ipak najpošteniji”, nastavio nas je savjetovati. Kada smo upitali gdje možemo kupiti najbolji duhan, dao nam je adresu jednog starog muslimana, koji je držao dućan s vanjske strane bazara. “To vam je jedan pošten starac, koji će vas sigurno dobro i jeftino uslužiti”, kaže naš savjetnik. Znajući da prisutni turski ljekari ne govore njemački, rekao nam je na njemačkom sljedeće: “Gospodo moja, pogledajte ove ljekare. Kao i većina njihove sorte, oni su Grci. Mislite li da će im pasti na pamet da bi trebali vršiti svoju službu i zbrinjavati ranjenike i bolesne. Ma ni govora. Već sedmicama ovdje provode po pola dana, ometaju mi posao i dime mi cijelu apoteku. Ovo je kraj turske ekonomije, a s tim i našeg prijateljstva. Ako sami ne vide da su nepoželjni i ne napuste apoteku, jednostavno ću ih izbaciti”. Nekoliko dana kasnije saznali smo, iz istog izvora, da su ta trojica ljekara, koji su sa svojim četama bili stacionirani u Sarajevu, vraćena u svoju domovinu.

Nakon korisnog razgovora krenuli smo zadovoljiti svoju radoznalost na bazaru. S vanjske strane ta nam se građevina učinila visokom oko osam metara. Na blago zaobljenom krovu rasla je rijetka travica i mahovina. Tri ili četiri staklene kupole osiguravale su da svjetlost stigne u unutrašnjost bazara. Zakoračili smo u unutrašnjost kroz široka, otvorena vrata. Za nas je to bio poseban doživljaj jer nikad ranije nismo vidjeli Orijent izbliza. Bezistan je ustvari hodnik dug 120–130 stopa, a širok 12–15. Na kraju hodnika, punog različite robe, naišli smo na široka vrata, ista onakva kroz koja smo ušli. S obje strane nalazili su se dućani, međusobno odijeljeni daskama. Na policama je bila poredana roba, a ispred polica postavljen pult za prodavača. Međutim, nijedan trgovac nije stajao za pultom. Svi su u blizini nemarno sjedili. Trgovci koji trenutno nisu imali mušterije stajali su i razgovarali nasred hodnika, pogledajući prema svojoj robi. Ukoliko bi uspjeli privući neku mušteriju, skakali su oko nje kao majmuni nudeći robu. Tako lukavo, napadno i neprirodno ponašali su se jevrejski, srpski i grčki trgovci i najgori lopovi – Armenci. Muslimanski trgovci nisu im bili ni nalik. Oni su mirno i spokojno sjedili na podu svog dućana pušeći predugačke čibuke. Njih je bilo baš briga za vanjski svijet. Ukoliko bi mušterija stala pred njegov dućan, oni bi je pozdravili klimanjem glave, ili je ne bi pozdravili nako, zavisno od raspoloženja. U oba slučaja, međutim, nisu progovarali ni riječi. Ukoliko bi im mušterija nešto zatražila, oni bi jojtu stvar dodali i rekli cijenu. Muslimani nisu zbog nas digli cijene, pa se s njima nije moglo cjenkati kao s drugim prodavačima. Ukoliko biste se ipak pokušali cjenkati rekli bi: “Ne, gospodine, neće ići.” Uzeli bi vam stvar ispred nosa uz kratko: “Jok!”, vratili je na svoje mjesto i nastavili pušiti svoj duhan, ne obraćajući više nimalo pažnju na vas, kao da ste odjednom postali zrak i nestali. Poslije riječi “jok!” svaki je razgovor završen. Ma koliko se trudili, oni vam ništa neće htjeti prodati. S nemuslimanskim trgovcima ponašali smo se onako kako nam je savjetovao apotekar. I uspijevalo je. Plaćali smo pola cijene i uzimali robu. Trgovci su forme radi galamili i odmahivali glavom, ali se nijedan od njih nije ozbiljno bunio.

Vrativši se u logor prepričavali smo drugovima do u detalje ono što smo doživjeli. Moglo se ovdje kupiti svega: od maketa lokomotiva i parobroda do šarenih balona i drugih sitnica. Nevjerovatno koliko je sve bilo zanimljivo i originalno. Sve je opčinjavalo šarmantnim neredom i šarenilom. Mogle su se naći prave umjetnine u vidu ručno vezanih

ćilima kao i košulja i nošnji, i to sve pored igračkaka za muslimansku i kršćansku djecu. Bilo je tu i mlinova za kahvu pored parfema sumnjivog porijekla. Zatim čibuci svih veličina pored ženskih mahrama. Pa čajevi uz rum i maticu (blaga rakija s aromom anisa). Sapuni i četkice za zube lošeg kvaliteta s lopatama, tavama, drvenom i kožnom obućom. Mogle su se naći i sve vrste alata sa štofovima živahnih boja. Duhan, fesovi, lampioni (koji služe da stanovništvo ima svjetlosti i nakon što se ugasi javna rasvjeta, kako ne bi polomilo vrat i noge kada se kasno vraća kući iz posjeta), košulje, turske papuče, srebrene tabakere i muštikle...

Srebrenina u kombinaciji s drvetom šljive je umjetnost karakteristična za livanjski kraj, pa se otud i dovozi. Iz fočanskog je, pak, kraja porijeklo vrijednog i izrezbarenog oružja itd. Ukratko, žeđ za kupovinom mogla je biti višestruko zadovoljena. Svi smo sebi kupili po jedan fes, koji nam je najbolje služio kao noćna kapa koja najbolje čuva glavu u taboru pod vedrim nebom. Osim fesova, svi smo kupili i čibuke te lampione. Te su svjetiljke bile veoma praktično konstruirane i davale su dovoljno svjetlosti čak i za čitanje i pisanje. Na ova tri artikla –fes, čibuk i lampion – sarajevski trgovci napravili su izvanredan profit. Naime, samo tri dana nakon osvajanja Sarajeva nije bilo austrijskog vojnika koji ih nije posjedovao. Kada bi neki stranac zalutao ovdje, zakleo bi se da ovaj grad nije pod nogama Njegove visosti, nego pod vlašću padišaha, jer bi na sve strane mogao vidjeti vojnike s drečavim crvenim fesovima na glavi.

Zadovoljivši svoju radoznalost i nagon za kupovinom, napustili smo bazar i krenuli put radnje starog muslimana na kojeg nas je uputio apotekar, kako bi naš čibuk i duhan bili vrijedni novca kojidamo. Njegova radnja nalazila se s vanjske strane bazara, kako nam je apotekar rekao. Njegov dućan bio je slično konstruiran kao oni u unutrašnjosti bazara, samo što su zid iza leđa kao i bočni zidovi bili načičkani policama sa svim vrstama duhana s čitavim listovima biljke; od najsvjetlije žute do najtamnije smeđe – sve su nijanse ovdje zastupljene. Jedan od nas koji je znao srpskohrvatski jezik prevodio je muslimanu naše želje. Nakon svakog zahtjeva on bi s različitih polica uzimao po jedan list duhana, zarolao i rezao. Potom nam je dao cigar-papir, kako bismo na licu mjesta probali različite vrste duhana i odlučili se za onu koja nam najbolje odgovara. Taj starac nastojao je izaći u susret željama svih nas. Kada

je svaki od nas našao svoj duhan, on je listove prskao vodom i rezao ih veoma tanko, skoro na debljinu svilenog konca. To nam je bilo veoma interesantno, jer se sve radilo bez ikakvih mašina, samo uz pomoć jednog nožića. Izrezani duhan je zatim izvagao i naplatio, a onda stavio u plave papirne vrećice. Pazarili smo približno jedan kilogram. Opskrbljeni ovom aromatičnom biljkom, koja nam je proteklih dana tako nedostajala, izašli smo iz dućana. Pažnju nam je privukla filigranska radnja prekoputa, ali smo zaključili da nećemo imati vremena da i tu uđemo pošto smo se u logor morali vratiti do ručka. Stigli smo na vrijeme, natovareni svojim orijentalnim blagom. Prijavili smo se nadređenom i onda počeli dijeliti kupljene stvari sa spiska naših drugova koji nisu dobili dozvolu za odlazak u grad. Kupljeni senfovi i druge đakonije dočekani su s oduševljenjem. Konačno će naš vojnički jelovnik biti obogaćen. O tome kako smo se hranili već sam pisao u svom ranijem eseju "Od Broda do Sarajeva". Sigurni smo da bismo uspjeli i dodatno poboljšati ishranu ukoliko bismo duže ostali u Sarajevu. Za sada, ne znamo hoćemo li ostati ili će nas poslati negdje drugo.

Poslijepodne smo opet otišli u šetnju. Sada smo posjetili drugu obalu Miljacke. Okrenuli smo leđa glavnoj ulici i prešli preko Carevog mosta. Odmah nam je pažnju privukla obližnja turska slastičarnica, čiji su slatkiši u izlozima naprosto mamili. Iznad njih je u staklenim zdjelama bilo izloženo mnoštvo šarenih bombona i drugih trajnijih slatkiša. Orijentalci su poznati kao veliki ljubitelji slatkiša, premda za tom strašću nimalo ne zaostajeni naša gospoda pukovnici. Zato odlučujemo ući, ne samo zbog sebe i svoje slasti nego i zbog naših oficira. Unutra su sjedili neki turski oficiri, pili su kahvu i pušili duhan. Kada smo ušli, oni su ustali i ljubazno nas pozdravili. Uzvratili smo pozdrav na isti način. Nekoliko trenutaka kasnije sjedili smo skupa, a oni koji su znali njihov jezik bili su u živahnom razgovoru. Ova muslimanska gospoda odmah je počela savijati duhan za mene i moje drugove. Srećom, njihova kultura je znatno uznapredovala, pa nisu lizali papir, nego su pustili da sami to uradimo. Odbiti ponuđenu cigaretu bila bi veoma velika uvreda. Pitam se šta bismo učinili da su lizali te cigarete. Mislim da bismo ipak prihvatili, jer čovjek radi poštovanja konvencija mora prijeći preko koječega. Ipak, drago nam je da je ispalo ovako.

Ali vratimo se ovoj otomanskoj gospodi, našim novopečenim prijateljima. Izgledali su daleko civiliziraniji od drugih njihovih oficira. Njihova oficirska ljestvica počinje tek od majora – bimbaše, koji je u kasarni smješten zajedno sa svojim potčinjenim, dakle bez oficirskih privilegija. Jedan od ovih oficira, koji je veoma dobro govorio francuski, kazivao nam je kako su se morali pobrinuti za sigurnost francuskog, britanskog i drugih konzula i konzulata u danima našeg osvajanja Sarajeva. To je bio njihov zadatak. Zahvalni su svom Allahu da s tim pobunjenicima nemaju posla. Začudili smo se njihovom načinu i običaju sjedenja. Sjedili su na klupi pričvršćenoj za zid podavivši pod sebe noge po tipičnom turskom običaju.

Izašavši iz slastičarnice, ugledali smo prelijepu Carevu džamiju, koja se nalazi odmah do Carevog mosta. Ispred džamije nalazio se živi vojni park. Kažem živi zato što su terete umjesto vozila nosile životinje, magarci i konji. Okolo su se vrtjeli ljudi zaduženi za istovar i hranjenje životinja. Džamija je privremeno pretvorena u jedno veliko skladište.

Nešto dalje vidjeli smo zgradu Konak. To je sada rezidencija komandanta korpusa. Ne možemo vidjeti ništa iznutra, ali se svana vidi da je ta zgrada jedno evropsko zdanje. Posjećujemo i veliku kasarnu u kojoj su pješadini. To je impresivna građevina na tri sprata. Tu je lovački bataljon, peti bataljon i jedinica topovske baterije. Poslije posjete krećemo nazad ka svom logoru. Planiramo stići prije sumraka, jer još nije preporučljivo kretati se ovim uskim vijugavim uličicama po mraku.

Naredni dani donijeli su dosta rada i službovanja. Još uvijek nisu bili otklonjeni svi kvarovi na mehanizaciji. Zdravstveno stanje naših ljudi bilo je odlično. Od kuće su krenuli snažni i uhranjeni, pa nije bilo problema u privikavanju na život vojnika. Sve su podnijeli u zdravlju i uz zdrav humor.

Desna ruka onog bandita Hadži Loje bio je Turčin koji mislim da se prezivao Jamaković³. Nije uspio pobjeći s njim na vrijeme, pa je, po odluci prijekog suda, smaknut vješanjem. Uskoro je izvršenje smrtne kazne vješanjem, na insistiranje muslimana, zamijenjeno strijeljanjem. To je za muslimane bila velika milost. Naime, za njih je vješanje bilo nešto najgore, jer je njihov poslanik rekao da obješeni neće ući u raj. Vidite

3 Riječ je o efendiji Hadžijamakoviću. Pukovnik Holtz u tekstu sve muslimane identificira s Turcima.

samo šta je vjera; ona i smrt može učiniti lijepom ili ružnom, kao da nije isto kako je čovjek umro. Uprkos toj odluci, u blizini našeg logora, iza šatora komandanta, bila su na vidno mjesto postavljena ogromna vješala. Toliko velika i neproporcionalna okolnim stvarima da se činilo da su izašla iz slikovnice. Premda više nisu korištena, bila su zastrašujuće upozorenje gospodi muslimanima da ipak postoji mogućnost da njihova sudbina skonča na ovoj drvenoj napravi. Nijedno smaknuće nije izvršeno na ovim vješalima.

OPET U SARAJEVU

Ponovo smo u Sarajevu, u našem starom logoru. Sudbina se ponavlja. Po povratku s naše prve ekspedicije dočekala nas je vijest o smrti pukovnika Kaltenbrunera (Kaltenbrunnera). Sada nas je na povratku opet dočekala tužna vijest: podlegao je komandant Trećeg bataljona major Ludvig Ajmanzberger (Ludwig Eimannsberger), koji je prilikom osvajanja Sarajeva teško ranjen pucnjem u prsa. Mi u regimenti nismo mnogo znali o majoru Ajmanzbergeru; on među nama nije puno boravio, s obzirom na to da je bio zapovjednik Centra za obuku kadeta u mjestu Libenau (Liebenau) u blizini Graca (Graz). Tek nedavno bio je prekomandovan na mjesto komandanta Trećeg bataljona. I za to kratko vrijeme provedeno s njim shvatili smo da se radi o velikom čovjeku i drugu te oficiru s velikim znanjem i iskustvom. Taj hrabri čovjek neočekivano nas je napustio. Ta nas je vijest zaista pokosila i rastužila.

S ekspedicijom prema Mokrom završio se ratni pohod naše regimente. Ovo vrijeme brzo je proletjelo u svakodnevnim vojnim vježbama i sačinjavanju potrebnih detašmana. Poslijepodne bismo odlazili u grad pred Carevu džamiju, pred kojom je svakodnevno svirao vojni orkestar. Sjeli bismo u slastičarnicu i, slušajući našu muziku, ispijali neko tursko piće. Turci baš i nisu uživali u ovoj muzici. Vidjelo se to po njihovim ubrzanim koracima, kao da se žele što prije udaljiti od orkestra. Međutim, bilo je tu kršćanskog svijeta i lijepih djevojaka, prvenstveno Srпкиnja, s malim kopicama na glavi, nalik na fesove, i nehajno raskopčanim vezenim prslucima, ispod kojih se naslućivala bujnost grudi prekrivenih skoro prozirnim lepršavim košuljama. Njihovi orijentalni pogledi i nožice u papučama uzrokovali su daleko više ljepote i uzbuđenja od šetnje

s komandantom, koji je ovuda svakodnevno šetao gledajući narodno veselje. Uvečer smo otišli u restoran koji je ovdje otvorio bivši kuhar njemačkog konzula. Nije bilo loše, ali ni nešto specijalno. Ovdje su nas privukla izvanredna peciva, kao i štrudle, savijače od jabuka i knedle sa šljivama. Mnogi od nas nostalgично su željeli poslije dugo vremena opet jesti ova jela, koja su u našim dalekim domovima stalno spremana. Dobro vino moglo se naći kod jednog Hercegovca. Bilo je to vino neobičnog okusa i besprijekornog kvaliteta. Poslije sam saznao tajnu neobičnog okusa ovog vina. Naime, vinari uopće ne koriste bačve za spremanje vina, nego ga stavljaju u specijalne čuture obložene kožom jarca. Ono se gostima služi upravo iz tih čutura. Zaista izvanredan okus. Čovjek se na sve navikne, osim na pomisao da će biti obješen, rekao je neki mudri Englez. Nama, doduše, nije bilo teško navići se na kombinaciju vina i jarca. Sipali smo ga u grlo. Bilo je to sasvim tamno vino, pa nije čudo što ga je ovdašnje stanovništvo nazivalo crno, a ne crveno vino. To snažno vino imalo je svojstvo da više udara u noge nego u glavu, pa smo morali biti veoma oprezni kako bismo se bez teturanja vratili u logor.

Jednog dana stigla je zapovijest da se Drugi bataljon mora premjestiti u muslimanski kvart smješten na obronku Pašinog brda. To je za većinu bila dobra vijest, premda se neki nisu s tim slagali. Jer šator je šator, a kuća je kuća, ma kakva bila, pogotovo kad pada kiša. Ja sam bio zadužen da istražim taj kvart skupa sa zaptijom i da podnesem izvještaj o tome gdje bi bio najpogodniji smještaj. Taj muslimanski policajac već je bio obaviješten o mom zadatku i dobio je instrukciju da mi se nađe pri ruci. Ovaj čovjek muslimanskog imena i titule – Mustafaga – prešao je u našu službu skupa sa svojim potčinjenim, što je, ruku na srce, bila rijetkost. Bili su to vrijedni i pouzdani ljudi, zadovoljni što od nas redovno dobijaju plaću i hranu. Poslije perioda neodgovorne turske vladavine to je za njih bilo pravo čudo. I dalje su nosili svoje uniforme. Vremenom su na fes okačili mesinganog dvoglavog orla i dobili puške vinčesterke. Na taj zadatak poveo sam poručnika Bariha (Baricha), koji mi je veoma koristio kao prevodilac. Mustafaga je bio visok, lijepo građen i markantan muškarac. Uz to, bio je vrlo ljubazan, te nas je odmah ukratko informirao o lokalnim zbivanjima. Nakon što smo se srdačno rukovali, zamolio sam poručnika Bariha da mu kaže kako sam iskreno uvjeren da će nam pomoći da nađemo adekvatan smještaj te da se iskreno nadam da nećemo morati zauzeti njegovu kuću. On je klimnuo glavom

i nasmiješio se, uvjeravajući nas da ćemo biti odlično smješteni i da će bimbaša biti zadovoljan. A taj bimbaša sam bio ja – gospodin major. Ja sam se, iskreno, poslije zauzimanja Sarajeva osjećao kao paradni konj, nakićen novim činovima i unaprijeđen u komandanta čete. Malo me je kosnulo što to njima nije bilo jasno. Zahvaljujući pronicljivosti našeg Mustafe i njegovom dobrom poznavanju lokalnih prilika, zadatak je bio brzo i kvalitetno obavljen, na zadovoljstvo naših pretpostavljenih. Svaki makar površni poznavalac vojnih prilika potvrdit će da je to pravo čudo, jer na svijetu ne postoji nezadovoljniji stvor od pretpostavljenog oficira. Mislim da je tom njihovom zadovoljstvu pridonijela činjenica da su dugo boravili na otvorenom, pod šatorima, i da im je toga bilo preko glave. Valjda mi niko neće prigovoriti to što sam sebi i svojim izabrao najbolji smještaj.

Za oficire Trećeg bataljona izabrao sam, po Mustafinom savjetu, jednu lijepu kuću na uglu ulice. Bila je u vlasništvu bogatog muslimana koji je u blizini imao četiri kuće. Tri smo mu oduzeli za smještaj vojske, a četvrta je ostala njemu i njegovom haremu. On je sam izabrao koja će mu kuća ostati. Nama je pripala jedna prostrana orijentalna kuća. U prizemlju su bile svakodnevnne prostorije, a na spratu su živjele njegove tri žene. To da su u gornjim odajama živjele žene vidjelo se i po tome što su prozori bili zaštićeni gustim drvenim rešetkama. Od prostorija u prizemlju kuća je imala veliku i malu sobu, kuhinju i prostranu konjsku štalu. Kroz kuću su bogato izrezbarene široke stepenice vodile na široku verandu. Ovoj kući pripada i prekrasan voćnjak, ali je on od kuće odijeljen zidom. U voćnjak vode jedna mala vratašca. Toliko mala da smo se morali sasvim sagnuti kad smo kroz njih prolazili. Cijelo imanje opet je bilo ograđeno čvrstim zidom, čija je visina dosezala do prvog sprata kuće. U blizini kapije nalazila se kućica s jednom sobicom; sigurno je to bilo mjesto za osmanskog domara i čuvara. Kada smo stupili u odaje na prvom spratu, zatekli smo vlasnika koji je još uvijek pakovao stvari. Bio je to jedan mali čovjek, skoro komičan, s ogromnim, krivim nosom i golemom bradavicom te s gustom, crnom bradom, koja je tek ponegdje počela sijedjeti. Na njemu je bila skupa odjeća, prvenstveno svileni pojas, majstorski primjerak orijentalne umjetnosti. Ostavljao je dojam veoma bogatog čovjeka, što je i bio. Stojeći pred nama, gledao nas je nimalo ljubaznim pogledom, što je sasvim razumljivo, mrmljavući neiskrenu dobrodošlicu. Po njegovom nalogu, sluge su sve jastuke i

krevete odnijeli na sigurno, pa je nama preostalo da sjedimo i spavamo na golim daskama. To je prevršilo svaku mjeru, pa sam naložio Barihu da diskretno kaže Mustafi da smjesta riješi ovaj problem, kako ne bismo bili prinuđeni poslužiti se stvarima iz njegove kuće. To je izvrsno djelovalo, poput magične riječi. Mustafa se uozbiljio i rekao vlasniku: “Šta misliš, brate, gdje će ova gospoda spavati kad ti sve odneseš.” “Gdje god hoće, to je njihova stvar”, mrmljao je vlasnik. “Vidi, brate, ovaj ovdje gospodin bimbaša, kojeg je poslao švapski car, neka ga Bog nagradi što mi redovno daje plaću, kaže da nema dovoljno mjesta za smještaj carskih vojnika. Ako ih ovdje ne uspije smjestiti, morat će dio švapskih vojnika smjestiti i u tvoju kuću, gdje boraviš sa svojim ženama”, namrgođeno mu je govorio Mustafa. Ta mogućnost, da švapski vojnici borave u istoj kući s njim i njegovim ženama, potpuno je paralizirala malog bega. “Ukoliko vratiš dušeke, jastuke i jedan sto, ovaj gospodin bimbaša ti daje riječ da neće nijednog vojnika smjestiti u tvoju kuću”, ponudio mu je Mustafa spasonosno rješenje. Dok smo trepnuli, jastuci su vraćeni na svoja mjesta i mi smo se, zadovoljni, udaljili.

Sljedećeg jutra smo se uselili. Tom prilikom vojnicima je pročitana zapovijest o tome kako se moraju ponašati. Zapovijest je nalagala da se tuđe stvari moraju čuvati, da se stanovništvo ne smije uznemiravati. Svaka je kuća imala voćnjak, ali se voćke (bio je to period kada zriju) ne smiju brati i uzimati. Data je instrukcija da se te voćke otkupe od vlasnika, budući dastanovništvo živi od toga, a i jeftino je. Prema vlasnicima se moralo odnositi ljubazno i s uvažavanjem. Što se tiče njihovih žena, vojnici su se morali ponašati kao da one ne postoje. Bili smo sigurni da naši momci neće praviti probleme. Ne samo da su bili poslušni nego im je bilo veoma stalo do dobrog glasa koji je pratio našu regimentu. Ipak, uvijek se moralo računati na izuzetke. Smjestili smo se u svoj novi dom. U domarevu kuću smjestili smo dvojicu računovođa iz 5. i 6. čete. Veliku sobu u prizemlju dali smo posluži, a malu sobu konjušarima; oni su brinuli o našim dragim životinjama, koje su nosile anitetski materijal za potrebe čitavog bataljona. Tu je rezervni ljekar bataljona doktor Štoker (Stocker), ljubazni medicinar, vršio preglede. U velikoj sobi na spratu živjeli su ostali potčinjeni bataljonci, njih petorica, i doktor Štoker. U manjoj sobi na spratu, veličine svega četiri kvadrata, u koju su vodila mala vratašca poput onih u voćnjaku, bili smo smješteni kapetan Štajnberg (Steinberg) i ja. “U ovoj je sobici bivši vlasnik usrećivao svoje

supruge, ispunjavajući svoje bračne obaveze”, otkrio nam je Mustafa uz mangupski osmijeh.

Pernati jastuci koje smo kapetan i ja nabavili na bazaru služili su nas veoma dobro. U našoj sobi nije bilo divana, pa smo improvizirali s koferima i jastucima. Ekseri na zidovima služili su nam kao vješalice i bili smo potpuno zadovoljni svojim smještajem. Ako je bilo toplo, pokrivali smo se samo kaputima, ako je bilo hladno, spavali smo u odjeći. Bilo kako bilo, najvažnije je da smo pod krovom. Bilo je mnogo smijeha u našoj sobici. Nezaboravni trenuci. Ukoliko ne bi izašli u grad, naši potčinjeni sjedili bi na rubovima naših improviziranih ležaja i do kasno iza ponoći pričali šale, viceve, doživljaje. Objedovali smo na verandi kad je bilo lijepo vrijeme. Ukoliko je bila kiša, onda u sobi za potčinjene. Bilo je smijeha i za vrijeme tih obroka. Sto koji nam je vlasnik ostavio prije se mogao nazvati malom štokrlom, širokom tek pola metra. Na njega se mogla smjestiti samo jedna zdjela. E, oko takvog stola na divanima je sjedilo i jelo nas osam muškaraca. Izgledalo je kao da sjedimo jedan na drugom. To je stvaralo komplikacije i izazivalo smijeh. Pukovnik grof Bolca (Bolza) bio je visok čovjek i nije znao kud bi sa svojim nogama.

Kupili smo zemljano posuđe kako na limenim tanjirima iz oficirske kuhinje ne bismo opekli prste. Dan nakon što smo se smjestili, kad sam se vraćao kući, u dvorištu sam zatekao vlasnika. Razgledao je želeći vidjeti kako su se Švabe smjestile u njegovoj najboljoj kući. Kada je probao zaviriti u naše privatne prostorije, sluge su ga u tome taktično spriječile. Pozdravio sam ga po običajima ove zemlje. Brzo mi je odzdravio i odmaglio kroz vratašca. Slijedio sam ga da vidim šta ustvari hoće. Pogled mu je išao od stabla do stabla dok je šetao voćnjakom. Očekivao je da neće zateći nijednu voćku. Međutim, sve voćke koje su jučer bile na granama i danas su bile tu. Ovo je pomjerilo njegove horizonte shvatanja. Ljubazno mi se naklonio, nasmiješio se i udaljio.

Šef kuhinje javio je da je ručak spreman. Otkako smo u Sarajevu, uživamo u bogatstvima okusa. Imamo meso, povrće, krompire, voće... sve one stvari kojih smo se bili luđački zaželjeli. Taman smo bili završili s ručkom i pili jaku crnu kahvu kad su nam sluge javile da je napolju vlasnik kuće i da je svim silama navalio da s nama razgovara. Dozvolili smo da uđe. Pojavio se na verandi s velikom srebrenom zdjelom punom prelijepog voća, koje je on lično brao iz mase drugih voćki. Sada nam

je to, pomalo svečano, želio ponuditi. Iako smo svi znali pokoju rečenicu srpskohrvatskog, dovoljnu za osnovnu konverzaciju, dobro nam je došlo prisustvo poručnika Bariha, spomenutog prevodioca. Rekao je Turčinu da kapetan Štajnberg pita koliko košta to voće. “Bogami, ništa”, odgovorio je on potpuno iznenađen. Kapetan je insistirao da kaže svoju cijenu, ili da ode sa svojim poklonom, jer, kako je rekao, austrijski oficiri ni od koga ne primaju poklone. Kada mu je poručnik preveo kapetanove riječi, potpuno se prenerazio. Nije bio kadar ni riječ prozboriti. To mu se sigurno nikad u životu nije desilo. Na kraju je zamolio da njegov mali poklon ne bude odbijen, jer bi ga to strašno uvrijedilo. I tako smo prihvatili njegov poklon i pozvali ga da sjede s nama i popije crnu kahvu, koja je upravo poslužena. S radošću je prihvatio naš poziv. Ponudili smo ga duhanom, pa je sebi smotao jednu cigaretu. Sve vrijeme izgledao je i držao se veoma stidljivo. Kada smo mu zahvalili na pažnji, digao je ruke uvis, kao da odbija te riječi, i uzviknuo: “Ništa, ništa!” Na kraju smo mu rekli da bi nam učinio veliku uslugu kada bi nam svakodnevno isporučivao voće i mlijeko. Dakako, uz plaću. Rado je prihvatio ponudu obećavši da će to učiniti za veoma povoljnu cijenu. Otvorili smo konjak. I njemu smo ponudili čašicu. Morali smo mu se zakleti svim na svijetu da je to rakija, da nije vino. Nije nam baš vjerovao, pa je mirisao piće prije nego što ga je sasuo u grlo. “Ovo zaista nije vino”, potvrdio je. Nakon druge-treće čaše postalo mu je ugodno. Nije više bio stidljiv. Naprotiv, postao je veoma razgovorljiv. Barih ga je s osmijehom upitao: “Ti, ti si sigurno bio jedan od onih koji su pucali na nas kada smo napadali grad?”⁴ To je žustro opovrgnuo, praveći se nevin poput janjeta. Mi mu, dakako, ni najmanje nismo vjerovali. Onda smo ga upitali bi li pucao na nas da se sad vrati njegova vojska. “Nisam lud. Naši kad dođu, prvo što urade jest da ti sve pokradu. Vaši ljudi su potpuno drugačiji. Da su naši na vašem mjestu, ja sad ne bih imao nijednu voćku. Vi ništa nećete uzeti ako ne platite. Vi ste zaista čestiti ljudi”, rekao je sasvim iskreno. Nakon četvrtog konjaka upitao nas je jesmo li pravi muškarci. Poručnik Barih na to je odgovorio: “Vidjeli ste u borbi da smo muškarci, kao i vi.” “To mi je jasno, gospodine, nisam na to mislio. Mislio sam na činjenicu da uopće ne gledate naše žene. One su, srećom, sasvim mirne od vas. Kada bi dolazila naša vojska, morali smo dobro sakriti svoje žene”, pojasnio

---

4 U to vrijeme nisu poznavali persiranje (op. a.).

je. Bilo mu je objašnjeno da su naši vojnici odgojeni u duhu poštovanja tuđeg vlasništva, bez obzira na to radili se o običnoj šljivi ili ženi, te da im je naređeno da ne smiju uznemiravati stanovništvo, tim prije što su ovdje došli da uspostave red i mir. Kao što čitalac vidi, učinili smo sve da ne uznemiravamo građane i da na najbolji način promoviramo svoje vrijednosti. On je zamišljeno klimao glavom dok je govorio: “Da smo znali kakvi ste ljudi, niko se protiv vas ne bi borio. Svi bismo ostali u kućama.” Konjak je udario u noge, pa je teško ustao, nerazgovijetno zahvalio i otišao kući.

Nekoliko dana kasnije naš bataljon se sasvim udomaćio na Pašinom brdu. Poslije vojničkog objeda domarširali smo do cilja oko dva poslijepodne. Već sam rekao da su na strateškim tačkama oko Sarajeva bili postavljeni vojni rovovi. Tu je i dalje bilo nesigurnosti, te još nije prestala potreba za držanjem tih linija. Tek smo krajem oktobra reducirali ove straže. S ovih mjesta najbolje se moglo osmotriti Sarajevo. Vojnici i oficiri poduzeli su sve kako bi se zaštitili od varljivih vremenskih neprilika. Improvizirali su odlično, s obzirom na to da nisu imali šatore, a noći su bile hladne i vjetrovite na ovim planinskim visinama. Oficiri i vojnici iskazali su svoje izvanredne arhitektonske talente, za koje ne bi ni znali da ih imaju da ih ovdje nužda nije natjerala. Uglavnom, osvjeđočili smo se u umjetnost improvizirane gradnje.

Skloništa su bila kamuflirana busenjem, krovovi su sačinjeni od isprepletenih letvica i granja. Zaista relativno udobno i izvrsno utopljena u okolinu skloništa. Međutim, kada bi padala kiša, blatnjave kapi curile bi po glavama vojnika, te su tada izgledali kao da im je ten od čokolade. To je bila jedina mahana ovih nastambica, ali je, s obzirom na okolnosti, ne bi trebalo uzeti za zlo. Neka od ovih skloništa ranije su koristili pobunjenici, koji su povlačeći se uklonili i uništili noseće krovne grede, što nam je uzrokovalo brojne komplikacije. Stolovi i klupe bili su jednostavno, ali majstorski napravljeni. Ležaji su bili ustvari daske pričvršćene za pod prekrivene slamom. Ali od te slame nije bilo kakve koristi; spavač bi već poslije nekoliko minuta ležao na goloj dasci, a slama bi pobjegla lijevo i desno. Vrlo brzo, međutim, vojnici su shvatili da je svježja trava daleko bolja prostirka od suhe slame. Kada smo mi stigli, već su u djelo provodili taj pronalazak; svježu travu prostrli su po krevetima, a suhu slamu zapalili pred ulazom. Taj potez imao je veoma

koristan učinak, jer je dim brzo rastjerivao bezobrazne miševе, koji su se skupa s vojskom uselili u ove zemunice. Nakon što se vatra ugasila, s radošću smo mogli konstatirati da smo se potpuno riješili tih dosadnih sustanara. Međutim, bilo je već kasno da započnemo s popravkama na zemunicama, pa smo samo napravili planove za sutra i otišli se odmarati. Ni sat nismo s mirom ležali, a već je na našu zemunicu ponovo izvršena prava invazija miševa. Hrabro su jurišali preko naših tijela i glava prema hrani, glodali su kožne torbice i užasno cijukali. Cijelu noć proveli smo u borbi protiv ove mišije armije. Poučeni tim iskustvom, sutradan je pred spavanje bila provedena opsežnija operacija loženja slame. Oko našeg skloništa dugo je gorio krug slame. S velikim nadama pošli smo leći. Međutim, ponovila se sinoćnja situacija; svi miševi bili su na svojim mjestima čim su se pogasila svjetla i čim je zavladao mir. Sutradan sam dao prijedlog da sklopimo primirje s našim dosadnjakovićima. Naime, prije nego što ćemo leći, ostavili smo na stolicu ostatke hljeba i mesa, da se posluže. Uz svjetlost lampiona, koji je gorio cijelu noć, vidjeli smo da je sto potpuno prekriven i da vrvi miševima. Vremenom su bili sve sporiji, da bi na kraju, siti do guše, otišli spavati u svoje labirinte od slame. I mi smo tada mogli zaspati. Druge odbrane od ove napasti jednostavno nije bilo.

Što se tiče naših rovova, oni su svakim danom bili sve bolje utvrđeni, jer je svaka smjena straže određeni dio vremena radila na proširivanju rovova i njihovom dodatnom utvrđivanju. S desne strane rovova se do prije nekoliko dana nalazio jedan mladi šumarak. Sada više ne postoji – sve drveće je oboreno. Korist od toga bila je dvostruka; prvo, nijedan čovjek ne bi se neopažen mogao privući do rovova, a drugo, to drveće navečer smo koristili za loženje vatre. Ovdje ozbiljno razmišljam da napišem odu našoj pješadiji i njihovim lopatama. Jer ono što su oni uspjeli uraditi uz pomoć te alatke graniči s nevjerovatnim; pred tim lopatama nestala je čitava šuma (bez sjekire), iskopani su rovovi, lopatama su cijepali drva za potpalu i rezali meso! Čak je bilo pokušaja da se upotrijebe kao tave. To nije uspjelo. Da jeste, stvarno bi bilo previše.

Na linijama smo svakodnevno imali goste koji su nam vremenom zaista prirasli za srce. Ti gosti bili su mnogobrojni sarajevski psi. Ove jadne i bijedne pse vjerovatno su napustili njihovi raniji vlasnici. Vođeni instinktom i glađu, našli su se u blizini naših rovova. Vojska ih je

hranila otpacima, pa su naše rovove uskoro voljeli kao svoje kuće. Ljudi su se dobro odnosili prema njima, a psi su to znali uzvratiti. Osim što su bili dobra zabava vojnicima, uskoro su i sami postali naši stražari. Svezani psi provodili su noći sa stražom. Ujutro bismo ih pustili da se istrče. Uvijek bi se vraćali kad namirišu doručak. Psi su najživahniji oko devet ujutro, kada ugledaju tovarne životinje koje donose hranu za naredna 24 sata. Pola sata ranije strče do grada i trčkaraju za tovarnim životinjama, veselo lajući sve do položaja. Ipak, najuzbudljivije je bilo kada kuhari sijeku meso. Psi su stajali na potrebnoj udaljenosti, mašući repovima i gotovo se smiješeći. Kada kuhar baci komad mesa, on dadne znak za početak borbe. Ponekad je bilo pokušaja da poneki pas sam pokuša uzeti komad mesa. Ti bi pokušaji završavali udarcem u njegove slabine i njegovim pokajničkim skičanjem. Prednost njihovog prisustva bila je i u tome što uopće nije bilo smrdljivog smeća oko položaja; svi naši otpaci završavali su kao slasni zalogaji u njihovim stomacima. Neki psi toliko su omilili vojnicima da su ih poslije odveli sa sobom u Beč kao ljubimce.

Nije bilo nikakvih doživljaja vrijednih spomena tokom našeg četverodnevno boravka na položajima. Jedva smo dočekali da se vratimo kući u muslimansku četvrt. U septembru su dodjeljivana vojna unapređenja, pa je došlo do izmjena u regimenti. Naš komandant bataljona kapetan Šmocer (Schmotzer) postao je major i preuzeo komandu nad Trećim bataljonom. Nama je stigao novi komandant iz 27. lovačkog bataljona –major Ferdinand Škrobanek (Schkrobanek), koji je 1859. godine odlikovan za zasluge, da bi 1866. godine dobio orden Željezni križ za hrabrost. Dobili smo veselog i iskusnog komandanta, uvijek spremnog na šalu, ali i cijenjenog u cijeloj regimenti. Jutra smo uvijek provodili u vojnim vježbama, a poslijepodne smo s komandantom jahali oko Sarajeva. Jednog dana odjahali smo do doline Lukavice, želeći posjetiti porodicu koja pravi kvalitetno domaće pivo. Našli smo i pivara, i njegovu ženu, ali i mnogo naših zemljaka...

BERTOLINI GINO ŽIVOT U SARAJEVU

Italijanski putopisac Bertolini Gino autor je više putopisa o evropskim zemljama. U vrijeme aneksione krize objavio je u Italiji putopis “Muslimani i Slaveni. Dalmacija – Hrvatska – Bosna i Hercegovina”⁵. Vrlo su interesantna njegova zapažanja o životu u Sarajevu, koji opisuje slikovito i bez bilo kakvih predrasuda.

GLAVNI GRAD BOSNE

U Sarajevu, ne samo u gradu nego i u okolini, od svih konfesija muslimanski živalj je najbrojniji. Brojčano, njih ima koliko svih ostalih zajedno. Ovdje ima šest okruga i dvije provincije, od kojih su najmnogoljudniji Tuzla, Travnik i Banja Luka. Od svih drugih područja na austrijskom Balkanu bit islama može se najbolje i najispravnije izučavati baš u Sarajevu. Duhovni vođa ovdje je reisul-ulema, čiji se rang najpribližnije može uporediti s katoličkim nadbiskupom. Oni, kao i apostolski izaslanik za slavenske krajeve Balkanskog poluostrva te mitropolitski nadbiskup (grčko-ortodoksni), rezidiraju u Sarajevu. Katolički biskupi su u Mostaru i Banjoj Luci, grčko-ortodoksni u Mostaru, Tuzli i Banjoj Luci. Od dva miliona stanovnika u Bosni i Hercegovini, 21% čine katolici, a muslimani 35%. Već na prvi pogled u Sarajevu su uočljivi tragovi zapadnoevropske civilizacije, što je vidljivo već kroz garnizon koji broji 3.000 vojnika.

U gradu živi oko 50.000 stanovnika. Šiljasti tornjevi munara smještaju se s obeliscima zvonika. Izranjaju lijepe i prijatne bašte... električne lučne svjetiljke... električni tramvaji... složene piramide flaša od mineralne vode... elegantnim kočijama upravljaju elegantne dame... Ima se osjećaj da se sa Sjevernog rta, najsjevernije evropske tačke, ulazi u Oslo. Zaboli spoznaja da tako brzo dolazimo u dodir s konvencionalnim formama i običajima jednog kosmopolitskog svijeta. Prebrzo!

5 Gino Bertolini, “Muselmannen und Slawen. Dalmatien-Kroatien-Bosnien und Herzegovina”, Autorisierte uebersetzung aus den italienischen von M. Rumbauer, Leipzig 1911 (*Muslimani i Slaveni. Dalmacija – Hrvatska – Bosna i Hercegovina*. Autorizirani prijevod s italijanskog od M. Rumbauera, Leipzig 1911)

Oslobađanje iz začaranosti, međutim, nije konačno. U Sarajevu islam spašava poeziju. Ovdje usred grada često možemo vidjeti natpises imenima međunarodnih filijala i hotela prve klase. Ipak, muslimanski bazari i groblja te 94 džamije, to lelujanje u turskoj nošnji došljacima se čini kao prelijepa oaza jedne posebne kulture. Ovdje se život muslimana održao netaknutim. Već iz toga se da zaključiti kako je on žilav i plodan. Radnje se zatvaraju kad su svečanosti, a kada je to zavisi od vjerske pripadnosti vlasnika. Petkom dućane zatvore Turci, subotom Jevreji, a nedjeljom kršćani. U Sarajevu, inače, ima više od 5.000 Jevreja, a u cijeloj Bosni i Hercegovini ima ih oko 10.000. Dvije paralelne ulice veže širok hodnik koji se proteže kroz jednu golemu zgradu. Tu se nalazi neprekidan red radnji, gdje se roba u trgovinama tkanina, mahrama, knjiga, oružja, srebrenine i sl. nudi na prodaju. U izlozima sjede radnici. Ovo je poznata čaršija, u kojoj orijentalni način života doživljava svoj vrhunac. Krećući se prema drugoj strani, nailazimo na labirint raskrsnica od koje vode mnogi putići.

NAJVEĆA DŽAMIJA SARAJEVA

Ovdje su trgovci većinom muslimani. U blizini se nalazi najveća sarajevska džamija – Begova džamija. Pred očima kupaca na prodaju je izloženo meso, žitarice, sijeno, jaja, voće i povrće... U blizini su i kafane, pred kojima nema ni ograda ni stolova. Navečer tu na bugariji zasniva narodni pjevač i zapjeva muslimansku junačku pjesmu pripovijedajući tako narodne predaje. Obično sebe prati muzičkim instrumentom talambasom. Ponekad se priključi i posebna frula, ovdje zvana zurna. Općenito, Turci imaju izuzetno fin smisao za muziku, kao i za druge umjetnosti, premda o procvatu vlastitih umjetničkih djela još uvijek ne može biti govora. Pjesme su im po pravilu melodične: inspiracija je često nježna i uzvišena. Upadljivo je, međutim, često ponavljanje kao i titranje glasa – tremolo. U Sarajevu, kao i u svim drugim muslimanskim gradovima i zemljama, kafana ima veliki značaj. Naziva se kahva. Stalne mušterije imaju svoje posebno mjesto. Po običaju, ispijena kahva ne plaća se odmah, nego nakon nekoliko mjeseci, većinom 23. aprila i prije Bajrama. Turska kahva poznata je u svijetu. Upućeni tvrde da se smije samo malo pržiti, jer ako se prži toliko da zrno kahve potamni, napitak izgubi specifičan okus, jačinu

i aromu. Ovo je dobar savjet za domaćice! Jedna šoljica kahve u Sarajevu košta 8 do 10 pfeninga, dok se u selima cijena kreće oko 3 pfeninga.

DUHAN I KAHVA

Muslimani najviše piju kahvu. Većina njih popije čak i 50 šoljica dnevno. Već vidim barem isto toliko vlasnika lječilišta i banja koji preporučuju liječenje. Ali to nije sve! Ne popije se nijedna šoljica kahve, a da se uz to ne ispuši barem jedna cigareta. I burmut je omiljen. I žene puše, kao i djeca; ako su dobro odgojena, neće zapaliti pred roditeljima. Odgojena djeca i govore samo ako ih odrasli nešto pitaju. Muškarci vole duge lule. Starce najčešće možemo vidjeti s nargilama. Svi puše! Da bi svojim mušterijama dali više vremena potrebnog za ispijanje kahve, vlasnici su po zidovima svojih radnji postavili zvonca koja se mogu čuti u susjednoj kafani...

Nije rijetkost čak ni to da brijač u kafani nauči svoj zanat. Pomislite samo šta bi Figaro izveo u ovim uvjetima. Opet mi na um pada onih pedeset vlasnika lječilišta. Jedan nam objašnjava dosege hidro-električnog kupatila, drugi vitla stotinu švedskih gimnastičkih sprava kao da su igračke. Treći čak nosi veliki mijeh kako bi liječio jadne muslimanske živce. Ali to ovdje ne dolazi u obzir. Živci su vrlo zdravi u ovim zemljama! Uostalom, muslimani imaju veoma malo povjerenja u doktore, što zasigurno nije bez utjecaja na njihove živce. Više vjeruju hamajlijama nego doktorima. Potpuno izbjegavaju alkoholna pića, iz čega proizlazi kako alkohol škodi. Od djetinjstva vježbaju igrajući se napolju, pod vedrim nebom, najčešće bacajući kamen, a nekad i koplje. Izlete u prirodu (vesele teferiče) mnogo vole. Istovremeno nastoje izbjeći svaku situaciju u kojoj bi se mogli uzrujati. Muslimanski misticizam, vjera u tajanstveno, naročito sudbinu, drži ih mirnim.

Da bi se izradila jedna hamajlija, napiše se nekoliko redaka ih Kur'ana, to se stavi u tkaninu, zapečati voskom i – hamajlija je gotova. Takva se zamota u malo crvene tkanine i nosi se na srcu. Nerijetko je objese i konjima oko vrata. Hamajlija je primarno zaštita od zlog duha, a služi i kao zaštita ljubavi te pomaže da žena, koja je buket ruža, ne ostane bez cvjetova (neudata, prim.pr.). Služi i kao osveta za nevjeru. Pripovijeda

se da je jedan prevareni mladić bacio tri hamajlije, jednu vjetru, drugu vatri, treću vodi. Lijepa nevjernica ispaštala je grijehе kroz smrt.

FIGARO U KAFANI

Druge ulice – druge zemlje! Štandovi su napravljeni od dasaka na koje su postavljeni tanjiri, a na njima su izloženi oni crvenkasti i poluprovidni kao med slatki slatkiši, koji se nemilosrdno lijepe za zube. Ko li ih je izmislio? Možda zubar? Na drugim štandovima nude se različite okrugle torte. Postoje i radnje koje trguju ćilimima, fesovima i tkaninama za izradu turbana. Ovdje možete vidjeti i bijedne rupe gdje brijač obavlja svoj zanat. Ponekad se tu uđe na partiju razgovora, baš kao što se nekada radilo po italijanskim apotekama. Samo što su Turci daleko manje brbljivi i daleko manje pakosni. Posmatrao sam ih dugo, satima. Oni cijeli dan mogu da sjede, a da se i ne pomaknu. Često vlada duga šutnja, dugi odmor. Skoro uopće ne gestikuliraju dok govore i ne prave ishitrene i nagle pokrete. To su ljudi koji se neće rado izložiti radoznalosti drugih. Uočljiva je namjera svih da se odmore i opuste. Odmah je jasno da se radi o civilizaciji koja se razvijala na drugačijim osnovama od naše i koju mi ne možemo potpuno shvatiti.

Dječaci su ovdje vrlo živahni. Provlače se kroz gomilu na sve strane. Oni ovdje ostaju djeca mnogo duže nego u drugim krajevima. Muslimani su gostoljubivi, široke ruke, mnogo drže do date riječi, a za familiju su iskreno i nježno vezani. Muslimanska duša je, općenito, odlučna i vesela i zrači dobrim i jakim unutrašnjim životom. Ko duboke i čvrste principe ima neće naškoditi čovječanstvu!

Namjeravam se prepustiti rukama jednog turskog brijača. To je svakako dokaz hrabrosti. Jer on dobro zna kako bi me sredio.

U RUKAMA TURSKOG BRICE

Riječima se nismo mogli sporazumjeti. I “rječitost” naše gestikulacije je zakazala. Niko od trojice pajdaša koji su tu nezainteresirano sjedili i ubijali vrijeme nije se umiješao u ovaj naš pokušaj konverzacije. Unutrašnjost ove brijačke radnje potpuno se razlikuje od brijačnica po

našim gradovima i selima. Način na koji su složene britve, noževi i drugi brijački alat podsjećaju me na neki obdukcijski kabinet. Sjedam u stolicu, pa šta mi Bog da! Nakon što mi je brico promijenio lični opis, vratio sam se gospodinu Straltonu i gospodinu Heddonu. Ne izlazi mi iz glave da mi je obrijao solufe, da mi je skinuo mnogo više kose nego što sam želio. Pas mater! Ko je uopće brici rekao da ja nosim turban. Imam osjećaj da mi je skinuo kožu s glave, kao što se to radi svinjama. Možda je pomislio da sam umjetnikfolirant. Iz Italije. Već je predvečerje. Mujezin s munare Begove džamije poziva na ritualnu molitvu: “Allah! Allah!”

ČISTOĆA I ZEKAT

U muslimanskom svjetonazoru pranja imaju dvojaku bitnu ulogu: ona čiste i tijelo i dušu. Oni lice, vrat, usta, ruke i noge peru pet puta dnevno prije molitve. Niko ne stupa u džamiju prije nego što očisti svoje tijelo. Zato su džamije uglavnom građene u blizini izvora, rijeka ili potoka. Nalazi li se musliman u pustinji, gdje nema vode, dozvoljeno mu je da svoje tijelo očisti pijeskom, praveći iste ritualne pokrete kao da se pere vodom. To se naziva tejemum. Namet koji je svaki musliman dužan dati za siromašne zove se zekat. Zekat iznosi četrdeseti dio godišnjeg prihoda, a daje se u novcu ili u pšenici. Obaveza plaćanja zekata ustanovljena je jednako za muškarce i žene. Taj novac dobro dođe siromašnima. S tim ciljem pri džamijama postoje posebne ustanove koje brinu o hranjenju siromašnih. Obaveza davanja zekata je stroga vjerska naredba i muslimani strahuju da ga ne prekrše. Predanje govori o jednom muslimanu kojem je izgorjela štala sa stokom. On je tada, u nijemoj pokornosti, rekao: “Možda je ovako bolje. Možda sam Allahu dao manje nego što sam trebao. Uvijek je bolje dati više od propisanog, nego biti u zaostatku.” Ova obaveza vrši se uglavnom jednom godišnje, prigodno uz ramazan.

MUSLIMANSKA MOLITVA

Ramazanskom bajramu prethodi mjesec posta i molitve, što datira još iz Muhammedovog vremena. Muslimani poste samo u ovom mjesecu. Kolektivne molitve posebno su važne u smislu vezivanja vjernika

na tri velika praznika: Ramazanski bajram, Kurban-bajram i Mevlud. Ramazan, mjesec posta, traje od početne do završne mjesečeve faze. On svake godine dolazi desetak dana ranije, tako da u 36 godina pada u isto vrijeme. Post počinje u zoru, a završava kada zađe sunce. Ta dva trenutka najavljuju topovska ispaljenja. Vjernici se u početku i kraju posta mogu ravnati i prema svečanom glasu mujezina koji dopire iz visina džamijske munare: “Bog je najveći! Samo je jedan Bog i Muhammed je njegov poslanik! Požurite na molitvu! Na radost! Bog je najveći! Nema drugog Boga osim Njega.” Prilikom poziva na molitvu mujezin se prvo okreće ka Meki, ka istoku, a onda i prema drugim stranama svijeta. Svećenstvo se kod muslimana dijeli na hodže, imame i muftije. Kao sinonim za molitvu nerijetko koriste izraz dova. Jutarnja molitva naziva se sabah. Riječi molitve uzimaju se iz dogme, a Fatiha im je uvijek prva. U džamiji muškarci čine jedan specifičan pokret rukama, koji simbolizira da u tom trenutku postaju gluhi na zov ovosvjetskih strasti – dižu ruke pored ušiju. Ženama je ulaz u džamiju zabranjen samo u pojedinim situacijama. Muhammed, a.s., slijedio je tragove arapske kulture i tradicije time što je ženama propisao nošenje vela. Nijedan muškarac tuđin ne smije vidjeti lice žene, čak ni kada dođe u kuću. Čak se i stil građenja kuća prilagođava ovom propisu, što se očituje u visokim zidovima koji opasuju dvorišta, gustim neprozirnim gelenderima na prozorima i zatvorenim balkonima. Posjetilac svoj dolazak najavljuje udaranjem metalnom halkom o vrata. Ta se halka naziva zvekir. Muslimanke važe kao pametne i čestite žene ali i odlične domaćice.

UNUTRAŠNJOST DŽAMIJE

Džamije su zastrte skupocjenim ćilimima. Sarajevo je inače poznato po tome što se ovdje izrađuju prelijepi ćilimi. Takvu kitnjastost možete vidjeti samo na ćilimima i kaligrafskim radovima. U džamiji nema luksuza u smislu slika, zlata, mermera... U selima često možete vidjeti drvene džamije. U blizini džamija nerijetko se nalaze mauzoleji – turbeta. Džamijsko dvorište diči se impozantnim tornjem koji krasi sat podešen da pokazuje tursko vrijeme. Sva ova dobra, džamije i ustanove oko nje, izgradili su bogati muslimani: begovi, sultani, paše, veziri i age. I ta dobra funkcioniraju kao zaklade (vakufi).

Begova džamija u Sarajevu dio je Gazi Husrev-begovog vakufa. Ta džamija, Karadž-begova džamija u Mostaru i Ferhadija u Banjoj Luci veoma su bogate džamije.

Džamije uglavnom imaju oblik citadele.

U Sarajevu ima i derviška tekija, koja pripada Islamskoj zajednici. Nedaleko od tekije nalazi se džamija ispred koje je mauzolej (turbe). Dvorište je puno svakojakog cvijeća i vinove loze. Džamije i prateće ustanove finansiraju se preko posebne uprave, koja je pod austrijskim nadzorom. Bogati musliman u džamiju ide u društvu familije i u pratnji onih koji rade za njega. Za vrijeme molitve musliman klekne četiri, deset, trinaest puta. U tom ritualu pokazuje se čvrstina i odlučnost muslimanske duše, a istovremeno i predanost potčinjavanja duha, što je osnovno obilježje muslimanske vjere. To je i logično, jer sam korijen riječi "islam" znači "predanost". Takvu predanost prate neumitno konzervativni nazori kod muslimana.

Čak i kada je u pitanju računanje novca (groš, para, akča, dvadesetice, taler...) i mjerenje na vagi (dka = 4½ kg) najradije se oslanjaju na stare običaje. S druge strane, kamen u Kabi, prema kojoj se okreću za vrijeme molitve, daje im čudan osjećaj prema sudbini i čudnu spremnost na mirenje s onim što im je suđeno. Nikad ih ne spopadnu sumnja, kajanje ili strah. O svemu što je bilo, što jeste i što će biti brine Allah! To mu je dužnost koju je sebi propisao. Stoga je lahko razumljivo kako oni često postaju heroji i mučenici. Spremnost i poslušnost – kombinacija ove dvije vrline rezultira time da oni mogu izvesti revoluciju, bez krvi i ubijanja, a potom se vratiti svome konzervativnom načinu života. U individualnom životu, kao i u životu zajednice općenito, radije se drže ustaljenog smjera nego što su skloni zaokretima.

Kurban-bajram slavi se u čast Abrahamove (Ibrahimove, a.s.) spremnosti na žrtvu. Svaki musliman tada lično žrtvuje barem jednog ovna. Kurban i znači žrtvovanje. Ko nema novca da kupi ovna, on simulira klanje životinje. Obred se vrši nakon jutarnje molitve. Taj dan žrtvovanja pada na isti dan kada se vjernici hadžije skupljaju u Meki oko Kabe da bi izvršili posebno propisanu vjersku dužnost, nakon koje i oni žrtvuju životinje. Kurban-bajram pada dva mjeseca i deset dana nakon Ramazanskog bajrama. Meso zaklanih životinja daje se siromašnim muslimanima.

Hodočašće u Meku prakticalo se još prije Muhammeda. Hodočastili su i tada Arapi sveti hram u Meki, ali bez jasnog i direktnog vjerskog poticaja. Moglo bi se reći da je taj ritual bio prije tradicija nego vjerski obred, za koji su oni smatrali da počiva na osnovama koje je ustanovio Ibrahim.

Hram koji su podigli Ismail i njegov otac Ibrahim, Crni kamen i vrelo Zemzem bili su materijalni ram za stvaranje novog panteizma.

Muhammed je potvrdio obavezu ovog hodočašća. Ustanovljavanje obaveze hodočašća rezultiralo je snažnim razvojem ove neplodne regije, koja leži usred pustinje. Muhammed je također potvrdio svetost Crnog kamena, koji je, prema njegovom učenju, pokazao uzdizanje meleka.

“Ko posjeti moj mezar kao da me je za života obišao”, rekao je Poslanik.

Putovanje na hadž u Meku ovdje obično počinje četvrtog dana Ramazanskog bajrama. Prije nego što krene na put, hodočasnik sačinjava testament i oprašta se od rodbine i prijatelja, moleći ih da mu oprostite ako im je nekad nanio zla ili nepravde. Gomila vjernika izlazi na ulicu kako bi ispratila hadžije i uzvikuje: “Allahu ekber! Allahu ekber!” Potom zajedno s njima odlazi u džamiju. Tamo ih dočekuju muftija i drugi uglednici vjere, kao i kadije, učitelji, djeca... Svi oni se mole s hadžijama, nakon čega počinje dugi put za Meku. Do Istanbula se putuje danju, a odatle, poslije prvog dužeg odmora, po noći, kako bi se izbjegla dnevna žega. Katkad se desi da ove karavane napadnu beduini... Kada hodočasnici ugledaju zidine Medine, zastanu kako bi se očistili i oprali, kako bi s poštovanjem ušli u to mjesto. Zatim odlaze u Poslanikovu džamiju, poljube zemlju, obiđu njegov mezar i stupaju na molitvu. Poslije ove međustanice nastavlja se njihov put u Meku. Oni sada mogu birati dvije ceste: staru, koja vodi kroz pustinju i kojom treba deset dana putovanja do Meke, i novu, koja se račva za Džidu, mjesto gdje se nalazi mezar plemenite majke Have. Oni koji su izabrali novu cestu nakon dolaska u Džidu imaju još dva dana putovanja kroz pustinju do Meke. Većina se ipak odlučuje krenuti starom cestom. Ovuda kreću i sultanovi vojnici, koji svake godine nose u Meku vrijedne poklone i koji usput štite hodočasnike. Kada ugledaju obrise Meke, vjernici silaze s kamila, kako bi u sveti grad ušli pješice i što poniznije. Sedam puta kruže oko Kabe, svetog mjesta za muslimane. Kompleks oko Kabe ima 17 ulaza, sedam

munara, 150 kupola, koje stoje na 500 mermernih stubova, povezanih impresivnim lukovima. Otprilike tri stuba nose jednu kupolu.

Čitav ovaj monumentalni kompleks okićen je arabeskama i kaligrafijom. U centru stoji Kaba – Bejtullah. Do nje vodi sedam ulaza. Na istočnom uglu Kabe nalazi se Crni kamen, koji hodočasnici ushićeno ljube.

Kaba, najvažnija drvena relikvija, prekrivena je pokrivačem izvezenim zlatnim i srebrenim harfovima. Ti prekrivači, ukrašeni zlatnim i srebrenim citatima iz Kur'ana, izrađuju se od sredstava koje daje sultan. Čilimi od prethodnih godina predaju se čuvarima ove relikvije, koji ih dijele na komade. Te komade kupuju hodočasnici i daruju ih džamijama u svom kraju.

Po predanju, Ibrahim, a.s., je Meku sagradio na izvoru Zemzem, izvoru koji je našla njegova žena Hadžera, izvoru koje gladne hrani, žednima utajuje žeđ, a bolesne iscjeljuje. Ovo mjesto je Hadžeri i Ibrahimu pokazao golub, po volji Allahovoj.

Hodočasnik toči vodu s izvora Zemzem i nosi je svojoj kući kako bi je podijelio rodbini i prijateljima. Ovaj izvor dubok je 50,25 metara. Voda je veoma ukusna.

Crni kamen je, po legendi, nekad bio bijel kao mlijeko i blještav kao sunce, ali je vremenom, zbog grijehova djece Ademove – pocrnio.

Arefat, visoravan udaljena tri sata od Meke, posljednja je stanica hodočasnika. Dok hadžije vrše obred na Arefatu, vjernici iz njihovih mjesta u džamijama se mole za njihov sretan povratak. Cijela zajednica svečano dočekuje povratak hadžija i prati ih u veselju sve do njihovih kuća. Mevlud, Poslanikov rođendan, pada 12. dana mjeseca rebiul-evela. Ovog se dana džamije ukrašavaju kao na Ramazanski ili Kurban-bajram. Na sami obred bogati muslimani u posebnim posudama donose slatki napitak, kao znak sjećanja na slatko šerbe koje je Poslanikova majka popila nakon porođaja. Vjernici se na taj dan mirišu ružinom vodicom, kojom su melecipoprskali Poslanikovu majku poslije porođaja.

Kod muslimana je veoma pohvalnonositi bradu. Imam bez brade uopće ne bi uživao ugled u svojoj zajednici. Kada se grešnik želi pokajati, on pušta bradu i o tome javno u džamiji obavještava prisutne. Poslije toga, u vidu svog pokajanja, čini i druga dobra djela: posjećuje bolesne, moli se za mrtve, udjeljuje siromašnima...

RITUAL U VELIKOJ DŽAMIJI U SARAJEVU

Uvečer je svečani glas s munare Begove džamije pozvao vjernike na molitvu: “Allah! Allah!” Cijela džamija blistala je osvijetljena u ovoj noći. Narod je stizao u grupama. Ispod stogodišnje lipe žuborilo je pet mlazova prelijepe fontane. Prije ulaska u džamiju vjernici peru vrat, lice, ruke i noge i brišu se velikom plavom tkaninom. Steče se utisak da se ova masa ljudi priprema za ulazak u veliku salu gdje će se održati neka fešta. Muškarci su u specifičnim hlačama – čakširama i u košuljama bez rukava. Na glavi su im turbani i fesovi. Mirno, tiho i strpljivo ulaze kroz džamijska vrata. Prije stupanja u predvorje skidaju obuću i mirno zauzimaju mjesta. Nezamislivo nam je da ovakva ustanova postoji bez službenika koji brine o odloženoj obući i odjeći. Ipak, sve funkcionira. Pogled mi se ponovo vraća na ulaz, gdje sve izgleda skladno i dostojanstveno. Na ulazu svako prepoznaje svoju obuću, kao što Bog, uprkos daljini, raspoznaje svoje vjernike.⁶ Vlada savršen red, sve je skladno i na svom mjestu. Kao da su Nijemci, poznati po redu i disciplini. Mogu ih uporediti i s Berlincima, koji i u Njemačkoj važe kao rekorderi u ovim karakteristikama. Zapaljene cigarete, koje odlažu u aluminijsku posudu na ulazu u džamijsko dvorište, nalaze na istom mjestu i kad izlaze.

Na ulazu u džamiju stajao je imam držeći u ruci osušenu grančicu. Prisutnim vjernicima sasvim je jasna simbolika te grančice. Iako je džamija bila puna, grupe ljudi su i dalje ulazile. Kada u džamiju više nije mogla stati ni igla, počeli su se redati u safove (molitvene redove), prvo u džamijskom predvorju, a zatim i dvorištu. Ispred vjernika u džamiji stao je imam, a ispred onih u predvorju i dvorištu mujezin, kako bi mogli predvoditi molitvene pokrete. Poslije kratke molitve na arapskom jeziku masa se razišla jednako mirno i dostojanstveno kao što je i došla. Mogli smo vidjeti i slijepce, koji su na molitvu došli u pratnji svojih bližnjih. Iako je molitva trajala kratko, ostat će zauvijek urezana u sjećanje posmatrača, koji je ostaoda posmatra bez predrasuda. Impresivan dojam ostavlja slika ovog slobodnog, sigurnog i zadovoljnog naroda.

---

⁶ Drugi dio rečenice – “kao što Bog raspoznaje svoje vjerenike” – odnosi se na jednu njemačku poslovicu. (op. pr.)

Prizori okolnog svježeg zelenila i bistre vode fontane pojačavaju osjećaj harmonije i ljubavi.

Kada ove mase pobožnih vjernika sutra stupe u vojne redove, s njima niko neće imati problema. S druge strane, uvjeren sam da će vrlo često postajati heroji. Iako postoje socijalne, generacijske, klasne i razlike u njihovim zanimanjima, one se ovdje nisu osjetile; vjernike je povezala i izjednačila jedna od svega toga jača nit – apsolutna vjera.

Ovdje – dok posmatram vjernike na džamijskom ulazu – shvatam da se turska revolucija, s ovako snažnim efektom, mogla provesti samo bez krvi i nasilja, uz korištenje daleko snažnijeg oružja od sablje ili topa.

Pazljivom posmatraču razlike među ovim ljudima ipak neće pro-maći. One se očituju, naprimjer, kada neko iz vrijednog pojasa izvuče kašiku od slonovače i njome se posluži dok oblači cipele, ili kad na izla-sku izvuče zlatnu tabakeru iz džepa kako bi zapalio cigaretu. Ipak, te se razlike u materijalnom statusu ne reflektiraju na njihov hod, držanje, ponašanje ili ophođenje s ostalim vjernicima.

Njihova vjera je mlada! Bez sumnje! Skoro je šest stotina godina mla-đa od kršćanstva. Uprkos tome, fascinira duboka logika islama, čije je prakticiranje daleko jednostavnije od kićene liturgijske simbolike. Pi-tam o bogatstvu Begove džamije i dobijam odgovor da njoj pripada pola grada. Bilo to tačno ili ne, nesumnjivo se radi o značajnim sredstvima.

Bez osnova su tvrdnje da će ova vjera slabjeti s dolaskom novih gene-racija. Naprotiv, prema ovome što vidim, ona samo može jačati. Široki slojevi naroda su pobožni. Stari običaji nisu izgubili na svojoj vitalnosti. Jedina promjena vidljiva je na garderobi. Iako se još uvijek strogo drže svoje nošnje, vidljivi su neki evropski odjevni detalji. Koliko su istrajni govori podatak da u glavnom gradu Turske veo kojim žene pokrivaju lica više nije neproziran. Ovdje to još nije slučaj: ženska lica se ne mogu ni nazreti.

Muhammedovo učenje izričito je u naredbi da žene moraju izbjeći sve što bi moglo narušiti njihovu pristojnost i dostojanstvo. Pogled na ovako odjevenu ženu ne izaziva mušku strast. Želje koje se u nama bude tašte su i grešne isto toliko koliko su i apsurdne!

Razvodi braka i vanbračna djeca su prava rijetkost.

Muž skoro nikada ne iskoristi svoje pravo na poligamiju. I kad dođe do poligamije, ona se zaustavlja na dvije od dozvoljene četiri žene. Prije je bio običaj da se udata preljubnica ubije. Danas toga više nema. Ipak, preljubništvo je toliko rijetka pojava da se ljudi time ne moraju zamarati. Mnogi smatraju da su te kazne besmislene, jer nimalo ne utječu na moralne nazore. Međutim, budimo precizni, ubijanje preljubnica prestalo je nakon što je u Bosnu i Hercegovinu, nakon austrijske aneksije 1878.godine, uveden Carski krivični zakon, kojim su se oni koji su ubijali navodne bludnice u procesima osuđivali na decenijudo deceniju i po duge zatvorske kazne. Iako je Muhammedovo učenje i danas jednako prisutno, običaj ubijanja udatih preljubnica definitivno je iskorijenjen.

Ovaj narod je vjernički. Vjerskih propisa pridržavaju se fanatično. Upravo tim propisima predviđene su kazne za pojedina djela. Odatle potječe odgojna snaga kazni. Oni se nerijetko sami kazne kako bi se popravili i pred Bogom oprali. Samokažnjavanje se ogleda u tome da se odreknu nekih lijepih i dopuštenih stvari, na određeno vrijeme ili zauvijek. Cilj je da poslije toga više ne dođe do ponavljanja zabranjenog djela.

Na munari šarmantne džamije koja leži na obali rječice Miljacke u živopisnom sarajevskom ambijentu vihori se sultanova zastava. Iste takve vihore se u Meki i Konstantinopolju (Istanbulu). Teško da ovdje socijalizam može uhvatiti korijenje, što je i razumljivo, s obzirom na odgoj, shvatanja i potrebe muslimanskih duša. Socijalizam je, naprotiv, revolucionaran. Revolucionarni duh nije svojstven u sredini gdje još vladaju vjekovne predrasude.

Staleške titule, naprimjer“efendija”, dodjeljuju se ljudima koji su ih zaslužili vjerskom uzoritošću, kulturnim odgojem, učenošću ili mudrošću. One nisu nasljedne, pa će njihovi potomci te titule morati zaslužiti. Takav sistem možemo uporediti s onim u Kini, gdje također nema nasljednog plemstva.

Samo u rijetkim slučajevima iskazuje se poštovanje potomcima. Biva to kada su njihovi preci bili izvanredno mudri i važni i kada ta njihova svojstva poput dima tamjana nastavljaju lebdjeti nad zajednicom. A i to je pod upitnikom. Ipak, jednog dana morat će prestati ta hajka protiv nasljeđivanja reputacije. Jer je preokupacija lovom na novac i više nego dovoljna. Novac je konstanta neophodna za život, a čast? Može li se čast

stvarno naslijediti? Ili je ona hipoteka koja nije neophodna kategorija unutar jedne zajednice.

Gospodin Stralton pričao mi je da se oni u Britaniji ne rasipaju dodjeljivanjem titula časti. Prvorođeni nasljednik za života svog oca ne može uzeti njegovu titulu, nego samo titulu koja je nižerangirana. Nasljednici ne mogu samo rođenjem voditi grb porodice, nego to moraju na određeni način zaslužiti. U smislu oslovljavanja, plemićka titula za ženu je uvijek i samo "lejdi" (lady).

U Sjedinjenim Američkim Državama ne postoji institucija nasljednog plemstva. To se i u Norveškoj definitivno ukinulo 1821. godine. Ukidanje lordovske komore u Velikoj Britaniji bio bi prvi korak ka dokidanju njihovog povlaštenog položaja. Hoće li i doći do ukidanja? Mislim da ćemo na to još sačekati. Radikali u pojedinim strukturama su kategorički protiv ove reforme. Nije teško zaključiti iz kojih slojeva dolaze ti radikalni protivnici ukidanja lordovske komore. Iako se zovu radikali, oni su konzervativniji od konzervativaca.

"Moj otac je o takvima mislio isto kao i ja. Nazivao ih je radikalnim konzervativcima", priča gospodin Stralton.

***

U restoranu u kojem smo poslijepodne ručali svirao je orkestar ugarske regimente. Vesele melodije ispunile su prostoriju... Kao i ratne kočnice koje su uslijedile. Pored nas jeli su husarski oficiri. Husari su uglavnom Mađari, dragoneri Nijemci, a ulani Slaveni. Oni su bučno aplaudirali, prateći ritam muzike, a isto su činile i njihove dame – sestre i supruge. Taj čin reflektirao je njihov patriotski zanos, a istovremeno su se dobro zabavljali. Oni se u tome znatno razlikuju od muslimana, čiji su patriotski osjećaji individualni, smjerni i tihi, premda jednako snažni.

Gospodin Stralton bio je toliko uzbuđen mađarskom muzikom da se poželio prebaciti u njihov vojni kamp. U tu čast naručio je dvije flaše prvorazrednog vina Pressburger. U tome ga je slijedio i gospodin Heddon. Bilo je to pitko i slatko bijelo vino. Ali baš je u tome bila nevolja. Vino je poput ulja kliznulo niz grlo. U kombinaciji s nostalgičnim zvucima flaute i citre, bilo je to spoj zbog kojeg je za naš sto sjela i melanholija.

Bilo je to u momentu kada je orkestar prešao s vojnih pjesama na tužne ciganske elegije, koje karakteriziraju osobiti tonovi i pauze među njima.

Gospodin Stralton, kao razborit čovjek, prekinuo je tu čaroliju naručivši još jednu flašu pića, kako ne bi pred svima zaplakao. Vođa orkestra sve je to primijetio, pa je dao znak zbog kojegsu svirači brzo prešli na valcer i muziku iz "Vesele udovice", uz koju je zapjevao i hor. Ova muzika veoma je omiljena među diplomatama. Ma kakvi diplomati!? Kad već ne rade svoj posao kako treba, barem znaju zapjevati.

Napokon je na red došao i impresivni "Šišmiš" valcer.

Šišmiš!... Šišmiš!...

To je Straussova opera, stvorena da razveseli srca.

MAXIMILIAN HOELZE

Balkan in Flamen, München 1939.

Balkan u plamenu, Minhen, 1939.

Sin njemačkog koloniste u Bosni i Hercegovini Maximilian Hoelzel na početku Drugog svjetskog rata, 1939. godine, objavljuje knjigu u kojoj se razmatraju zbivanja u Bosni i Hercegovini u toku Prvog svjetskog rata. Kao vođa pandura na Drini i u istočnoj Bosni, učesnik je zbivanja izazvanih prodorom srbijanskih i crnogorskih vojnih snaga 1914. godine. Istovremeno nudi i neposredno svjedočanstvo o odnosima koji su u to vrijeme vladali u Sarajevu.

DOMOVINA BOSNA

Sarajevo, Saraj-šeher: Grad-dvorac.

Strmim obroncima skriven, u kotlini leži grad. Visoko iznad uzdiže se stara turska tvrđava. Bujni zeleni voćnjaci zakoračili su prema brdima, da bi se tamo susreli sa smrekovim šumama ili se izgubili u sivilu stijena.

Bijeli zidovi kuća, natkriveni krovovima od crne šindre, izranjaju iz tog zelenila. Na ispupčenim stijenama, gore visoko, izgrađene su kuće.

Odavde se čine kao lastina gnijezda. One gledaju u dolinu, u kojoj se crvene krovovi novoizgrađenih modernih austrijskih zgrada. Iz nepreglednog zelenila prošaranog kućama poput bijelih igala koje ubadaju nebo strše munare. Miljacka, "ljupka rijeka", izvire u netaknutim predjelima nedaleko odavde. Ona presijeca ovaj "ljupki grad". Gledajući njen spori vijugavi tok, teško je povjerovati da ova rječica može postati divlja. A upravo takva postane kada je spopadnu obilne kiše. Voda Miljacke tada postaje crvena kao krv, kao zemlja koju valja, a njena zapjenušana matica tada čupa i nosi čitava stabla.

Miljacka se, dakle, može uporediti sa sanjarskom i blagom naravi Bosanaca, koja se nakon bura i oluja koje život nosi preko noći pretvara u svoju suprotnost.

Ova brda ne ostavljaju nijedan izlaz otvoren. Gdje god pogledate, dočekat će vas ukočena divljina. Ipak, na sjeverozapadu, kuda se Miljacka kreće, vidik se širi preko ravnice. Ta se ravnica, skupa s Miljackom, utapa u dolinu rijeke Bosne, koja svoj put nastavlja prema slavonskim i ugarskim dolinama.

Ovdje su nekad prilikom osvajanja zapadnih zemalja prve stigle konjičke trupe Michala Oglua. Ta prethodnica otomanske vojske zastrašujuće temeljito je čistila teren. Onima koji su stupali iza njih nisu ostavljali da dovrše nikakva posla.

Zaustavile su ih tek jedinice Karla V., na štajerskim brdima, u vrijeme kada je sultan Sulejman držao Beč pod čvrstom opsadom. Tada su svi ti konjanici, kao i njihov vođa Oglu, pali u boju sa sabljom u ruci.

I za vrijeme druge opsade Beča, koju je naredio Kara Mustafa, pod njegovom komandom bile su čete Bosanaca, oklopljenih konjanika, koje su tada odigrale značajnu ulogu: izvele su snažan protivudar, vratili suparničke jedinice na početne položaje i tako osigurali povlačenje turske vojske. Ovaj vojni manevar zaslužan je što sva turska vojska pod Bečom nije izginula.

Historijski gledano, Sarajevo nema značajnu prošlost. Ovdje nisu stolovali bosanski kraljevi, nije cvjetala poezija i umjetnost. Bila je to skoro oduvijek tvrđava, nikad osvojena, koju su izgradili Rimljani, ponosni bosanski kraljevi obnovili, a Turci proširili. Tek su Turci uzdigli Sarajevo u glavni grad zemlje. Oni su ovdje, na rubu divljine, odakle se šire prašume od Bosne do Drine, premjestili težište svoje vlasti. Bila je

to u neku ruku granica prema kršćanskim zemljama, koje su uvijek bile prijatna, premda su bile poražene i premda im je bio uzet Konstantinopolj. U Sarajevu su paše izgradile konake i tvrđave, a usred ovog zelenila smjestili su svoje prelijepe, čarobne saraje.

Stoljećima se ovdje miješalo šarenilo nacija, boja, rasa i religija. Upravo ta mješavina danas predstavlja esencijalnu bit Bosne, koja je mjesto dodira dva svijeta – Istoka i Zapada.

Danas ovdje obitavaju nosioci moderne austrijske civilizacije, koji grade željeznice, ulice, kafane, vile, kulturne ustanove, bolnice i škole. Bez obzira na to odakle dolaze, domaće stanovništvo Austrijance naziva jednim imenom: Švabe. Žamor, buka i žurba zapadnjačkog života ispunili su ulice u dolini grada. Bosanci pravoslavci, vrijedni i štedljivi vlasli, inteligentni i vrijedni trgovci, danas izvanredni pravnici i ljekari, još uvijek žive u jednom kvartu na strmini koji su još Turci odredili kao "srpski grad". Oni su svoj život zasnivali na strogim pravilima svojih duhovnih otaca. Sebe su nazivali Srbima, a svoju vjeru srpskom vjerom.

Na lijevoj obali Miljacke, u okolini franjevačkog samostana, u kojem su živjeli brkati monasi odjeveni u braon mantije, živjeli su latini, sanjalački i pjesnički katolički narod. Oni nikada nisu izgubili nit koja ih vezuje uz ideje i vjeru sa Zapada premda su pet stotina godina bili pod otomanskom vlašću.

Bez obzira na to da li su postali zanatlije, vojnici, profesori ili službenici, važili su za vrijedne, odgovorne i poštene ljude. Nazvali su se Hrvatima i pjevali pjesme o junacima i njihovim mačevima.

Gospoda od jučer, aristokratski muslimani, živjeli su gore na brdima, u svojim kućama i baščama. Muslimani su namrgođeno gledali kako se kršćani, dojučerašnja raja, s dolaskom Austrije uzdižu u gospodu. Gledali su u taj proces kao u ogledalo. Po svojim četvrtima, koje su bili razbacane po gradu, mogli su čuti šaputanja onih koji su im do jučer bili potčinjeni. U tim šaputanjima nisu naslutili namjere kršćana da se pobune. Jer da jesu, njihova bi se sila u tren oka sjurila do grada.

Austrijski zakon ukinuo je njihovo gospodstvo i izjednačio ih s rajom. Ipak, oni se danas ne razlikuju od onih koji se živjeli u bivšim vremenima. Oni su rođeni vojnici, djetinje hrabri i požrtvovani, podređeni strogim običajima ustanovljenim još za viteškog doba.

Niko od njih nije zaboravio prošlost svoje zemlje. Oni vuku korijenje od brdskog naroda Ilira, a njihovo pismo bila je bosančica, koja podsjeća na germanske rune. To pismo rukopis je koji podsjeća na prošla vremena nekadašnje bosanske civilizacije. Oni su napravili jasnu razliku između vrijednosti religije i porijekla, pa danas s ponosom kažu: “Ja sam Bošnjak!” Oni i danas njeguju guslarske predaje o vremenima starih bosanskih vladara, čija je vlast sezala do Jadranskog mora i Dubrovnika, gdje su ustanovili jedinstven simbol bosanske kulture i pjesništva.

MORITURI TE SALUTANT

Latinska ćuprija – koliko li sam je samo puta prešao, držeći majku za ruku. Išli smo u latinluk, katoličku četvrt koja je nastala u okolini drvenog franjevačkog samostana. Kasnije sam prelazio preko triju rimskih stubova ovog mosta, starih dvije hiljade godina, o koje se slama voda Miljacke, sa svojim školskim drugovima, u sklopu časova vjeronauke; išli smo u crkvu. Kod Latinske ćuprije pali su austrijski prijestolonasljednik i njegova supruga, od hica koji je ispalio član srpske zločinačke organizacije “Crna ruka”. Taj događaj na Latinskoj ćupriji bila je iskra koja je zapalila svijet. I sada se na ovom mjestu čuvaju tragovi koji upućuju na taj događaj.

Danas preko mosta odjekuje teški bat prašnjavih vojničkih čizama. Vojnici se postrojavaju u blizini mosta. Okret nalijevo, mirno pred stariješinom... Trube sviraju vojni marš. “Mortus, morituri te salutant!” Bruje topovska kola. Most tutnji pod korakom osvetnika. Brojne grupe bosanskih seljaka stižu preko mosta. Zagrljaji i sastanci.

Vojnici marširaju. Prati ih jednolična pjesma koju pjevaju visoki glasovi ovdašnjih brđana. I tako sve do kasarne. Uskoro će ove mladiće, u močvarnim dolinama Galicije i dalekim stepama Rusije, uhvatiti nostalgija za njihovim zelenim brdima, ako smrt ne bude brža.

U jednoj vojnoj grupaciji koračaju dvojica korpulentnih bradatih popova. Njihova crna mantija je uprljana, a njihovo pokrivalo za glavu je udubljeno, pa nema više oblik šerpe. To ih je neko gađao smećem i kamenjem. Ljudi im prijete šakama i dobacuju. Tijela vojnika ih slabo štite. Ovi zarobljenici vode se na most, kako bi tamo bili zaslužnjeni. Zarobljenici! Ništa nije korisno kao zarobljenici.

Na mjestu gdje je nastradao austrijski prijestolonasljednik stoje muslimani u svojoj tradicionalnoj janjičarskoj nošnji, izvezenoj zlatom. Za pojas im je zakačena zakrivljena turska sablja, umetnuta u korice ukrašene srebrenim šarama. Ona doseže skoro do zemlje. Također s pojasom, bogato naboranim, zadjenute su i bogato ukrašene korice pištolja. Čini se da oni, na mjestu ubistva, drže počasnu stražu. Iznad njihovih glava svijetli kao krv crveno svjetlo signalne svjetiljke.

Miljacka je nabujala. Njena krvavocrvena pjena nosi posljedice ovog gnusnog čina i glas o nadolazećoj nesreći, sve do Save, Dunava i dalje.

“Akšamhajrola, Mujaga!”, pozdravljam vitalnog staraca, zapovjednika te počasne straže.

“Rat je, Mujaga!”

“Allah je tako htio!”

“Hoćeš li i ti s nama, Mujaga?”

“Poći ću svuda kud me Allahova volja odnese.”

Ostao je tu strog i dostojanstven, ne izgovarajući ni riječ viška. Ostali su zamišljeno gledali u daljinu. Bili su toliko gordi i ponosni da sam odustao od daljeg ispitivanja.

“Selam tebi, Mujaga, stari prijatelju iz lova! Ima li srndaća po Romarniji? Neka ih Allah za tebe sačuva. Selam alejkum!”

Sljedećeg dana stajao sam pred žandarmerijskim generalom. Njegove pronicljive i svijetle oči vojnika proučavale su me. Srce mi je lupalo dok sam čekao da saznam svoju sudbinu iz usta ovog čovjeka, koji ne bi prezao ni medvjeda da napadne. Ovakvi ljudi posebno su korisni u teškim vremenima, a poznaju i zemlju, i ljude, i jezik. Šta li će biti meni stavljeno u zadatak. Kao da mi čita misli, general pita šta meni dati.

“Dodijelite mi, generale, kakvu ulogu koja odgovara mome znanju i mojim sposobnostima. Molim vas da to bude nešto s dozvolom upotrebe oružja, a ne...”, jedva sam se usudio to izgovoriti, “... kakav špijun.” Razumio je moje želje i grohotom se nasmijao.

“Tako sam i mislio. Ha-ha-ha... Ali i tajna služba je teška i puna opasnosti, a treba najbolje i najpouzdanije ljude. Dobit ćeš službu koja će ti odgovarati.” Nedugo potom dobio sam zatvorenu službenu kovertu, u kojoj je stajala naredba da odmah krenem najkraćim putem i da se što

prije javim u komandu u Foči, na sjeveroistoku Bosne, i da ponesem pismo koje sam dobio te tako započnem vojnu službu.

Još uvijek nisam znao kakva mi je sudbina bila određena. Foča, prašume, Drina i okolna brda bila su mi dobro poznata mjesta. Potrčao sam kako bih stigao na voz. (...)

Hermann Wendel: Von Belgrad bis Buccari. Eine unphilosophische Reise durch Westserbien, Bosnien, Herzegowina, Montenegro und Dalmatien, FRANKFURT AM MEIN, 1922, 46-59 (Od Beograda do Bukarija. JEDNO SASVIM NEFILOZOFSKO PUTOVANJE kroz zapadnu srbiju, bosnu, hercegovinu, crnu goru i dalmaciju, FRANKFURT NA MAJNI; 1922, 46-59).

Herman Vendel (Hermann Wendel), njemački historičar, političar, publicista i književnik, rođen je u Mecu (Metzu) 8. marta 1884. godine, a umro u Parizu 3. oktobra 1936. Godine 1905. pristupio je Socijaldemokratskoj partiji Njemačke, a od 1910. do 1918. godine bio je član Gradskog vijeća u Frankfurtu na Majni i poslanik SDP-a u njemačkom Rajhstagu (Reichstagu). Nakon Prvog svjetskog rata potpuno se posvetio književnom radu. Najznačajniji dio njegovog opusa posvećen je Južnim Slavenima i njihovim nacionalnim pitanjima, o kojima je napisao brojna historijsko-politička i etnografska djela. Njegov tekst o Sarajevu pokazuje da je on primjer stranca-putnika koji ne dolazi opterećen predrasudama. Nastoji da bude objektivan, pa opisuje samo ono što je lično vidio i doživio.

ORIJENT NA ZALASKU

Sarajevo je simbol zalaska Orijenta. U holu Zemaljskog muzeja izložena je velika fotografija iz 1878. godine, koja prikazuje ulazak Austrijanaca. Bosna-Saraj, prelijep grad s dojmljivim zgradama, karsarnama i konacima. Tako kaže domaće muslimansko stanovništvo, a mi se u potpunosti slažemo. Ipak, to je jedan potpuno turski grad, sasvim ušuškan duboko u Orijent. Putnici iz naših krajeva imali su jednake motive putujući u Izmir, Damask ili Sarajevo. Evropa je tamo daleko, u smjeru zalaska sunca. Ni Austrijancima ni Francuzima nije bilo u interesu odgurnuti ovaj djelić Orijenta daleko od sebe. Bilo je, a

i sada je, mnogo lakše i komotnije osloniti se na njihovo plemstvo. Stoga su oni begovima upućivali slatke riječi na svakom koraku, čak su im i džamije gradili. I ova novoizgrađena austrijska zgrada – gradska Vijećnica sasvim je u maurskom stilu. Kao da je iščupana odnekud, recimo iz Maroka, i ovdje postavljena.

Zapadna civilizacija je poput želučane kiseline. U njoj se u ništavilo pretvaraju sva ljepota srednjovjekovne romantike i sav čar Orijenta. Danas, evo, kročimo čvrstim, modernim ulicama, okruženi visokim državnim zgradama na obali Miljacke... Kao da idemo kroz Ljubljanu, Beč, Budimpeštu... Sasvim pokriveno žene lutaju kao duhovi nekog davno izgubljenog vremena po sasvim evropskom licu svoga grada.

Orijent je pobjegao, a svoje posljednje uporište našao je u onih nekoliko uskih uličica, koje se svakodnevno smanjuju. Ipak, trgovci i dalje sjede na stoličicama i budno paze na izloženu robu. Halva i drugi turski slatkiši mame prolaznika mirisima i bojama. Peglač fesova strpljivo čeka na izgužvane fesove. Dva-tri izloga, jedan do drugog, nude proizvode od kože – grube opanke, kao i nježne papuče, za istu takvu žensku nogu, a onda i kožne tašne, novčanike... Stare hadžije, brade boje leda i s naočalama na nosu, drže na krilu knjigu s arapskim slovima i tako, sjedeći na podu svojih radnji, upijaju mudrost Kur'ana. Nekima je, međutim, ćeif jednostavno kunjati. Jednog trgovca lukavog lica okružuju drvene kutije s raznim medikamentima, dok s plafona njegove radnje vise biljke i korijenje mističnih oblika. Kafana nije veća od kutije za sapun, tu je jedna klupa, stolić i stara peć na drva. Ipak, servirano piće, taj ukusni adžik, višestruko popravlja utisak. Radinosti i užurbanosti ni za lijeka u njihovom poslu. Samo te posmatra hiljade očiju postavljajući hiljade nijemih pitanja.

U predgrađu će vas dočekati zidovi koji kuće i bašče štite od nepoželjnih pogleda prolaznika. Musliman ništa na svijetu ne voli više od polaganog razgovora uz potocić, cvrkut ptica, miris cvijeća te neizostavnu kahvu i duhan. To je za njih idealno uživanje u danu kad se ne radi. I zaista, oni mogu da po čitav dan ništa, ama baš ništa ne rade. Sve zvuke zapada: auta, lokomotive, buke itd. nadjačava glas s munare Gazi Husrev-begove džamije dok uzvikuje: "Allah!" Najveći dobrotvor Sarajeva ustvari je ratni heroj i namjesnik Bosne za vrijeme vladavine turskog sultana Sulejmana. On je dukatima iz ratnog plijena podigao

brojna kupatila, škole, hanove, ustanove, pa i samostane. Ipak, ova džamija, više od svega nabrojanog zajedno, čuva uspomenu na njega već, evo, četiri stotine godina.

Mermerni stubovi, koji tvore arkade, nose predvorje džamije. Gore visoko, na munari, jedno je lastino gnijezdo, a ispod terasica s koje mujezin pet puna dnevno poziva vjernike na spas. Raskoš Begove džamije još bolje se vidi izdaleka, kada pogled obuhvati sve njene kupole, munar, dvorište... Ona je simbol Sarajeva. Ona je ono što je Aja Sofija za Carigrad, Stefanova katedrala za Beč ili Strazburška katedrala. Svi koji opslužuju ovaj kompleks, od duhovnika do radnika, plaćeni su iz imovine vakufa. Pošto je vakuf oduzeo crkvenu imovinu, oni se i ne hrane tako loše. Pored imama i hodža, tu su i mujezini, derviši, hafizi, vjeroučitelji i oni koji samo petkom drže govor. Ujutro ključar, ozbiljnog lica, otvara džamiju spominjući Allahovo ime i zahvaljujući Mu. Njegov posao time biva gotov za taj dan. Muaritov posao je da svaki dan spominje ime dobrotvora u društvu koje se tu skuplja. Osim toga, drugog posla nema. Posao muvekita jeste da na svojoj astronomskoj spravi svakodnevno računa položaj sunca radi određivanja početka pet dnevnih namaza.

Danas se ljudi u uniformama i žene u skraćenim suknjama, po evropskoj modi, šetaju ispred džamijskog predvorja ispod prastare lipe. To su nemuslimani. Da su muslimani, ne bi šetali, nego bi sjeli na jednu od klupa koje su postavljene oko osmougaone fontane ispred džamije, skinuli bi cipele i obavili obredno pranje ruku, nogu i glave. To su nemuslimani koji šetaju dok čekaju svečanu misu za kralja. Pogledi im počivaju na ornamentiranim džamijskim vratima, kroz koja mirno ulaze vjernici koji su završili s obrednim pranjem. Oči zapadnjaka uporno žele prodrijeti u unutrašnjost džamije. Tamo ugledaju bezbrojne tabane ljudi koji se mole klečeći. A onda čela muslimana dodiruju pod u pravcu Meke. Čas potom torzo im se opet diže, pa opet spušta. Jednolični religijski zvuci plove oko džamije.

Masa šetača u zapadnjačkoj odjeći i dalje pogledom prati one što kasne, koji ulaze u džamiju nestajući iza izrezbarenih vrata. obični ljudi, izaslanici guvernera, visoki vojni oficiri, plemići... Dok u brzini zapinju za cipele i drugu obuću pred džamijom, može se čuti pokoja psovka. Unutrašnjost džamije je mistična: bogati ćilimi, mermerni stubovi, islamski citati na zidovima, orijentalna ornamentika i zatajne drvene

galerije. Sve je tako čarobno da čovjeku naprosto iščupa dušu iz njedara i pusti je da lakše odlebdji preko svega ovozemaljskog. Kako li sve ovo tek djeluje na muslimane! Možda misle da se nalaze u predvorju Muhammedovog raja dok u zanosu obavljaju molitvu.

Reisul-ulema odlazi na sahranu kralja Petra u Beograd i Topolu. Za njim cvijeće baca upravitelj vakufa i drži govor, koji masa pod fesovima ukočeno sluša. Možda ga slušaju ušima, možda srcem, a možda ga nikako ne slušaju. Jer su vjerovatno i ranije slušali slične govore:prvo za Abdulhamida, potom za Franju Josipa, onda za Karla i napokon za Petra. Svijet će okreće...

Prije nego što će se udaljiti, ljudi prislanjaju nos na staklo obližnje grobnice, koja se nalazi odmah uz džamiju, s desne strane. Unutra se može vidjeti prekrivač, crni sa zlatovezom, koji prekriva sarkofag Gazi Husrev-bega. Pored njega je nešto manji mauzolej prvog mutevelije ove džamije, Murat-bega. Još se ne razilaze. Sjede još malo u džamijском predvorju na jastucima, pregledajući knjige, novine i pisma na turskom, arapskom i perzijskom jeziku. Bibliotekar je jedan stari, dostojanstveni hodža, koji prisutnima pokazuje i preporučuje te dragocjenosti. Većinom su to kur'anske sure pisane na pergamentu papira, obrubljenom kožom.To je poklon Mehmed-paše Sokolovića, velikog turskog vezira južnoslavenske krvi. Među dragocjenostima je i papir s pjesmom, ukrašen prelijepim ilustracijama. Koliko li je prošlo otkako je jedan čovjek sjedio turski na dalekom Orijentu, umakao svoje pero u tintu, pisao ove stihove i potom ih bojio zlatom, purpurom i crnilom! Ah, ushićujući Hafize!

*Pred mojim grobom nemoj se smrknuti
Kao što se i ja smijah, smij se i ti
Ti ponesi čašicu i povedi djevojku našminkana lica
Preko lijepih očiju sa vijencem ljubičica
Neka pjeva i pleše kao čigra
Oko moga groba tripot nek zaigra
Neka vino teče tamo gdje mi leži glava
A gdje mi mozak truhne, nek mi srce isparava*

Ovako nekako glasi dio epa "Smrt Smail-age Čengića" Ivana Mažuranića, napisan prije nekoliko ljudskih vijekova. Svojevremeno je

imao status savremene historije. Klica zla klija nedaleko odavde, od ove šarene pijace, u vinskim podrumima kršćanske raje. Možda tu sada leži Ibrahim-beg Čengić. Ipak, njegovo je piće zasigurno jače od 46 stepeni. O tome se ovdje više govori nego o sablji njegovog pradjeda.

Iako pristalice Orijenta samo zabrinuto odmahuju glavom, u muslimanskom klubu Sarajeva jedino su zidovi trijezni: pred svakim prisutnim leluja bokalčić rakije, a čaše se ispijaju jedna za drugom. Iako su oni prosvijećeni i prilagođeni muslimani, njihova slavenska krv jača je od svih muslimanskih pravila.

Prvi među njima je Šerif Arnautović, koji hoda gradom pozdravljajući se sa svim i svakim. Lukav je to političar, koji se prepusti svakom vjetru koji zapuše. Ranije je bio jedan od najutjecajnijih ljudi u zemlji, a sada igra onako kako mu ova vlada svira, ne libeći se proći kroz sito i rešet. To je razočaralo njegove pristaše, pa ga mahom napuštaju.

Svih šest stotina hiljada Muslimana – toliko ih je otprilike u Bosni – po porijeklu i jeziku su rođena braća ovdašnjih kršćana. Srbin je pravoslavac, Hrvat katolik, a Musliman je Južni Slaven koji je prihvatio islam. Sve troje čine jedan narod, jednu neodvojivu zajednicu. Pregrade među njima jesu vjera i tradicija: pozdrav Bizantu, pozdrav Rimu, pozdrav Meki! Iz religijskih suprotnosti između muslimana i kršćana izrasta socijalni sukob. Feudalci, begovi i age vjeruju u ono što je objavljeno Poslaniku, a kmetovi su odani kršćanskom vjerovanju. Iako je muslimanskog plemstva, sa svim njihovim rodom i porodom, malo (ni desetinu stanovništva), vjera ih neraskidivo veže s muslimanima svih nižih staleža.

Kada mujezin uputi poziv s munare, sve razlike među njima se brišu. Bogati plemići tada staju rame uz rame s najvećom sirotinjom. I svima je jedino takav odnos prihvatljiv i prirodan. Nacionalna i socijalna svijest još nije prodrila ispod omotača religije. Ova čvrsta vjerska zajednica bila je jača od svega ostalog, tokom sedamnaestog, osamnaestog, pa i devetnaestog stoljeća. I kod nas, tek u tom periodu, oživljava postepeno nacionalni osjećaj. Upitaj bilo kojeg muslimana, u gradu ili na selu, šta je on, bez razmišljanja će odgovoriti da je Turčin. On time govori ustvari o svojoj religiji, a ne nacionalnosti. A zatim će se zgroziti kad mu spomenete turski jezik. “Turski, Bože sačuvaj, to ovdje niko ne razumije,

izuzev nekolicine imama”, reći će. Pitaj ga onda koji jezik on govori. Odgovorit će “naš” ili “bosanski”. Za srpskohrvatski uopće ne znaju.

* * *

Predvečer će nas povesti do Vrela Bosne. Tamo uzgajaju pastrmke, koje će se naći na našem jelovniku. Šetamo kroz divne cvjetne perivoje na Ilidži. Ovi topli sumporni izvori nedaleko od Sarajeva liječili su kostobolje i gihtove još starim Rimljanima i Turcima. Ali tek su Austrijanci od ovog bogatstvanapravili pravu banju, s hotelskim kompleksima, bazenima i parkovima. Danas je ova banja zaista reprezentativna i možete je preporučiti i najizbirljivijima. Austrijanci su uspjeli naći i nove izvore ljekovite vode.

Nedjeljom voz ovdje dovozi izletnike iz Sarajeva. Na ulazu u kompleks lječilišta tada možete vidjeti automobile parkirane jedan do drugog, dok ljudi na hotelskim terasama jedu sladoled, kolače i piju kahvu, koja se posebno kuha za svakog ponaosob. Ovdje raskošno kliče ugoda života. Reumatičari griju kosti na klupama, tamnokosa djeca skaču i igraju se po šljunčanim stazama, oficir invalid šeta pomažući se štapom. Uho hvata mnogo njemačkih riječi u mimohodu. I veoma elegantne muslimanke šetaju ovuda, sjede i družu se u grupama od po dvije-tri. Ponekad su i same, s mužem ili bratom, ali nikada, baš nikada sa stranim muškarcem. One nemaju grube feredže, poput većine muslimanki, njihova je svilena i pomalo koketno krojena. Čizme su im lakirane, a tanke čarape stidljivo izviruju, tako da možemo vidjeti čak i nogu. Ipak, lica im se ne mogu vidjeti – mreže su neprozirne. Njihove oči, obrazi, čela i usne ostaju tajna. Mnoge od njih udaju se već s 13-14 godina. Tek nekolicina njih školuje se do svoje 16-17. godine u ženskoj gimnaziji, bez ikakvog zastora na licu. One otvorenih i veselih očiju gledaju na svijet. Ipak, i njima je udaja blizu, pa su zavaranje i veo bliska neminovnost. Uskoro će biti hodajući zatvori. Nijedan muški uzdisaj neće prodrijeti kroz mrežu na njihovom licu, a sloboda će im biti strani pojam. Živjet će poput biljke u tamnom podrumu, koja se nikada ne može rascvjetati. Nijedna evropska žena ne bi izabrala ovako crnu sudbinu. Austrijska vlast ne čini ništa da se položaj ovih žena promijeni. Bračno pravo regulirano je strogim šerijatskim propisima, umjesto propisima građanskog prava, i nema

izgleda da će se to skoro promijeniti. Nedopušteno gledanje u unutrašnjost ženske sobe smatra se krivičnim djelom. Šerijatsko pravo bit će na strani supruga koji svoju nevjernu ženu udavi ili ubije na neki drugi način. Ipak, ovo baš i ne može potrajati. Ova austrougarska pokrajina predugo je bila dio Orijenta, ali takve se stvari moraju hitno mijenjati. Južni Slaveni ipak su Evropljani, koji moraju pratiti razvoj podneblja kojem prirodno pripadaju. Nećemo se valjda povesti za njima, zatvoriti svoje gospođe u kuću i samo ih prekrivene puštati vani, uz ispriku da želimo svoje janje imati za sebe. Ne, veo mora pasti, u Sarajevu, Mostaru, Travniku, Banjoj Luci, Trebinju, Bihaću i drugim gradovima Bosne i Hercegovine. Doduše još stidljivo, ali ipak se javlja manjina muslimana koji žele osloboditi svoje žene stega i omogućiti im da makar malo kušaju kolač života. Proglas Dževida Sulejmanpašića poziva: "Skinite veo našim ženama!" Ovaj mladi Bosanac uspio je time zatalasati muslimanske mase i dobiti podršku. O tome govori i knjiga stihova "Haremska lirika" autora Ahmeda Muradbegovića.

Nepoznate žene i dalje radosno šetaju ilidžanskim perivojima. One su živahnije od pravih Turkinja. One u svojim kućama tkaju ćilime veselih boja, prava umjetnička djela. Ali njihove misli, čežnje, pogledi, želje ostaju zagonetka. Jalovi su pokušaji da se to dokuči...

Zijad ŠEHIĆ

Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

ŠTA SU NJEMAČKI UČENICI UČILI O BOSNI I HERCEGOVINI PRIJE STO ČETRDESET I ČETIRI GODINE?

Od sredine XIX stoljeća, kada je pitanje raspada Osmanskog carstva ušlo u akutnu fazu, porastao je interes evropskih država za Bosnu i Hercegovinu. Posljedica te nove politike bilo je otvaranje konzulata evropskih država u Bosanskom ejaletu: Austrije (1850), Francuske (1853), Velike Britanije (1856), Rusije (1857), Italije (1862) i Pruske (1864).¹ Od tada se u Bosnu i Hercegovinu upućuju vojni i politički stručnjaci, novinari, putopisci, uhode..., sa zadatkom da upoznaju i opišu zemlju i pridobiju stanovništvo za svoju politiku. Na tim putovanjima oni otkrivaju jedan novi svijet – život ljudi pretočen u orijentalnu egzotiku, omeđen starim historijskim okvirima, predstavljajući svjedočanstvo o jednom vremenu i prostoru. Utiske sa svojih putovanja pretvarali su u putopisne knjige, čiji je sadržaj bio namijenjen onima koji su imali želju da se upoznaju s ovim evropskim dijelom Osmanskog carstva. Autori prvih putopisnih dijela bili su Gustav Temel (Thoemmel), s djelom "Historijski, politički i topografski opis Vilajeta Bosne", iz 1867. godine,² i Johan Roskijevič (Johann Roskiewicz), sa "Studijama o Bosni i Hercegovini", iz 1868. godine,³ Franc (Franz) Maurer je autor knjige "Putovanje kroz Bosnu, Posavinu i Ugarsku", koja ima obilježja književnog djela.⁴

1 Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1991, 31.

2 Thoemmel Gustav, *Geschichtliche, politische und topografische Beschreibung des Vilajet Bosnien (das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien)*, Wien; Verlag von Albert A. Wenedikt, 1867.

3 Johann Roskiewicz, *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, F. A. Brockhaus, Leipzig und Wien, 1868.

4 Franz Maurer, *Eine Reisen durch Bosnien, die Savaländer und Ungarn*, Julius Imme's Verlag, Berlin, 1870.

Ta djela bila su vrlo korisna jer su s velikim brojem podataka čitaocima pružali mogućnost da upoznaju glavna obilježja zemlje. Autori su davali historijske opise o prošlosti Bosne i Hercegovine i kroz njih tražili objašnjenje za trenutnu situaciju. Pored ovoga, važan aspekt bio je i geografski opis zemlje, koji će kasnije biti vrlo koristan prilikom okupacije Bosne i Hercegovine.

Julius Ebinger, prorektor gimnazije u Deminnu, napisao je "Studiju o Bosni i Hercegovini", koja je u vrijeme ustanka u Hercegovini i Bosni trebala dati informacije o dešavanjima koja su bila u središtu pažnje u Evropi. Ta studija je školske 1875/1876. godine bila jedan od predmeta za polaganje mature, a uskoro je bila dostupna i u ostalim gimnazijama u Njemačkoj.⁵ Iako lično nije posjetio Bosnu i Hercegovinu, u svojoj studiji je na osnovu putopisne literature dao njene glavne karakteristike.

From the middle of the 19th century, when the matter of the fall of the Ottoman Empire entered its acute phase, the interest of European states in Bosnia and Herzegovina increased. The consequence of this new policy was the opening of consulates of European states in the Bosnia Eyalet: Austria in 1850, France in 1853, Great Britain in 1856, Russia in 1857, Italy in 1862 and Prussia in 1864. Since then, military and political experts, journalists, travel writers, spies... have been sent to Bosnia and Herzegovina with the task of getting to know and describe the country, and gain the population for their politics. On these journeys, they discover a new world - people's lives transposed into oriental exotics, enframed in old historical frames, representing a testimony of a time and space. They turned the impressions from their travels into travelogues whose content was intended for those who wanted to get acquainted with this European part of the Ottoman Empire. The authors of the first travelogues were Gustav Thoemmel, with his work *Historical, Political and Topographical Description of the Bosnia Vilayet* from 1867, and Johann Roskiewicz, with his *Studies on Bosnia and Herzegovina* from 1868; Franz Maurer is the author of the book *Journey through Bosnia, Posavina and Hungary*, which has the characteristics of a literary work.

---

5 Julius Ebinger, *Studien über Bosnien und die Herzegowina. Program d. Gymnasium zu Demmin 1875/76*. Verlag Gesellius, Demmin, 1876, page 23. Drugo izdanje objavljeno je 1878. godine, s 43 stranice teksta. (Verlag von A. Frantz, Demmin, 1878).

These works were very useful because, due to the large amount of information, they provided readers with the opportunity to get to know the main features and characteristics of the country. The authors gave historical descriptions of the past of Bosnia and Herzegovina and through them sought an explanation for the current situation. In addition to this, an important aspect was the geographical description of the country, which would later prove to be very useful during the occupation of Bosnia and Herzegovina.

Julius Ebinger, vice-rector of the high school in Deminn, wrote the *Study on Bosnia and Herzegovina*, which was supposed to provide information about the events that were in the centre of attention in Europe during the uprising in Herzegovina and Bosnia. That study was one of the subjects for taking the matriculation exam in the school year 1875/1876, and soon become available in other high schools in Germany. Although he never visited Bosnia and Herzegovina himself, in his study he stated its main characteristics on the basis of travel literature.

Opis Bosne i Hercegovine možemo početi konstatacijom da, iako je uprava nad Hercegovinom i Raškom objedinjena od 1865. godine, stvari ne teku bez problema. Onome ko je ovdašnju situaciju lično vidio, ili je živio u ovim krajevima, teško će je opisati objektivno i bez predrasuda. Taj se zadatak doima još težim ako se ima u vidu činjenica da se moraju saslušati i uzeti u obzir ne baš uvjerljivi stavovi drugih ljudi, pogotovo ako su također začinjeni predrasudama. Situacija je ista i u skoro svim drugim turskim provincijama. Turske vlasti nikada nisu dale da se zemlja topografski izmjeri, popis stanovništva nije izvršen a nedostaju i zvanični statistički podaci o trgovini, zanatstvu izvozu i uvozu.

Naše znanje o ovim krajevima stoga se zasniva skoro potpuno na izvještajima stranaca koji su proputovali ovu zemlju i u njoj se više ili manje zadržali. Ipak, vjerodostojnost tih vijesti umnogome zavisi od sasvim subjektivnih karakteristika onih koji su ih pisali; koliko su bili otvoreni, koliko su imali predrasuda, jesu li uspjeli izvući istinu od ovog fanatičnog naroda i, ako jesu, da li su je mogli spoznati i razumjeti. Stoga ove vijesti ne mogu biti korištene bez detaljne kritičke provjere.

Od svih dostupnih podataka najsigurnijim mi se čine oni koje je iznio Roskijevič, autor "Studije o Bosni i Hercegovini", izdane u Beču i

Leipzigu 1868. godine (R).⁶ Majora Roskijeviča Generalštab Austrije poslao je ovdje 1862. godine, kako bi uradio topografsku kartu zemlje. On je u ovoj provinciji ostao 15 mjeseci, prokrstarivši je u svim smjerovima. Vlasti njegove države dale su mu znatna ovlaštenja i položaj, što mu je, dakako, osiguralo takav ugled da je bio u prilici da informacije crpi od najupućenijih osoba u zemlji; informacije koje običnom putopiscu ne bi bile dostupne.

Ipak, i u ovoj studiji nedostaje mnogo toga; prvo, nisu izmjerene visinske tačke, drugo, podaci nisu ujednačeni i, treće, nedostaju opisi koji će nam pomoći da spoznamo ovu zemlju i ljude. Uprkos tome, ponovit ću da Roskijevičev rad nudi najsigurnije podatke o Bosni.⁷ Njegov rad rezultirao je i štampanjem karte Bosne i Hercegovine i Novopazarskog pašaluka, pod pokroviteljstvom austrijske vlade. Karta je štampana u Beču 1865. godine, na četiri lista, u omjeru 1:400.000. Kasnije su štampane i karte za svakodnevnu upotrebu u omjeru 1:1.152.000, koje su također štampane na osnovu Roskijevičevih podataka.⁸

Osim njegovih, dužnu pažnju zaslužuju i podaci koje su iznijeli Gajger (Geiger) i Lebret u svojoj "Studiji o Bosni i Hercegovini i njenim putevima."⁹ Naime, Geiger je bio inženjer koji je u periodu od 1869. do 1871. godine, po nalogu barona Hirša (Hirsch), rukovodio poslovima trasiranja i izgradnje puteva kroz Bosnu, i to u smjeru od Novog do Mitrovice. Ovo sažeto djelo možemo podijeliti na dva dijela. Prvi dio sadrži opise zemlje i ljudi, a zasniva se uglavnom na Roskijevičevim podacima, a drugi dio govori o komplikacijama koje su dvojica inženjera imala prilikom građenja puteva kroz Bosnu i o tome kako su ih savladavala.

Poseban dodatak u ovom djelu čine informacije o putevima koje su gradili i o udaljenostima između gradova. Sve je to ilustrirano stručnim crtežima, pa možemo reći da je ovo prvo djelo koje nam na naučnim osnovama pruža podatke o Bosni.

---

6 Pod u zagradi navedenim slovima su dalje navedena djela citirana.

7 O tome gotovo ne može, uprkos Maurerovoj iznijetoj tvrdnji, postojati sumnja ako ovu knjigu uporedimo s našim drugim izvorima, posebno s Geigerom i drugim službenim izvorima.

8 Također, ovu ocjenu moramo, uprkos M 227, držati ispravnom, u kojoj se pozivamo na autoritet G 3, 11.

9 Geiger und Lebret, *Studien über Bosnien, die Herzegowina und die bosnischen Bahnen*, Wien, 1873.

Spomenut ćemo i Maurerovo djelo “Putovanje kroz Bosnu”, izdano u Berlinu,¹⁰ koje se po značaju ipak ne može mjeriti s prethodno navedenim djelima. Pisac je putovao kroz Bosnu od 15. juna do 3. jula 1868. godine, bez ikakvog naučnog zadatka. Nosio je pritom samo dvije lagane torbe, kao i svaki turista. On nam, dakle, pruža značajne (iako ponekad preopširne) dojmove turista. Bitno je to što on svoje dojmove iznosi prilično objektivno i bez predrasuda, kao i činjenica da nam njegov rad može poslužiti kao sredstvo za upoređivanje podataka drugih autora.

Što se tiče izvora iz evropskih konzulata, mogu reći da mi je bio dostupan samo jedan: izvadak iz izvještaja austrijskog generalnog konzula Teodorovića, tj. kopija izvještaja iz “Narodnih novina” od 8. oktobra 1875. godine (Th). Ne sporeći vrijednost takvih izvještaja, moram primijetiti da su se austrijski konzuli ovdje veoma često mijenjali, ne ostajući dovoljno vremena da bi mogli stvoriti realnu sliku. Čak i spomenuti izvještaj iz “Narodnih novina” očigledno nije oslobođen štamparskih i materijalnih grešaka. Od starijih radova mogao sam iskoristiti djelo “Pogledi na Bosnu, Rašku, Hercegovinu i Srbiju”, autora Von Zedlitz (Cedlica) (Z). U ovom kratkom djelu mogu se naći vrijedni izvori, pogotovo oni koji se odnose na dolazak Napoleovih agenata na ove prostore, čiji je zadatak bio da izvide kakve su mogućnosti da Napoleon i Tursko carstvo stavi u okvir svoje imperije. Vrijednost je i ovog djela u tome da može služiti za poređenje s drugim podacima, ali i pomoći sklapanju mozaika razvoja ovog društva, pružajući podatke od prije pola stoljeća.

Kao izvor spomenut ćemo djelo “Slaveni u Turskoj”, Roberta Cypriana, izdano u Dresdenu i Leipzigu 1847. godine, a koje je s francuskog preveo Marko Fedorović.¹¹

Nakon što sam ovo naveo, treba zaključiti da je to literatura na koju se može osloniti. Jer izvori poput “Geografskih novina” (Petermann) veoma malo kazuju. “Saopćenja geografskog društva” iz Pariza, izdana u januaru 1873. godine, gdje se opisuje putovanje botaničara Knapa (Knappe) u Bosnu, kao i izdanje od marta 1875, gdje Sen Mari (Sainte-Marie)

10 Na priloženoj karti navedena je 1870. godina.

11 Robert Cyprian, *Die Slaven der Turkei, oder die Montenegriner, Serben, Bosniaken, Albanesen, und Bulgaren, ihre Kräfte, und Mittel*. Aus den Französischen übersetzt, erortert und berichtet von Marko Fedorowitsch. Erste und Zweite Theil. Arnoklische Buchandlung, Dresden und Leipzig, 1847.

opisuje Hercegovinu, nažalost, nisam uspio pronaći. Nisam uspio pronaći ni malo djelo “Bosna i Hercegovina za vrijeme misije Dževdet-efendije” od Paska Vase-efendije, objavljeno u Carigradu 1865. godine. Stoga sam podatke crpio iz Ferlejevog (Farley) rada “Moderna Turska”, koji je objavljen u Londonu 1872. godine, II izdanje (F).¹² Očigledno je, međutim, da je autor simpatizer Osmanlija, pa se ni njegovi podaci ne mogu uzeti zdravo za gotovo.

Na osnovu svih navedenih izvora hoću da pokušam opisati osmansku provinciju Bosnu, gdje je orijentalno pitanje ponovo aktuelno. Želim pokušati pronaći uzroke i razloge koji su utjecali na razvitak kulture, ili na njen nazadak, na ovim prostorima. Mislim da je neophodno da prethodno bacimo pogled na geografski položaj Bosne.

Balkansko poluostrvo razlikuje se jasno od druga dva južnoevropska poluostrva po tome što jedino ono nije odvojeno planinskim masivom od kontinentalne Evrope. Kada prekoračite Pirineje ili Alpe, zakoračit ćete u drugi svijet. Ovdje na Balkanu nema geografskih barijera, pa i nije jasno uočljiva granica na kojoj se susreću i isprepliću Istok i Zapad.

Tokovi Save i Dunava stvaraju kako prirodnu tako i političku granicu. Uprkos svemu, Balkan je s aspekta kontinentalne Evrope nepriступačniji od ostala dva poluostrva. Kada bi ga neko želio zauzeti, vidio bi da je on pun prepreka, nesavladivih poput neprohodnih planinskih puteva koji presijecaju ovu zemlju. Jedina dobra cesta koja spaja Orijent i Zapad vodi kroz dolinu srbijanske rijeke Morave. Cesta se negdje na sredini račva, pa jedan njen dio vodi kroz Trajanska vrata i dolinu Marice, a drugi prekoračuje makedonska brda, prolazi kroz vardarsku dolinu i gubi se prema grčkom Solunu. Ko bi mogao nabrojati sve silne makedonske, grčke, perzijske i druge vojske koje su ovom cestom hodile ka Dunavu. Ovim su predjelima nekad krstarili Kelti kako bi porazili Grke. Ovdje kod Dunava napustili su cestu i uputili se neprohodnim balkanskim planinama. Vijekovima je ovom cestom odzvanjala janjičarska muzika, prethodnica vlasti velikih vezira, nakon koje je brzo osvojena Srbija i središnja kotlina Dunava. Karavane evropskih i azijskih trgovaca vrludaju stoljećima ovom cestom, koja i danas služi

---

12 James Lewis Farley, *Modern Turkey*, London, Hurst and Blackett, 1872.

kao glavna putnička, vojnička i poštanska veza prema Carigradu.¹³ Ovaj strateški tako važan put samo na zapadu prolazi kroz brda Bosne, sudara se s Alpama i Šar-planinom, prolazi kroz njihove zamke i vrleti, spajajući kako balkanske krajeve međusobno tako i Balkan s kontinentalnom Evropom.

Balkanske planine su velika prepreka eventualnom neprijatelju, ali pružaju i brojne prednosti braniteljima i pješadiji, nudeći bezbrojne višove za skrivanje i iznenadni napad. Na putu koji prolazi kroz dolinu Morave planine čine prirodnu tvrđavu, pa braniteljima nije teško odbiti svakog potencijalnog neprijatelja, bez obzira na to dolazi li s juga ili sa sjevera.

Zbog takvog položaja Bosna je tačka oko koje su se čitav srednji vijek lomila koplja susjednih država, naročito Ugarske i Bizantijskog carstva. Međutim, te države pokazale su svu svoju slabost kada su se Bošnjaci* u drugoj polovini 14. stoljeća uspjeli osloboditi i ustanoviti vlastitu državu, kojom su vladali domaći vladari. I Eugen Savojski zaključio je na svom pohodu da je Bosna velika barikada, koju on jeste uklonio, ali je zato princa od Hildburghausena koštala ugleda. S obzirom na strateški bitan položaj Bosne, ona nikada nije bila na margini svjetskih pokreta i promjena. Ipak, taj značajni put koji vodi iz Novog preko Sarajeva za Sjenicu i dalje je ustvari jedan loš put, pogodan uglavnom za zaprežna kola. Ne smijemo ni pomisliti koliko bi novca trebalo da se on proširi i postane jedan pristojan put.

Svi kopneni putevi ka Orijentu vode kroz Srbiju. Tek jedno vrijeme postojao je put koji je iz Trsta kroz Bosnu vodio za Solun. Međutim, svi ti putevi obrasli su u korov i potpuno su izgubili značaj nakon što su dobili konkurenciju u riječnom i morskom saobraćaju. Stoga vjerujem da će Bosna, bez obzira na strateški bitan položaj, izgubiti svoj značaj u pogledu prometa. Mislim da Geigerove vizije o putu koji će povezivati London, Pariz, Solun i Suecki kanal i koji će voditi kroz Bosnu uopće nisu utemeljene i realno izgledne.¹⁴ Kada su kopneni putevi u pitanju, uvjeren sam da će i u budućnosti najznačajniji put biti onaj koji vodi iz

13 Daniel Herman Adalbert, *Handbuch der Geographie*, Frankfurt am Mein, Verlag für Kunst und Wissenschaft, 1860. II 534

* Pod pojmom Bošnjaci misli se na pripadnike svih konfesija.

14 G 23

Beča u Carigrad, ali on prolazi kroz Srbiju, a ne kroz Bosnu. Također sam uvjeren da će se Engleska i Francuska uvijek odlučivati za morsku komunikaciju s Orijentom, zato što je taj je promet jeftiniji i što plovila nisu izložena samovolji nijedne strane vlasti.

S obzirom na to da će Bosna, dakle, izgubiti međunarodnu važnost, morat će se osloniti na vlastite resurse ako planira dalji razvoj. Međutim, valja se upitati jesu li ti resursi dostatni da omoguće procvat zemlje. Na to pitanje morat će odgovoriti oni koji ovdje žive, rade i vladaju. Kao što je ranije rečeno, Bosna je brdska i planinska zemlja. Samo uz Savu možete sresti nešto ravnice.

Što se tiče planina, njih po formaciji možemo podijeliti u dvije grupe. Jedna grupa leži između rijeka Vrbasa i Drine. Tvore je razgranati gorski grebeni. Obronci su im bogati šumom i pašnjacima, a uzdižu se do šest hiljada stopa. Najvišu tačku dostižu na planini Konjuh. Njene doline su uglavnom plodne. Druga grupa planina leži južno i zapadno od Vrbasa. To su kraške planine koje se uzdižu u visoravni, da bi se opet lagano spuštale do kotlina. Obronci su oštri i strmi, tek ponegdje pošumljeni, a u podnožju su uske doline. Kada su visoravni u pitanju, one su, zavisno od toga ima li na njima vode, ili plodne ili kamene pustinje.¹⁵

Ove planine na jugu rastu i dostižu na Komu i Durmitoru visinu od oko 8.000 stopa.¹⁶ Lanci ovih planina dalje se protežu prema sjeverozapadu i jugoistoku. U tim smjerovima nalaze se i četiri prostrane doline, koje ovu zemlju nose prema sjeveru: dolina Une, koja se prostire na sjeveru, prema granici s Austrijom, zatim doline Vrbasa i Bosne, i, napokon, dolina Drine, koja čini granicu Bosne sa Srbijom. Sve te rijeke pripadaju slivu rijeke Save. Trebamo navesti i rijeku Neretvu, koja se u svom donjem toku probija kroz jednu poprečnu dolinu između planina, dok je njen gornji tok karakterističan za sve brze planinske vode.

15 G 4

16 R 6 ff. daje sljedeće, na procjeni zasnovane podatke do 5000': Kom 9000', Durmitor 8000', Bjelasica 7000', Treskavica 6600', Radobolja 6200', Zec preko 6000', Ljubinja, Lipeta, Vlah, Tisovac, Vrabac, Volujak, Konjuh, Čvrstica 6000', Crvanj oko 6000', Matjevica, Čabilja, Gvozd, Trtla 5-6000', Dumoš planina 5800', Štit, Vranica, Suhac, Vlašić 5-6000', Crna gora preko 5500', Črljeвица, Velež 5560', Gola Jahorina 5400', Romanija 5300', Trebević 5100', Lisina preko 5000', Vitergo, Vitorog, Herbina, Visočica, Sog, Javornik, Javor, Baba 5000'. Koliko su svi ovi podaci o visini nepouzdati vidi se prema podacima na Stilerovoj karti iz 1875, u svakom slučaju najpouzdanijem izvoru, navedeni podaci za Kom 7500' i za Durmitor 7475'.

U kraškoj Hercegovini posebno je zanimljiva pojava rijeka ponornica, čije vode propadaju kroz porozni krš duboko u zemlju, da bi kroz zemljinu utrobu pronašle put i u podnožjima visoravni huknule na svjetlo dana i pustile velike količine vode kao iz ždrijela. Naučnici pretpostavljaju da su podzemni tokovi tih rijeka međusobno povezani.

Klimu Bosne određuje njena planinska struktura, pa je klima ovdje mnogo oštrija nego što bi se moglo očekivati s obzirom na to da je to zemlja na jugu. Iako Sarajevo leži na istoj geografskoj širini kao i Firenca ili Marsej, termometar ovdje zimi pada na minus dvanaest, pa i niže, dok se ljeti penje do najviše 28 stepeni.¹⁷ Bez obzira na godišnje doba, noć ovdje gotovo uvijek donosi znatan pad temperature. Zima se na planinama zadržava i do osam mjeseci, pa vrhunci masiva leže pod snijegom i u ljetnim mjesecima.¹⁸ U Hercegovini klima više nalikuje italijanskoj; zime su blaže, a ljeta se duže zadržavaju.¹⁹

Podatke o odnosu neplodnih i plodnih područja, pogodnih za obradivanje, nigdje nisam našao. Te podatke nemoguće je utvrditi i zbog toga što nisu sve plodne površine obrađene, mnoge prekriva neprohodno grmlje i šikara.²⁰ Sigurno, međutim, nećemo pogriješiti ako kažemo da je samo mali dio obradive zemlje iskorišten kao oranica, dok se ostalo koristi u svrhe stočarstva i šumskog gospodarstva. Kada su biljne kulture u pitanju, ovdje najbolje uspijevaju pšenica, ječam i kukuruz.²¹ Čokote vinove loze možemo vidjeti u Hercegovini i sjevernoj Bosni, ali su prinosi takvi da jedva zadovoljavaju domaće potrebe, pa se o izvozu ne može ni govoriti.²² U srednjoj Bosni, međutim, klima je takva da grožđe, iako rodi, teško može sazreti.²³ Dud raste samo u pojedinim mjestima, a o tome je li izvodljivo da se ovdje aklimatiziraju svilene bube, mišljenja su podijeljena.²⁴

---

17 Uporedi M 303 f.

18 M 334

19 R 63. G 6 Nešto odstupa od toga Z 58.

20 G 4, 6.

21 R 63 G 6

22 U Bosni je nemoguće bilo gdje naći vino.

23 R 64

24 R 64 G 6

Duhan koji ovdje raste po kvalitetu teško može odskočiti od duhana srednje klase.²⁵ Od vočki najčešće ćete vidjeti stabla šljive.²⁶

Kada su u pitanju domaće životinje, najviše pohvala zaslužuje bosanski brdski konj. O njegovim odličnim osobinama naše mišljenje se potpuno slaže sa hvalom koje mu iskazuje ovdašnje stanovništvo. Bosanski konj zaista je pravi brdski konj; on je prilično malena životinja, ali zato ništa manje snažna i izdržljiva i veoma je spretan dok korača planinskim putevima i stazama, koje su pune prepreka. On se s lakoćom penje i na najstrmije obronke i odlično se snalazi među rupama, ruševinama ili balvanima. Čak lahko prepoznaje opasne prepreke, pa u tim slučajevima njegovo prednje kopito dobro opipa ispred sebe prije nego što zakorači svom težinom.²⁷

Rogata stoka spada u rasu goveda, a i ona je, premda niska, široka i snažna.²⁸ Domaća ovca daje kvalitetnu i veoma finu vunu.²⁹ Kada je u pitanju pčelarstvo, bosanska klima i podneblje veoma pogoduje razvoju te radinosti.³⁰

Ipak, najveće bogatstvo Bosne leži u blagu smještenom u utrobama i na licima ovdašnjih brda. Bosna je puna prašuma u koje nikad nije došla nijedna sjekira ni lopata. U nižim predjelima planina rastu bogate šume hrasta, lipa i bukve, a što se penjete više, stupaju šume crnogorice: jele, smreke, borovi i ariši. Mnogo je ovdje za obrađivanje pogodnih vrsta drveta, a najkvalitetnijim se pokazao hrast, kako za namještaj i drvenariju tako i za konstruiranje brodova.³¹

Unutrašnjost bosanskih planina obiluje još većim bogatstvima. Željezna ruda može se posvuda naći, a sve su prilike da bi se tu moglo naći i zlata, srebra, olova, bakra i kositra. U prilog tome govore i imena gradova i rijeka: Zlatar (zlatni grad), Srebrenica (srebreni grad), Željeznica (željezna rijeka) itd.

---

25 R 64 306 Suprotno G 6

26 R 64

27 R 67

28 R 66 Z 60

29 R 66

30 R 69

31 R 65 G 7

Mrkog uglja Bosna ima ponajviše. Čak nije potrebno ni kopati. A slane izvore susrest ćemo u Gornjoj i Dolnjoj Tuzli.³² Bosna je veoma bogata i s izvorima mineralnih voda. Među najznačajnija vrela Roskijevič ubraja Slatinu, Han-Kiseljak, Krapinu, Han-Bretalovac i Kiseljak. Tople sumporne izvore naći ćete u Banjoj Luci, na Ilidži i Vrućici. Na putu prema Novom Pazaru naći ćete mnogo ovakvih izvora. Inženjer Geiger tvrdi da je na svom putovanju duž Lima našao mnoštvo mineralnih izvora, do tada posve nepoznatih.³³

Kada sve saberemo, priroda nije zanemarila Bosnu kada je dijelila svoja bogatstva. S jedne strane, veliki je manjak oranice, koja definitivno ne bi mogla hraniti ovo stanovništvo. Međutim, to je nadoknađeno velikim površinama pašnjaka za stoku i rudnim i vodenim bogatstvima. Zbog toga se Bosna i ne oslanja na poljoprivredu, nego na stočarstvo i industriju. Za uspješan razvoj ovdje su neophodni bolji putevi, kojima bi se proizvodi izvozili i prodavali.

Ipak, ono što je ovoj zemlji najveća prepreka na putu razvoja jeste narod. Bosni, dakle, treba vrijedan i radan narod, a upravo to joj najviše nedostaje. Putevi kroz Bosnu su loši, uski i zavojiti, što je uvjetovano oblicima zemlje i planina, dakle geografskom kompozicijom. S izuzetkom Save, sve bosanske rijeke su brze planinske rijeke, potpuno neupotrebljive za brodski saobraćaj.³⁴ Samo se na pojedinim dionicama tih rijeka može ploviti, i to u malim plovilima: Drina je plovna do Srebrenice, Bosna do Maglaja, a Sana do Prijedora. I kopneni putevi koji vode dolinama tih rijeka toliko su teški da ne predstavljaju posebnu korist u smislu prometa roba; zbog toga što su doline uske, omeđene planinama, pa su i putevi uski. Između pojedinačnih dolina ispriječili su se gorski klanci, koje graditelji puteva uspijevaju savladati tek nakon silnog rada, vještine i upornosti. O tome nam kazuju i Geigerovi profilni nacrti pruga.

Bosanski muškarci su snažan, lijep i inteligentan soj. Nisu mnogo hrabri i radini, ali su zato i veoma skromni u svojim zahtjevima.³⁵ Također su i veoma žilavi, kao i svi planinski ljudi, koji se tvrdoglavo drže

32 R 69 f. G 7 F 262

33 R 73 ff. G 8

34 Th. Veliki značaj koji G 4 rijeci za saobraćaj daje čini se vrlo upitnim.

35 Z 66. G 10. R 83. 267

navika i običaja. Za razliku od muškaraca, tvrdi Roskijevič, bosanske žene su hvalevrijedne zbog marljive prirode.³⁶

Bosanci su ljudi srednje visine, u prosjeku 5-6 cola, po našoj staroj računici. Nećete naći mnogo izuzetaka u smislu visine; nema mnogo ni niskih ni visokih.³⁷ Bez obzira na bogatstva, priroda im nije olakšala, jer je potrebno mnogo rada i upornosti kako bi se izvukla korist od prirodnih bogatstava. Zbog potpunog odsustva poduzetničkog duha i malih sredstava za ulaganje razvoj Bosne napreduje veoma sporo. To je najviše zadatak vlade, koja ovom izazovu, nažalost, nije dorasla. Ne bi se trebao žaliti novac i trud za eksploataciju mineralnog i šumskog bogatstva, razvoj stočarstva, iskorištavanje riječne snage i izgradnje puteva. Tek bi jedna takva vlada dovela zemlju do njenog procvata.

Na kojem stepenu razvoja Bosna danas stoji? Do odgovora na ovo pitanje najlakše ćemo doći ako uporedimo Roskijevičeve i Teodorovičeve podatke o Bosni s podacima o drugim zemljama. Oni su te uporedbe prikazali tabelarno, poredeći Bosnu i Prusku.

Zadržimo se još trenutak na tim podacima. Treba imati u vidu nesrazmjer u broju stanovništva, jer Bosna ima samo 27-32 posto stanovništva Pruske i samo 25-30 posto stanovništva Njemačke. Zbog toga Bosna spada u najnenaseljenija evropska područja, pred njom prednjače hladna prostranstva sjevera Rusije i Švedske. Bosna Pruskoj može parirati samo kada je u pitanju broj grla stoke, a i taj se nesrazmjer produbljuje svake godine u korist Pruske. Podaci o proizvodnji žitarica, eksploataciji ruda, industriji, uvozu, izvozu i kvalitetu puteva su naprosto neuporedivi.

Na osnovu ovih podataka možemo bez bojazni ustvrditi da Bosna u poređenju s Pruskom ima samo deset posto razvoja, ako i to nije previše. Da je to istina, dokazat će i podaci koji slijede.

Kao što smo već rekli, ne radi se na obrađivanju zemlje. To se radi samo u blizini naselja, pa je bosansko plodno tlo većinom prekriveno grmljem i korovom.³⁸ Poljoprivreda je, dakle, na najprimitivnijem nivou. Plug se sastoji od jednog čvrstog balvana, bez ikakvih željeznih dodataka,³⁹ a vuku ga dva ili tri vola.⁴⁰

---

36 R 267

37 M 265

38 Th. 4. G 6.

39 M 260 G 6.

40 R 84

Berba se vrši na način da za ljudima idu konji natovareni sepetima, u koje ljudi ubacuju plodove zemlje, ili pak vuku ogromna kola, čiji su točkovi napravljeni od okruglih drvenih ploča. Ni na ovim kolima nećete naći željeznih eksera niti ikakvih drugih dijelova. Takva kola, nikad podmazana, stvaraju takvu škripu i buku da ih čujete i pola sata nakon što su prošla pored vas. To su grdosije koje mogu pokrenuti šesnaest upregnutih volova, pod majstorskim bičem kočijaša.⁴¹

Štale su im u očajnom stanju, pa se sijeno radije plasti i ostavlja napolju. Vršenje se obavlja konjima, na primitivan način, kakav se još davno poznao na Orijentu.⁴² Taj postupak obavlja se na način da se žito mlati na drvenoj podlozi četiri koraka dugoj i jedan širokoj, koja je stalno u pokretu, pa se tako odvaja potrebno od nepotrebnog. Žito se melje u mlinovima primitivne konstrukcije, koje pokreću riječni brzaci. Mehanizam su točkovi postavljeni vertikalno, tako da voda udara o kašike i pokreće točak.⁴³

Uvjeti u stočarstvu su katastrofalni; stoci fali svaka njega, a čak je i zimi napolju. Kada dodamo i oskudnu ishranu, napade vukova i kradljivaca stoke te česte nalete bolesti stoke, stvara se potpuna slika o stanju u stočarstvu.⁴⁴ Samo je bosanski konj dovoljno izdržljiv da prebrodi ovakve uvjete. Rogata stoka plemenitije i krupnije vrste može se naći samo u mjestima oko Mostara.⁴⁵ Bosanske krave velike su kao naša telad koju kanimo zaklati. Ni volovi se, ni po snazi ni po veličini, ne mogu mjeriti s našim.⁴⁶

Broj ovaca danas je znatno manji nego što je bio u vremenima vladavine Omer-paše i begova zemljoposjednika.⁴⁷ Ne postoje državna preduzeća za iskorištavanje šuma i rudnog bogatstva. Željezo se na pojedinim mjestima dobija na najprimitivniji način i tim se poslom bave uglavnom Romi. Solana u Tuzli jedva pokriva troškove proizvodnje.

Nema koristi ni od industrije, koja se zadržala na nivou potrebnom da se opskrbi samo domaće tržište. U gradovima se može sresti niz

41 M 224 R 84 G 4.

42 G 6

43 M 179. 205.

44 Th- G 7

45 G 7

46 M 206

47 Th.

zanatlija: krznari, zlatari, remenari, sedlari, nožari, puškari, krojači, obučari. Možete vidjeti kako se ručno izrađuju ćilimi, deke, mesingani mlinovi za kahvu ili filigranski radovi od srebra ili zlata. Razboji za tkanje nemaju vretena, za razliku od nekih drugih krojeva. Stolar, staklar, tesar, zidar, krovar – sva ova zanimanja ujedinjena su u majstore jedne vještine, a zovu se dunderi.⁴⁸ Posao sapunarima ovdje baš ne cvjeta jer se sapuni koriste samo u javnim kupatilima, pa se uvoze iz Trsta.⁴⁹

Pojedina zanimanja, poput umjetnika, klesara i fotografa, ne postoje jer Kur'an zabranjuje slikanje i klesanje likova ljudi ili životinja. Stoga umjetnost ovdje nije ni u povoju. Ipak, čini se da Bošnjaci nisu više toliko konzervativni u pogledu slikanja živih bića. Možemo to zaključiti po podatku da su fotografi koji su putovali kroz bosanske gradove napravili lijepog posla.

Ni u Bosni ni u Hercegovini nema doktora. Iako u većim gradovima postoje vojni i civilni ljekari i hirurzi, narod im se skoro nikad ne obraća za pomoć. Razlog za to je vjerovanje u Božije određenje, kako ih uči Kur'an: "Svaka bolest koja čovjeka spopadne od Boga je, pa se u njegovu volju ne treba miješati." Po običajima zemlje, strogo je zabranjen ulazak doktora u ženske odaje muslimana. Zbog neznanja i siromaštva bolesnik pada u ruke travarima i prevarantima, a mnogi vjernici Turci puste da se na misama moli za njegovo ozdravljenje.⁵⁰ Zato i apoteka koja je otvorena u Sarajevu loše pazari.⁵¹

Štamparija je ovdje osnovana tek prije nekoliko godina, u Sarajevu, a i ona štampa tek službene obrasce i jedan sedmični list velikog formata, koji sadrži informacije o imenovanjima i zvanične objave. Dalja publicistička djelatnost u Bosni zasigurno se neće ukorijeniti.⁵²

U Bosni ne nedostaje škola, ali uprkos tome tek dva posto stanovništva ima neko obrazovanje.⁵³ Smatram da je osnovni razlog za to to što je tursko pismo veoma teško naučiti. Čak ni Osmanlije nisu vične pisanju,

---

48 Th.

49 M 265

50 R 219, 204, 299. Na nešto slično naišao sam kod evangelista u Mazuriji.

51 R 189, M 386

52 Uporedi suprotno M 386

53 R 241, G 10. U muslimanskim školama učenici sjede na podu ili na tepisima.

pa se njihovi službenici koriste obojenim pečatima na kojima je njihov potpis.⁵⁴

Glavni izvor prihoda Bošnjaka muslimana je trgovina. Svaki imalo bolje stojeći Bošnjak ima dućan i u njemu provodi čitav dan, čak i ako taj dućan ne posluje dobro ili uopće ne radi – da bi ubio dokono vrijeme.⁵⁵

Dućani su razmješteni u posebne ulice, pa svaka od tih ulica pripada određenom esnafu. Ovi dućani su u svakom gradu udruženi na određenim mjestima, oni leže najčešće na četverougaoim trgovima i pripadaju društvima od kojih ih trgovci unajmljuju. Ulaz u njih udaljen je tek dvije stope od ulice, a roba je napadno izložena pred oči svakog prolaznika. Dućani su jedan od drugog odijeljeni jednom prikovanom daskom. Unutra prodavač sjedi ili leži na ćilimu, puši čibuk i povremeno gutljajem kahve podmaže svoje suho grlo. Ispred njega je neka vrsta stola, širokog oko tri stope, i na tome se obavlja kupoprodaja. Valja istaći da se muslimanski trgovci ne upuštaju u slatkorječivo hvaljenje svoje robe; na kupcu je da sam procijeni.⁵⁶

Iako je trgovina osnovni izvor prihoda muslimana, u Bosni se i ta struka presporo razvija. Banke, mjenjačnice i kreditni uredi uopće ne postoje, pa novac možete dobiti samo od lokalnih zelenaša, uz ogromne kamate.⁵⁷

Uredno knjigovodstvo vode samo pojedini grčki trgovci.⁵⁸ Trgovina najviše pati zbog katastrofalnih ili nikakvih komunikacija s drugim krajevima. Transport robe u ljetnom periodu od Broda do Sarajeva (razdaljina 165 km) košta čak šest rajsmaraka (reichsmaraka)⁵⁹. Ova cijena u kišnim i zimskim periodima raste i na deset reichsmaraka za prijevoz pedeset kilograma robe.⁶⁰ Prijevoz se odvija veoma lošom cestom koja povezuje ova dva grada, a da bi se roba prebacila, potrebno je mnogo vještine i rutine. Rijeke Bosne, izuzev Save, plovne su samo na nekim dionicama, a o njihovoj regulaciji ili gradnji kanala izgleda da niko i ne

54 Turci, uostalom, pišu zašiljenom cijevi i pri tome se služe plavom ili crnom tintom, koju omotavaju pamukom da bi spriječili izlijevanje tečnosti na pojas na kojem je nose.

55 R 256

56 M 141, R 256, G 6

57 Th. O kreditnim odnosima u Turskoj upoređi, osim toga, F 204. 336 ff.

58 Th. 366.

59 Novčana jedinica koja je bila u prometu do 1945. godine (op. pr.).

60 Th 366.

razmišlja. Bilo je planova o gradnji velike željezničke pruge od Novog, preko Sarajeva i Novog Pazara do Carigrada. Međutim, od svega toga izgrađena su tek 102 km pruge između Banje Luke i mjesta Dobretić na granici. Sudeći po knjigama saobraćanja vozova u 1874. godini, ovo putovanje moglo se prevaliti za šest sati vožnje. To je i danas slijepa pruga, jer se ni u Banjoj Luci ni u Dobretiću dalje ne granaju pruge kojima bi vozovi mogli krenuti za neko mjesto u Bosni ili inostranstvu. Grupa inženjera koja je trebala napraviti studiju o daljoj gradnji pruge odavno je digla ruke od tog posla, a novine su pisale kako to i nije velika šteta jer Austrija može uhvatiti komunikacioni priključak preko Srbije. Jedina makadamska ulica kojom se može u svako doba dana i noći saobraćati jeste ona između Banje Luke i Gradiške, a duga je tridesetak kilometara.

Cesta između Broda i Sarajeva, koju spominje i Roskijevič, iz godine u godinu sve više propada, jer se niko ne brine o njenom održavanju. Ona je u tako lošem stanju da je saobraćaj poslije snjegova ili obilnih kiša potpuno nemoguć. Nije ništa bolja ni cesta koja iz Sarajeva vodi do Metkovića preko Mostara. Na nekim je mjestima konstantno poplavljena, na nekim je toliko talasasta da je skoro nemoguće voziti, a na nekim je uvijek prisutna opasnost od odrona kamenja s brda.

Veoma je bitan most preko rijeke Trebišnjice koji se nalazi na cesti koja spaja Trebinje s Dalmacijom.⁶¹ Ni za jednu ulicu u Bosni ne može se reći da je dobra; svaka je građena loše, bez prethodno pripremljenog terena, bez kvalitetne podgradnje i tamponiranja. Da je urađena podgradnja cesta, one bi zacijelo daleko duže služile svojoj svrsi. Način na koji oni grade ulice veoma je površan: u širini od deset stopa poravnaju teren, zatim to oblažu isprepletenim prućem od šest do deset cola i na kraju preko toga samo bace šljunak. Ukoliko se na putu pojavi prepreka koja mora biti savladana nasipom, gradnji nasipa pristupa se na jednak način: poreda se isprepletenu pruće i baci šljunak. Ono što drži te nasipe nije ništa drugo do snopovi pruća, pa se može pretpostaviti koliki je rok trajanja ovakvih gradnji. Ti snopovi vremenom propadnu, pa je posljedica urušavanje jednog dijela ulice.⁶²

U sličnom stanju nalaze se i mostovi, pa ih prelaze samo hrabri pješaci. O prelasku kola i konja ne može biti ni govora. Odličan opis ovih

61 Th. 366. Približna ocjena F 280.

62 R 60.

mostova daje nam Roskijevič,⁶³ koji pripovijeda šta se njemu desilo. Naime, dok je prelazio most preko rijeke Prače, jedan od konja upao je u široku pukotinu. Akcija savladavanja te nezgode bila je takva da su umalo i konj, i kola, i spasioci, i sam Roskijevič završili u zapjenušanim vrtlozima Prače.⁶⁴

Čak 95 posto puteva u Bosni su ovakvi planinski putevi, koji se bez obzira na konfiguraciju terena kreću u ravnom smjeru i kroz bespuća spajaju bosanske gradove i mjesta. Veliki problem su i stabla koja padnu na put. Izgleda da se niko ne osjeća pozvanim da ih ukloni. Na putevima gdje se odvija gušći saobraćaj brazde od zaprežnih kola ostavile su usjেকে, pa sve životinje moraju ići tragom životinja koje su prošle prije njih.⁶⁵ Oni koji nose najveći teret saobraćaja ovdje, kao i svuda na Orijentu, su brdski konji. Njihova snaga prenosi robu i putnike. To za trgovinu nije nimalo zgodno, jer konj na svojim leđima mora nositi robu, s obzirom na to da je kolski saobraćaj na većini pravaca nemoguć.⁶⁶ Privatna djelatnost se na nekim mjestima puno pobrinula za poboljšanje puteva. Međutim, zbog nedostatka sluha kod vlasti, privatnici uglavnom sami finansiraju popravak puteva kojima stiže njihova roba. Močvarna mjesta savladavaju se na način da se tu poreda veliko stijenje, poput kaldrme, ili postavljanjem brojnih međusobno uvezanih balvana. Nakon određenog vremena to kamenje se ipak pomakne s mjesta, a balvani truhnu i propadaju, pa se to pretvara u najgore smetnje na putu.⁶⁷

Poštanska veza postoji između Sarajeva i Carigrada jednom sedmično, osim toga, za Travnik, Banju Luku, Bihać, Brod, Mostar, Višegrad, Novu Varoš, Sjenicu, Novi Pazar, Zvornik i Bijeljino.⁶⁸ Ipak, najznačajnija funkcija pošte jeste prijem i isporuka službene korespondencije između različitih nivoa službe. Obični ljudi rijetko upotrebljavaju usluge koje pošta nudi. Visok procenat nepismenosti razlog je što su pisma ovdje prava rijetkost. Korespondencija s inostranstvom obavlja se preko kurira u konzulatima, čija je dužnost da osim službenih prosljeđuju i

63 R 115. Uporedi G 4.

64 Jedan željezni most na Neretvi spominje M 355.2

65 R 58, G 5

66 G 4. Th. O putovanju u Bosni uporedi R 89 ff.

67 M 313, 279, R 80.

68 Th.

privatna pisma.⁶⁹ Turska pošta podsjeća na zapuštenu štalu. Dostavna služba uopće ne postoji, pa onaj ko očekuje pismo dolazi u poštu i sam traži svoje pismo po korpama u koje su nabacane sve poštanske pošiljke, uključujući i pakete. Ono što je najčudnije jeste da se, uprkos takvoj aljkavosti, kako Roskijević tvrdi, rijetko kad desi da se neko pismo zagubi.⁷⁰

Ovdje postoje sljedeće telegrafske linije: Sarajevo – Novi Pazar – Carigrad; Sarajevo – Mostar – Metković, Sarajevo – Travnik – Banja Luka – Stara Gradiška; Sarajevo – Zvornik, Sarajevo – Dolnja Tuzla i Zvornik – Dolnja Tuzla.⁷¹ Telegrafska komunikacija obavlja se samo na turskom jeziku. I telegrafski uredi su u tako katastrofalnom stanju da poruku mogu poslati tek jednom godišnje, a telegrafski službenici su danima odsutni s posla zbog privatnih obaveza ili provoda.⁷²

Pratimo još Bošnjaka u njegovom domaćinstvu. Oni za gradnju kuća koriste materijal koji im je pri ruci; tako u Hercegovini kuće grade od neprerađenog kamena, a u Bosni od drveta i šuplje cigle. Kuće se grade bez ikakvog temelja; samo malo poravnaju zemlju, zabodu četiri grede u četiri ćoška i onda ih međusobno uvezuju rešetkastom konstrukcijom. Dobijeni međuprostori popunjavaju se šupljim ciglama, koje se vezuju prepletenim prućem. Unutrašnji pregradni zidovi sastoje se od nekoliko dasaka, preko kojih se ukoso zakuje letva koja ih povezuje. I vrata i okna su u obliku malih pravougaonika i puštaju tek škrto svjetlo u unutrašnjost. Stakla na prozorima su nepoznanica; umjesto njih je postavljena majstorski isprepletana mreža od letvica. Krovovi su u obliku visokih trokutova, pokriveni neprerađenom šindrom. Obično grade kuće na dva sprata. U donjem dijelu boravile su sluge, a te prostorije koristile su se i kao štale. Odatle su na drugi sprat vodile drvene stepenice u prostorije gdje se živjelo. Na vrhu drvenih stepenica dočeka vas jedna osmougaona prostorija – divan, gdje se domaćin odmara poslijepodne. Iz divana se ulazi u dvije do četiri simetrične sobe. Krov kuće je nerijetko i plafon. Pod je prekriven običnim daskama, koje su tako loše postavljene da užasno škripe. Ako biste na taj pod nešto posuli, to bi završilo

---

69 G 10

70 R 316, M 368

71 R 317

72 G 10

na glavama ljudi i životinja na donjem spratu.⁷³ Cijena gradnje ove kuće u manjim mjestima i po selima iznosi oko 400 RM, dok je cijena u Sarajevu skoro duplo veća.⁷⁴

Iz ove glavne kuće obično jedan natkriveni prolaz vodi do ženskih odaja u drugoj zgradi. Sve kuće, čak i u gradovima, okružene su baščama. Pogled izdaleka na naselja puna zelenila, iz kojih blistaju bijele kuće, pruža magičan prizor.⁷⁵ Međutim, kako se približavamo, stupamo u labirinte prljavih i uskih poprečnih ulica, kojima hara hiljade divljih pasa. Oni se bez straha izležavaju nasred ulica, kao da zahtijevaju da ih ljudi i životinje pažljivo zaobilaze, kako se ne bi suočili s njihovim zubima i gromoglasnim lavežom, koji bi uzbunio čitav kvart.⁷⁶

Glavni grad zemlje je Sarajevo, koje ima oko 45.000 stanovnika. Svi drugi gradovi manje su značajni.⁷⁷

Unutrašnje uređenje bosanske sobe podsjeća samo kroz velike polukružne komade ozidanu peć i na tu i tamo postavljene izrezbarene ormare na Zapad.⁷⁸ Nećete vidjeti ni sto, ni stolicu, ni krevet za spavanje, tri stvari koje Maurer s pravom vidi kao prvi zahtjev kulture.

Bošnjaci jedu sjedeći na podu.⁷⁹ U istom položaju izvršavaju i mnoge druge radnje. Oni sjede turski, široko savijenih nogu, pa u krilu mogu držati mnogo toga. Evropski način sjedenja, propisan službenicima Carigrada, beskrajno ih zamara.⁸⁰ Za spavanje im služi daska široka tri stope i oko osam cola uzdignuta iznad poda.⁸¹ Ona je prekrivena ćilimom ili slamom. Na ovakvim ležaljka spavaju čak i imućni Bošnjaci.

S obzirom na to da nema kreveta, sve se čini prljavim i neudobnim. I to je najgora noćna mora s kojom se putnik Evropljanin u Bosni mora nositi.

Narodna poezija je prije u Bosni bogato cvjetala, dok su još hajduci u brdima djelovali i odande uznemiravali Osmanlije. Ranije su živjela

73 R 267, G 5, M 191

74 M 334

75 G 6

76 M 348

77 R 180

78 G 5

79 M 218

80 M 143

81 G 6

djela ovih divljih duša u epskim pjesmama i narod im je često pjevao pjesme radi utjehe zbog svoje potčinjenosti. Nakon što je ovo ispoljavanje samosvijesti nestalo, nacionalna poezija je zaboravljena. Bar novi putnici ne znaju ništa o njoj. Zbirka bosanskih pjesama koju Maurer spominje je više jedan učeni pokušaj nacionalnu samosvijest na stare pjesme ponovo pobuditi, kao jedan zbornik u narodu još danas živućeg. Ne trebamo se zavarati kroz specifičan poetski izazov osmanskih gradova s kupolama i munarama njihovih džamija, ovim stranim ljudima iz drugog svijeta pred kojima je ranije Zapad zadrhtao, tim orijentalnim porodičnim životom s njegovom svetinjom haremom i njegovom pokrivenom ženom koje bi Zapad posjedovao. Naravno, Turska nije mogla izmaći idejama Zapada. Već nakon nesretnog rata s Rusijom 1828. i 1829. počeli su planovi reorganizacije. Hatišerif od Gilhane iz 1839. godine sadržavao je pravnu jednakost i slobodu vjeroispovijesti. Ovaj hatišerif potvrđen je i proširen nakon Krimskog rata hatihumajunom od 18. februara 1856. Ali sve ove reforme ostale su samo na papiru. Njihovom provođenju suprotstavili su se prije svega muslimanski duhovnjaci, koji su pri reformi mogli samo izgubiti, i kao glavni tumači Kur'ana imali su veliki utjecaj na stanovništvo.

Još jednom nazad u Bosnu. Šta Bosni treba da se razvije, šta bi to moglo biti? To se može reći s nekoliko riječi. Prvo, jedna pažljiva, jaka i mudra uprava, koja će sredstva zemlje upotrijebiti za njenu dobrobit; drugo, jedan u ljubavi za domovinu i u nacionalnoj svijesti ujedinjeni narod; treće, morska obala. Drugo je pitanje kako ova tri životna uvjeta za Bosnu i Hercegovinu treba ostvariti i kako i kada će ih budućnost donijeti. Dok ja ovo pišem, novine donose reformne planove koje je Andrašić (Andrassy) predao u Carigradu, a Porta prihvatila. Već sada se može reći da ni oni neće Bosni donijeti mira. Čak ako se ide i dalje i napravi se nezavisna kneževina, malo bi se pomoglo. Ovdje, gdje muslimansko i kršćansko stanovništvo stoji jedno naspram drugog, odnosi su znatno drugačiji nego u Srbiji i Rumuniji. Preporod osmanskih zemalja moguć je samo putem jednog sredstva, a to jedino sredstvo je rat. Ta borba na život i smrt doći će prije ili kasnije, što prije dođe, to bolje za sve zemlje: možda su događaji moćniji od svake diplomatije.

Dario VUGER
Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

FOTOAMATERIZAM I GRAFIKA TOMISLAVA KRIZMANA: FOTOGRAFIJE SARAJEVA?

Apstrakt: Autor u radu pristupa analizi fotografija Tomislava Krizmana iz razdoblja njegovog putovanja kroz Bosnu i Hercegovinu. Pod pretpostavkom da su upravo autorske fotografije, a ne crteži i skice, bile glavni predlošci za izradu glasovite grafičke mape *Jugoslavija u slici II: Bosna i Hercegovina*, autor analizira osobitosti stila i karakteristike Krizmanove fotografske prakse. Kroz komparaciju s drugim njegovim radovima u području vedutne grafike, autor osporava dokumentirano porijeklo fotografija kao i autorstvo fotografija Sarajeva, koje stoje u izraženom kontrastu ne samo s fotografijama iz ostatka Krizmanovog opusa već i s grafičkim listovima iz spomenute mape.

Ključne riječi: Tomislav Krizman, fotografija, grafika, Bosna i Hercegovina, Sarajevo, Jugoslavija u slici

Abstract: In the above work, the author approaches the analysis of photographs by Tomislav Krizman from the period of his travels through Bosnia and Herzegovina. Assuming that the author's photographs, and not drawings and sketches, were the main templates for creating the famous graphic map *Yugoslavia in pictures II: Bosnia and Herzegovina*, the author analyses the peculiarities of the style and characteristics of Krizman's photographic practice. Through a comparison with his other works in the field of Veduta graphics, the author disputes the documented origin of photographs as well as the authorship of photographs of Sarajevo that stand in stark contrast not only with photographs from the remaining part of Krizman's opus, but also with graphic sheets from mentioned map.

Keywords: Tomislav Krizman, photography, graphics, Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Yugoslavia in pictures

1. UVOD

Djelo Tomislava Krizmana u kontekstu hrvatske i srednjoevropske secesije nije potrebno posebno predstavljati. Njegov umjetnički rad, ali i cjelokupna djelatnost u okviru likovne naobrazbe i afirmiranja umjetničkog obrta, odnosno primijenjene umjetnosti, danas je opće mjesto svakog povijesno-umjetničkog istraživanja hrvatske likovne baštine od početka dvadesetog stoljeća naovamo. Ponajvažniji je pak – i za potrebe ovog rada najrelevantniji – njegov rad u mediju grafike. U razdoblju dugom tridesetak godina, od početka pa do konca tridesetih godina dvadesetog stoljeća, Krizman je ostvario više jedinstvenih grafičkih listova i putopisnih mapa, koje do danas svjedoče o njegovoj suvremenosti u pogledu uspješnog spoja tradicionalnih i secesionističkih motiva, tehničkoj izvrsnosti kroz poznavanje metoda i vještina svih grafičkih postupaka, ali jednako sui vrijedan dokumentarni izvor za proučavanje krajolika i života ljudi prve polovine dvadesetog stoljeća u Kraljevini Jugoslaviji.

Vrijeme Krizmanovog bavljenja grafikom – doba umjetničke secesije – vrijeme je koje će njegov suvremenik njemački filozof i estetičar Walter Benjamin nazvati razdobljem tehničke reproduktivnosti. To je doba ubrzanog razvoja tehnologija, koje će u narednim desetljećima cjelokupnu modernu kulturu svesti pod jedinstveni naziv vizualne kulture. Dapače, do tridesetih godina dvadesetog stoljeća fotografija je već izvršila odlučujuć utjecaj na slikarstvo moderne, impresionizam i oslobodila kadar u vizualnim umjetnostima, od čega su ponajviše profitirali upravo umjetnici plakata, hroničari svakodnevnog života i putopisci. Suvremena štampa, fotografija i, sve češće, filmski medij postaju dominantno okruženje svakodnevnog života u urbanim sredinama, kulturnim i intelektualnim centrima moderne Evrope.

Bosna i Hercegovina od 1878. godine dolazi pod okupacijsku upravu, odnosno protektorat Austro-Ugarske monarhije, te pod utjecaj srednjoevropskog kulturnog kruga, dok ujedno kroz naredna desetljeća dolazi do političkog i kulturnog slabljenja osmanskog utjecaja, zbog čega je sam teritorij unutrašnjosti Balkana posebno zanimljiv lokalnim umjetnicima i istraživačima. Cilj im je upoznati i zabilježiti raznolikost i autentičnost kulturnih obrazaca razvijenih pod upravom Osmanskog carstva koji su preživjeli do danas, uspješno se oduprijevši obrascima evropeizacije, koja

je početkom dvadesetog stoljeća odredila današnji izgled mnogih srednjoevropskih gradova. Aneksijom 1908. godine za to su stvoreni svi uvjeti, pa poslije tog razdoblja imamo sve više, posebno fotografskih, bilješki o životu i prilikama u bosanskom kraju, ali i u Sjevernoj Makedoniji, gdje osmanski utjecaj slabi kroz teritorijalne raspodjele i politička previranja dva balkanska rata do 1913. godine.

2. FOTOGRAFIJA: OKIDANJE I REZ

Iako se pojam još ne nalazi u vokabularu popularne kulture, estetika *snapshot* fotografije već je dobro poznata i svojevrsno je opće mjesto fotografskog amaterizma kako se bližimo kraju dvadesetih godina prošlog stoljeća. Radi se o vrsti antiestetičke prakse, koja u fotografiji privilegira njene tehničke mogućnosti nauštrb finijih i o snimatelju ovisnih propozicija bilježenja nekog motiva. *Snapshot* fotografije oslanjaju se na brzinu zatvarača, oštrinu leće i preciznost automatiziranih mehanizama aparata ne bismo li dobili brzu bilješku trenutka ili čistu impresiju nekog motiva. Fotograf koji snima brzo okidajući ovdje računa na aparat da u okviru svojih mogućnosti snimi *optimalnu* fotografiju – bilješku, naspram fotografa koji računa s aparatom i svoj kadar oprezno konstruira, odnosno *slika svjetlom*. Jednostavnost novih aparata onoga vremena približila je fotografiju svakodnevnom životu, a on je zauzvrat otvorio vrata vernakularnoj fotografiji kao tematskom i stilskom okruženju suvremene vizualne kulture.

Snapshot fotografija otvorila je fotografsku praksu širokom spektru upotreba koje do tada nije bila dostupna, ili se do vremena tehnoloških poboljšanja prvih desetljeća dvadesetog stoljeća naprosto nije činila očitim izborom za određene upotrebe. Fotoaparat postaje standardizirani predmet za obiteljsku upotrebu kod većeg dijela srednjeg građanskog sloja društva, a koristi se za bilježenje svakodnevnog života u obitelji, obilježavanje važnih događanja u društvu kao i dokumentiranje individualnih i obiteljskih putovanja. No, osim što materijalizira osobne doživljaje u objektivna sjećanja – fotoalbume, fotografija nalazi svoju primjenu u znanosti, kulturi i umjetnosti, kao tehnički izuzetno vrijedan i važan sistem brzog i kvalitetnog bilježenja. Asocijativni, simbolički i informacijski kapacitet fotografije pritom dolazi

do bitnog izražaja i kod svakodnevnogradaima prevlast nad bilježnjem crta na papiru. Posebno je to istaknuto kod potrebe za stvaranjem brzih, detaljnih i trajnih skica za stvaranje umjetničkih slika i grafika. Uloga fotografije kao predložka čini je stoga tokom dvadesetog stoljeća dominantnim pomoćnim sredstvom u umjetnosti. To i jest jedan od vrhunaca koje je fotografija mogla postići u razdoblju kada su umjetnici obrazovani i oblikovani klasičnom likovnom kulturom, dok vizualna kultura u emergenciji ima sve oznake dekadentnog tehničkog fanatizma.

U tom okruženju i lokalnom nam kontekstu više je slikara prihvatilo fotografiju u njenoj ulozi priručnog aparata s više ili manje estetičkih obzira pri stvaranju vizualnih impresija njihovog svakodnevnog posla. Kustosica Marija Tonković 1994. godine u članku *Slikari fotografi* za katalog velike izložbe *Fotografija u Hrvatskoj 1848–1951* nabrojala ih je nekoliko, a među njima, i tek postranično, Tomislava Krizmana¹ i njegovu do danas nedovoljno stručno obrađenu fotografsku ostavštinu. Ponavljamo, stoga, na samom početku tezu o Krizmanovom fotografskom opusu koju je za izložbe *Fotografija u Hrvatskoj* iznijela kustosica Marija Tonković, a koja je do danas netematizirana: “Jedna komparativna studija s odgovarajućim mapama bakropisnih motiva iz tih krajeva (op.a., Bosna i Hercegovina, Makedonija) pokazala bi gotovo sigurno da su im predložci bile fotografije.”² Iako se pretpostavka o predložku čini samorazumljivom, uloga koju fotografija pritom uzima može biti višestruko zamršena, jer način na koji se umjetnik koristi fotografijom u oblikovanju krajnjeg djela uvijek treba promatrati s obzirom na to na koji se način umjetnik bavi fotografijom kao posebnom praksom. U prakticiranju fotografije očituju se – osim njegovog vlastitog razumijevanja fotografije i umijeća korištenja fotografskog aparata – i načini na koje vrednuje fotografski i slikarski postupak, dodjeljujući i oduzimajući svakom određene estetičke mogućnosti.

1 Osim njega, tu su spomenuti Menci Clement Crnčić, Branko Šenoa, Izidor Kršnjavi, Bela Čikoš Sesija, Vlaho Bukovac i Vladimir Becić.

2 Marija Tonković, “Slikari fotografi”, u: Vladimir Maleković (ur.), *Fotografija u Hrvatskoj: 1848 –1950*. Katalog izložbe, Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 1994, 349.

2.1. Karakteristike Krizmanovog fotografskog amaterizma

Krizmanove fotografije koje čuva Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu, dokumentirane kao snimke s putovanja kroz Bosnu i Hercegovinu, možemo s pravom promatrati kao skice unutar njegovog opusa grafičkih mapa *Jugoslavija u slici*, posebno potom u zbirci *Jugoslavija u slici II: Bosna i Hercegovina*, koja sadrži šezdesetak grafičkih listova izrađenih u tehnici bakropisa koji prikazuju scene i motive iz svakodnevnog života bosanskog kraja, ali i posebnosti krajolika i arhitekture pod dugotrajnim utjecajem Osmanskog carstva i njegove specifične kulture. Krizmanu, kao i drugim akterima likovne scene onoga vremena, fotografija kao medij za uzimanje bilješki s putovanja nije bila strana. Dapače, Muzej za umjetnost i obrt čuva, osim još neobrađenih negativa i dokumentiranih i obrađenih kontaktnih kopija na papiru Tomislava Krizmana, više fotografija Mencija Clementa Crnčića s njegovog putovanja Bosnom 1908. godine kao i malobrojne fotografije s drugih njegovih putovanja hrvatskim gorjem i obalom. Da bismo bolje razumjeli vezu između amaterskog fotografiranja i umjetničke grafičke zbirke kod Krizmana, potrebno je detaljnije opisati karakteristike sažetog putopisnog opusa Krizmanovog fotografskog amaterizma, pod pretpostavkom utilitarne namjene snimljenih fotografija, odnosno njihove uloge kao skice za grafički list, čijim ćemo karakteristikama pristupiti kasnije.

Muzej za umjetnost i obrt čuva više od stotinjak Krizmanovih fotografija malog formata – kontaktnih kopija – od čega je, izuzev studijskih aktova, osamdesetak fotografija snimljeno na teritoriju Bosne i Hercegovine, kako nam govore dokumentacijske kartice predmeta. Osim motiva ruralnog okolnog kraja, dio je fotografija upisan kao snimljen u Sarajevu. Radi se o fotografijama koje nije lako topografski odrediti, budući da su snimljeni kadrovi većim dijelom srednjeg plana i prikazuju ulice i urbani krajolik uokviren tipiziranom arhitekturom nesvodivom na posebnost nekog specifičnog mjesta. Jednoznačnoj su identifikaciji stoga podložne jedino fotografije panoramskog tipa, odnosno kadrovi u planu totala gdje je uz prednji plan obuhvaćen i krajolik ili zadnji plan koji dopušta određivanje mjesta putem topografskih i arhitektonskih osobina. Suprotno fotografskim bilješkama, grafički listovi potpisani su i naslovom “Geografski određeni”. Dapače, Krizmanovi brzi snimci bosanskog krajolika često su zamućeni ili snimljeni iskosa, što nam govori

da su motivacije za snimanjem određenog kadra bile bitno drugačije od želje da se u sjećanju zadrži sama osobitost, atmosfera ili osobna impresija o nekom mjestu ili doživljaju. Sve ovo su pretpostavke koje su preuzimanjem ostavštine Tomislava Krizmana u muzej tokom osamdesetih godina prošloga stoljeća dovele do opisne pretpostavke da se kod većine fotografija radi o “prizorima iz Bosne i Hercegovine”, kako stoji u naslovu mnogih obrađenih predmeta iz zbirke *Starije fotografije*.

2.2. Odlučujuće karakteristike

Neposrednim uvidom u građu moguće je odrediti nekoliko isključivih karakteristika Krizmanovih fotografija koje nam pomažu da odredimo formalna načela po kojima druge fotografije izvan konkretne serije možemo atribuirati Tomislavu Krizmanu. Radi se pritom o dva važna trenutka na njegovom putovanju, koja je bitno istaknuti zbog toga što posebno odgovaraju određenoj fotografskoj estetici koja će postati značajna kako se bližimo polovini dvadesetog stoljeća, s razvojem hroničarske, reporterske fotografije u krugu evropskih majstora i prvih fotografskih firmi. Same su karakteristike posebno istaknute znamo li kako je Krizmanov odabir kamere – prema veličini i načinu obrade negativa – tipičan za ono vrijeme i uključivao je, zasigurno, korištenje preklopne kamere na mijeh velikog formata, što znači da je dobro vladao tehnikom, ali i da je imao jasnu viziju o tome šta želi zadržati u svojim snimcima.

2.2.1. Serijalnost

Na više primjera fotografija možemo vidjeti kako Krizman, u skladu s antiestetskim nazorom *snapshota*, snima isti motiv više puta, stvarajući male serije, koje u nekim slučajevima služe za određivanje motiva u njegovom okolišu. To je slučaj sa, naprimjer, crkvom, kojoj se prvo približava kroz gradske uličice, pa je snima s naglaskom na vertikalnu zvonika i potom u totalu, nakon što je obišao motiv i odabrao pogodan kadar.³ Isto je i s dvije fotografije iz Visokih Dečana na Kosovu, gdje Krizman prvo snima crkvu izvan zidova manastira, a potom i scenu

3 Sve fotografije spomenute u ovom tekstu dostupne su u otvorenom online pristupu, preko sistema *Athena Plus* – digitalnog repozitorija Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, na adresi: <http://athena.muo.hr> te pretragom po autoru, motivu, nazivu i sl., odnosno in-

sa samih ulaznih vrata koja je netom zabilježio na ranijem snimku.⁴ U drugom slučaju Krizman se odlučuje stajati na mjestu i snimiti isti kadar više puta, uz minimalne pomake, bilježeći pritom suptilne promjene u atmosferi prizora. Od tri snimka,⁵ koja su nam dostupna dokumentirana pod spomenutom natuknicom “Prizori iz Bosne”, dva su snimljena uzastopno, dok je treći snimljen nešto ranije ili kasnije istoga dana, što se može zaključiti iz primjetnog pomaka sjene. Isti je slučaj s četiri snimka neimenovanog ugla ulice ili trga s niskom kućom u središtu.⁶

Studijom sitnih detalja fotografija nakon što se sakupe i digitaliziraju svi negativni s Krizmanovog puta zasigurno će se jasno pokazati bitan odnos svih fotografija u opusu prema načelu snimanja serija koje pomažu autoru da virtualno rekreira specifičnosti ambijentalnih sklopova kojim se kreće na svom putovanju. Jedan od najzanimljivijih pokušaja serije fotografija preklapa se u svojoj izvedbi s drugom važnom karakteristikom Krizmanovog fotografranja.

2.2.2. Slučajnost motiva i odlučnost trenutka

Ponovo se radi o seriji od tri fotografije istoga motiva s ponešto razmaknutim vremenskim slijedom promatramo li okolne sjene, iako treba uzeti u obzir da su fotografije snimljene za razmjerno oblačnog dana, zbog čega su neke od njih podeksponirane. No ovaj put fotografije kao da govore priču o načinu na koji je Krizman odlučio, nakon što je jasno primijetio ambijentalnu vrijednost lokacije i jedinstvenog trenutka, pričekati pojavu idealne scene te zabilježiti onaj kasnije slavljene i estetički supstancijalan, za fotografiju *odlučujući trenutak*. On se događa između inicijalnog snimanja scene, kuće i slučajne prolaznice snimljene sleđa, jednom nervozno snimljenom ili, manje vjerovatno, loše izrađenom kopijom, u kojoj autor mijenja kadar kako bi u scenu ušlamunara, i konačne, odlučujuće fotografije. Radi se o nešto podeksponiranoj sceni kvadratnog izreza, u kojoj vidimo središnji dio munare u daljini, koji

---

ventarnom broju u muzejskoj zbirci. Za spomenute tri fotografije vrijede sljedeći brojevi: MUO-27928, MUO-031260, MUO-031151. (pristupljeno 18.11.2020)

4 Fotografije MUO-031223 i MUO-031289 na: <http://athena.muo.hr> (pristupljeno 18.11.2020)

5 Fotografije pod brojevima MUO-031244, MUO-31246 i MUO-31153 dostupne u otvorenom pristupu na: <http://athena.muo.hr> (pristupljeno 18.11.2020)

6 Fotografije MUO-031247, MUO-31222, MUO-31158, MUO-27925 na adresi: <http://athena.muo.hr> (pristupljeno 19.11.2020)

se, povlačeći vertikalnu na lijevoj trećini slike, gotovo stapa s prednjim planom fotografije, u čijem su središtu okrenuta leđa prolaznice. Ovdje se, za razliku od mnoštva drugih fotografija koje su snimljene kao male studije motiva u prolasku, a koje će kasnije imati utilitarnu namjenu predradnje za crtanje grafike, radi o *gotovoj* fotografiji.⁷

Kompozicija je uravnotežena, a odnosi svjetla i sjene dramatično istaknuti te vode oko prema sadržajnom središtu fotografije, koja se ne rasipa na studiju detalja urbanog ili pastoralnog krajolika, već stvara jedinstven ugođaj, u kojem se gubi naočita prisutnost fotografa, koja je istaknuta kod drugih Krizmanovih putopisnih fotografija. To pak znači da se Krizman u određenim trenucima svoga traganja za motivima odlučuje za kompoziciju, odnosno *slikanje svjetlom* kada se susreće sa scenom za čiji ugođaj i sam vjeruje da ne može vjerno prenijeti na grafički list, odnosno da u takvim trenucima fotografija postaje vrijednost za sebe. U tom slučaju Krizman pravi snimke u maniru estetski prihvatljive dokumentarne fotografije, uzimajući vremena za promišljanje kadra, prostora i kompozicije u fotografiji kako bi apostrofirao njen bitan sadržaj, a to je stvarnost zbivanja, virtualna neposrednost života. Više fotografija svjedoči o tom posebnom odnosu prema pojedinim prizorima koje Krizman susreće na svojim putovanjima. Ističe se još jedna fotografija gdje Krizman snima kadar uzastopno prilagođavajući pritom izrez i ekspoziciju kako bi odgovarala otkrivenoj jedinstvenoj sceni uskog prolaza između kuća gdje se probija zraka svjetlosti koja obasjava noge prolaznika koji se odmara sakriven snažnim sjenama koje uokviruju prizor.⁸ Kompozicija je ponovo zahvalna vještom reagiranju na odnos sjene i svjetla, koji je poslužio kako bi istaknuo bitan sadržaj i centrirao pogled, a potom ga i vodio kroz kadar. Između Krizmanovih fotografija bilješki i fotografija za sebe postoji istaknut kontrast, ali i jasan, jednako naglašen, kontinuitet vrednovanja ambijenta i konteksta kroz sliku.

7 Radi se o fotografiji MUO-031258 i onima koje joj prethode, MUO-031258 i MUO-027926, koje su dostupne na: <http://athena.muo.hr> (pristupljeno 18.11.2020)

8 Fotografije MUO-031254 i MUO-031251, na <http://athena.plus.hr> (pristupljeno 19.11.2020)

2.3. Problem atribucije

Treba najprije reći kako neobrađeni negativni u zbirci *Starije fotografije*, nažalost, ne odgovaraju fotografijama koje imamo obrađene, dokumentirane i dostupne za pregled, iako u više slučajeva postoje kadrovi koji nadopunjuju ranije spomenute serije snimaka, što nasnavodi na zaključak da su negativni možda izgubljeni prilikom izrade kontaktnih kopija, da su pohranjeni na drugom mjestu, odnosno da iz ovih negativa nikada nisu izrađivana povećanja niti kontaktne kopije. Isti nam negativni, doduše, daju uvid u dalekosežnost Krizmanovih putovanja i potrebe da ih bilježi u fotografijama.

Na prvi problem nailazimo kada fotografije s Krizmanovog putovanja uporedimo s fotografijama pripisanim Menciju Clementu Crnčiću za njegovog putovanja Bosnom, koje je na više mjesta dobro dokumentirano.⁹ Manji broj fotografija koje čuva MUO mogu se podijeliti u tri cjeline: potpisane fotografije, fotografije koje prikazuju Crnčićeve saputnike i njihov automobil te sporne fotografije. Kod posljednjih, pak, razlikujemo fotografije na čijoj su poledini upisana imena mjesta, dok je ostatak, od desetak fotografija, vjerovatno pripisan Crnčiću pri obradi predmeta i dodjeli inventarnog broja, čija blizina brojevima Krizmanovih fotografija sugestira da su predmeti bili zajedno čuvani, moguće pod geografskom, a ne autorskom natuknicom. Crnčić na rub negativa urezuje i na poledinu pozitiva upisuje mjesto nastanka fotografije i, ponajvažnije, ne napušta teritorij Bosne i Hercegovine, pa, iako se radi o fotografijama sličnih motiva i dimenzija, vodeći se dvama odlučujućim karakteristikama Krizmanovog fotografiranja, možemo s velikom sigurnošću reatribuirati dio Crnčićevih fotografija Tomislavu Krizmanu s njegovog ranijeg putovanja Bosnom, Kosovom, Makedonijom i Srbijom te ih datirati u razdoblje blisko Crnčićevom putovanju. Sigurnijem utvrđivanju pomažu i razlikovanja u tretmanu ruba fotografija, je li obrezan oko slike ili je propušten i vidljiv kraj negativa i sl.; tose može pokazati kao važna karakteristika pri autopsiji i atribuciji djela.

Ova reatribucija ne bi bila moguća da nismo kritički pristupili autopsiji predmeta vođenoj početnom premisom kustosice Tonković. Kako, naime, nismo naišli na sličnosti između fotografija pod naslovom

9 Petra Vugrinec, *Katalog izložbe Menci Clement Crnčić (1865.-1930.) Retrospektiva*, Zagreb, Galerija Klovićevi dvori, 2016, 237.

“Prizor iz Bosne” i realiziranih grafičkih listova, istraživanjem snimljenih motiva, mjesta i arhitekture – poređenjem Crnčićevih motiva, ali i onih s dostupnih grafičkih listova Krizmana –veći broj fotografija iz serije ustvari pripada lokalitetima na Kosovu, u Makedoniji i Srbiji, što potvrđuju poređenja fotografija, naprimjer, relociranih u Skoplje, s grafičkim listovima iz tridesetih godina koje doista jesu rađene prema fotografskim predlošcima.¹⁰ Dapače, u zbirci se nalaze i dva identična predmeta, odnosno fotografije izrađene prema istom negativu, od kojih je jedan pripisan Crnčiću, a drugi Krizmanu. Pouzdano zaključujemo da se radi o Krizmanovoj fotografiji koja je, dapače, vjerovatno snimljena na području Makedonije ili Kosova, pošto jednoznačno možemo utvrditi kako je grupa Krizmanovih fotografija u Muzeju za umjetnost i obrt tek dio serije koji pripada lokalitetima na Kosovu i u Sjevernoj Makedoniji.

S jednakom sigurnošću znamo da Krizman Bosnom putuje u više navrata i u različitom opsegu. Prvi put prije 1907. godine, kada, zasigurno, obilazi Mostar i Jajce, odakle imamo grafičke listove iz njegove rane mape *Skice i dojmovi iz Dalmacije, Bosne, Hrvatskog zagorja i Beča 1907*. Drugi put predstavlja serija fotografija snimljena između 1908. i 1918. godine, kada obilazi najveći dio Kraljevine Jugoslavije, a potom iz još neobrađenih celuloidnih i staklenih negativa velikog formata možemo vidjeti da Krizman obilazi i Sloveniju te fotografira po Zagrebu dvadesetih godina i dalje.

Možemo, stoga, i na kraju potvrditi tezu Marije Tonković kako Tomislav Krizman sa svojih putovanja donosi izuzetan broj vrijednih fotografskih impresija iz kojih kreira skice te ih zajedno uzima u oblikovanju grafičkog lista. Jednostavnu skicu u formi brzog crteža pritom koristi za izradu kompozicije, odnosno rekadriranja fotografije, koja ostaje tako sadržajni izvor grafike, dok sam crtež postaje njeno formalno središte.¹¹

10 Uporedi, naprimjer: grafika pod inventarnim brojem SM-1386 u repozitoriju secesijske baštine: <http://partage.muohri.hr/fotografija> pod inventarnim brojem MUO-31288 na: <http://athena.plus.hr> (pristupljeno 19.11.2020)

11 Manji broj Krizmanovih skica za grafičke listove iz Makedonije i Bosne i Hercegovine dostupan je na: <http://athena.plus.hr>, pod slijedeća dva broja: MUO-033396 i MUO-033397 (pristupljeno 23.11.2020.)

3. GRAFIKA: PONAVLJANJE I RAZLIKA

Bosna i Hercegovina u slikama Tomislava Krizmana uzima kvalitativno i kvantitativno važno mjesto. Radi se o više desetaka fotografija, grafičkih listova i skica koje se rasprostiru razdobljem nešto dužim od dvadeset godina, a koje svjedoče razvoju stila i specifičnog vizualnog jezika u Krizmanovom zreлом razdoblju. U njima je, zasigurno, sažeto iskustvo rada ne samo u jednom mediju već iskustvo prevođenja i saradnje različitih medija kao i postupno formiranje jasnog estetičkog stava koji se kroz pojedine medije i njihovu upotrebu ispoljava kod Krizmana, kao što smo do sada vidjeli u slučaju njegovog fotografskog amaterizma. Kako, pak, fotografije Bosne i Hercegovine, odnosno Sarajeva – koje je ovdje u središtu našeg interesa, kao bitan primjer – nisu sačuvane u zbirci Muzeja, o bogatstvu njihove dokumentarne vrijednosti i važnosti svjedoče primjeri s drugih lokaliteta u Bosni, Makedoniji, Srbiji i na Kosovu. Dapače, malobrojne fotografije Sarajeva s urbane obale Miljacke koje čuva Muzej smatramo jednako sporno atribuiranim Krizmanu. Osim što se fizički razlikuju, jer su obrezane i podlijepjene kartonom, ove fotografije prikazuju motiv rijeke, koji se u sačuvanim grafičkim listovima Sarajeva za Krizmana pokazuje potpuno beznačajnim, a njihova vrijednost je tek tipične vedute jednog tipiziranog motiva.

Dojam koji na nas ostavlja prvi pogled na mapu *Jugoslavija u slici II: Bosna i Hercegovina* jest uniformnost krajolika oblikovanog osmanjskim kulturnim obrascima, koji je jednakovrijedan uniformnosti kulturne preobrazbe Hrvatske pod kontinuiranim utjecajem Austro-Ugarske monarhije i evropskog kulturnog kruga. To nam štošta govori o jedinstvu kulturnog krajolika Bosne tokom prvih desetljeća dvadesetog stoljeća pod austrougarskom upravom, odakle ove vedute imaju izrazitu povijesnu važnost u širem pogledu. U onom užem, pak, radi se o samom vrhuncu Krizmanog grafičkog opusa, pa ova mapa ima istaknutu i estetsku važnost, odnosno umjetničku vrijednost.

Uporedimo li grafičke listove s područja Sjeverne Makedonije i fotografije snimljene godinama prije izrade grafika, vidjet ćemo do koje mjere Krizman vlada fotografiranim sadržajem i tehničkim umijećem njegovog prijenosa u jezik grafike. Pritom ujedno vidimo do koje je mjere fotografski predložak važan za određivanje kompozicije i ravnotežu

sadržaja, odnosno detalja koje će unijeti u grafiku, koja do određene mjere na taj način postaje stilizirana fotografija¹² u kojoj su ispravljene pogreške leće, a predloženi pomaci u perspektivi čine se prirodnijima negoli na samoj fotografiji. Dapače, ono što u fotografskim skicama otpada od odlučnosti trenutka on nadoknađuje u grafici, dodavanjem likova s drugih fotografija, pa serije fotografija služe i kao blokovi tipova. Tako možemo reći kako se ne radi o grafici ili crtežu "...na kojima dominira, akademska, nerijetko faktografska opservacija pojedinih formalnih detalja"¹³, već, radije, prijenos faktičnosti fotografske bilješke u likovnu impresiju pojedine vizualne činjenice.

Za razliku od grafičkih rješenja u mapi *Jugoslavija u slici*, Krizmanove fotografije ipak zapadaju u estetičku anonimnost, koja prati fotografski amaterizam od najranijih dana, a koji je posebno apostrofirani tehnološkim razvojem fotografije kroz čitavo dvadeseto stoljeće: estetsku uniformnost i industrijaliziranu proizvodnju najprije ekonomičnijih, a potom i automatiziranih fotografskih aparata. Pa iako očituje posve specifičan način korištenja fotografije, Krizmanov vizualni jezik ostaje bitno određen slikom u tradicionalnom smislu, odnosno secesionističkoj sklonosti stilizaciji, što nije naprosto dokaz o "podijeljenosti stila (između secesijske stilizacije i realističke opservacije)"¹⁴, već, radije, pokušaj pomirenja u samom središtu velikih tehnoloških inovacija onoga vremena u kojem fotografija zasigurno vodi glavnu riječ.

Sarajevo u grafikama mape *Jugoslavija u slici* odiše Krizmanovim likovnim jezikom razvijenim na razmeđu pastoralnog krajolika i estetike secesionističkog izraza, ponekad na rubu potrage za naizgled *naivnijim* estetskim izrazom, koji je postignut, pak, izuzetnom tehničkom vještinom. U njemu se stroge konture rukom stvorene arhitekture i urbanog okoliša kojima fotografija ne može umaći rastapaju i rastvaraju u dinamici jedinstvenog doživljaja urbanog krajolika kao skladne prirode. Kompozicije koje pritom otkriva čine se doista kao rezultat pogleda kroz

12 Up. <http://athena.plus.muio,fotografiju> pod brojem MUO-031230 i grafiku u otvorenom pristupu na: Krizman Tomislav, *Lexicon of Foreign Painters in Macedonia between 1850–1950*. <https://www.artlexicon.mk/foreign-painters-in-macedonia/krizman-tomislav/> 2020. (pristupljeno 23.11.2020)

13 Boris Vrga, "Tomislav Krizman: između linearnoga i slikovnoga", *Kontura art magazin*, Zagreb, Art magazin Kontura, 2009, br.100/101, 75.

14 Krunoslav Kamenov, "Tomislav Krizman: podijeljenost stila", u: *Kontura art Magazin*, Zagreb, Art magazin Kontura, 1995, br. 34/35, 44.

fotografsku optiku koja čini perspektivu posebno važnim izražajnim sredstvom. Urbani krajolik, uglovi, nizine i uzvisine čine tako elementarnu logiku kompozicije, dok specifične i brojne vertikale, od drvenih električnih stupova, zvonika crkava i hramova, sahat-kula, munara i jablana stvaraju eteričan ugođaj u prizoru.

Na taj način scena se rastvara ne samo reestetiziranjem fotografskog predloška već i posebnim naglašavanjem kontrasta valovitih horizontala i smirenih, usidrenih vertikala. Izuzetno je zanimljiva u tom pogledu grafika pod naslovom *Sarajevo: Džamija* i njoj iz suprotnog ugla izrađena grafika *Sarajevo: Na čaršiji*.¹⁵ I u drugim grafičkim listovima s prizorima Sarajeva ulice su dinamizirane dugim potezima koji gotovo da odaju dojam riječnog toka na čijoj obali možemo osmotriti mijene u vremenu koje je provincijalnu arhitekturu stanovanja izbrisalo, a ostavilo, pak, važne vjerske i javne zgrade u novom kontekstu. Tako i scena ispred sinagoge – današnjeg Bosanskog kulturnog centra – pokazuje danas bitno narušen odnos u urbanom krajoliku kojim početkom dva-desetog stoljeća dominiraju vjerske zgrade i priroda kao dvije simboličke sile kojima je čovjek uvijek okružen.

Posebnu vrijednost ima i jedini grafički list s obale Miljacke,¹⁶ koji već po sebi bajkovit prizor drvene kafane sagrađene na samoj obali rijeke postvaruje u dojmljivo sentimentalno svjedočanstvo o kulturnim i prirodnim vrednotama onoga vremena. Ovdje se, pak, radi o glasovitoj Hadži Šabanovoj kafani, koja je srušena četrdesetih godina, svega nekoliko godina nakon izlaska Krizmanove grafičke mape, a kada se pojačava već dva desetljeća duga pojava većeg broja kafana i restorana zapadnjačkog tipa. Fotografije samo ovoga objekta mogle bi imati veliku dokumentarnu vrijednost možemo li zaključiti kako je Krizman scenu zasigurno zabilježio fotoaparatom više puta.

Kontrast, ali i suptilan suživot novog i starog, osmanske tradicije i nove, austrougarske uprave pokazuje i *Ulica pred Vijećnicom*¹⁷, s malenom trgovinom na uglu u prvom planu te cestom koja vodi prema jablanom zakrivenoj Vijećnici Karla Paržika. Zgrada je *uokvirena* dvama

15 Radi se o grafikama u slobodnom pristupu, na: <http://athena.muo.hr>, pod brojem MUO-29894/02 odnosno MUO-29894/05 (pristupljeno 24.11.2020.)

16 <http://athena.muo.hr>, grafički list pod brojem MUO-29894/06 (pristupljeno 23.11.2020)

17 <http://athena.muo.hr>, grafički list pod brojem MUO-29894/03 (pristupljeno 23.11.2020)

vertikalama, električnim stupom s lijeve te munarom s desne strane, ne dopuštajući pogledu da se fiksira na reprezentativnoj eklektičkoj zgradi, već nastavlja kružiti slikom otkrivajući male dinamične cjeline unutar kadra. Krizman bilježi, naposljetku, i (tada) ruralnu okolinu Sarajeva, Crvene stijene na Romaniji, seoske kuće na Babića Bašči te pogled na trg i hotel "Austria" s terase u Ilidži¹⁸, gdje upravo u doba Krizmanovog putovanja nastaje moderno kupalište zapadnjačkog tipa, pa je i sama scena u izraženom kontrastu s pastoralom okolnih sarajevskih sela. Do prvih desetljeća dvadesetog stoljeća ondje su izgrađeni i hotel "Hungaria", s čije je terase vjerovatno snimljen kadar, te hotel "Bosna", uz mnoštvo hortikulturnih intervencija koje preživljavaju do danas.

---

18 <http://athena.muio.hr>, grafički list pod brojem MUO-29894/10 (pristupljeno 24.11.2020.)

4. ZAKLJUČAK

Dok je rez u fotografiji sveobuhvatan čin okidanja i temporaliziranja– zamrzavanja motiva–njegovo prenošenje u grafiku iznova oživljava, crtama, potezima, linijama i na kraju rezovima dinamizira motiv ili ga pak reestetizira, ako smo već pretpostavili kako *snapshot* fotografiji odgovara stanoviti antiestetički nazor. Zanimljivost i kreativna suptilnost ovog prijelaza previđena je u Krizmanovom opusu,¹⁹ pa bi i njegovi crteži u tom kontekstu, kao i grafički listovi, trebali biti iznova vrednovani, uzimajući u obzir i *Krizmana kao fotografa*.

Uvidom u arhiv Muzeja za umjetnost i obrt nismo došli do podataka o tačnijoj dataciji radova niti njihovoj atribuciji kroz pregled dokumentacije povezane s Krizmanovim predmetima iz više zbirke, iako saznajemo da se, prema popisu iz 1984. godine, u ostavštini Tomislava Krizmana nalazila *kutija sa starim fotografijama* te više blokova skica, koji možda nisu preuzeti u muzejsku zbirku, već prosljeđeni u druge institucije ili tek čekaju stručnu obradu, a potom i povijesno-umjetničku analizu i vrednovanje.

Pronalazak i obrada fotografija Bosne, a posebno Sarajeva, u tom opusu pokazao bi se kao važan doprinos proučavanju života na ovom području na prelasku ka dvadesetim godinama prošlog stoljeća, uz već poznate vizualne hroničare, fotografe Františka Topiča, Nusreta Halačevića i druge. Da takve fotografije postoje, jasno nam je iz velikog broja fotografija Sjeverne Makedonije, koje su poslužile kao skice tek manjem broju grafika nego opus slika iz Bosne i Hercegovine. Sama specifičnost toga opusa, a posebno onih koji prikazuju scene iz Sarajeva, trebala bi nam biti dobar znak o važnosti građe kojoj tek treba posvetiti značajna istraživanja.

Kako bismo pristupili stručnom pregledu fotografija Sarajeva Tomislava Krizmana, morali smo ponajprije izvršiti analizu stila i karakteristika njegovog rada, koja nas je odvela na put mnogo većeg zadatka: reatribucije radova, odbacivanja određenih dokumentiranih podataka i uspostave novih, sa zaključkom da fotografije Sarajeva, što stoji i u naslovu, ostaju u slučaju Krizmana dio opusa pod upitnikom.

¹⁹ Usp. Boris Vrga, "Tomislav Krizman: između linearnoga i slikovnoga", *Kontura art magazin*, Zagreb, Art magazin Kontura, 2009, br.100/101, 74-75.

Analiza je pokazala da u Krizmanovom fotografiranju možemo jasno razlučiti nekoliko bitnih karakteristika, prema kojima smo izvršili reatribuciju fotografija, a potom smo komparacijom motiva identificirali fotografije nastale u Makedoniji te na Kosovu i u Srbiji. Jedinim fotografijama Sarajeva koje su pripisane Krizmanu osporili smo atribuciju. Na kraju, izvršena analiza omogućila nam je da vrednujemo grafičke listove s motivima Sarajeva kao tek jedan površinski dio – umjetnički i dokumentarno izuzetno vrijedan – Krizmanovog opusa koji tek treba biti ‘pronađen’, obrađen i učinjen dostupnim stručnoj i zainteresiranoj javnosti.

LITERATURA

- Athena Plus, Digitalni repozitorij Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu: <http://athena.muo.hr>
- Kamenov, K., "Tomislav Krizman: podijeljenost stila", u: *Kontura art magazin*, Zagreb, Art magazin Kontura, 1995, br. 34/35, 44-46.
- Krizman, T., 1950., *Lexicon of Foreign Painters in Macedonia between 1850–1950*, <https://www.artlexicon.mk/foreign-painters-in-macedonia/krizman-tomislav/>
- Partage Plus, *Projekt digitalizacije secesijske baštine*, <http://partage.muo.hr>
- Tonković, M., "Slikarifotografi", u: Vladimir Maleković (ur.), *Fotografija u Hrvatskoj: 1848 – 1950. Katalogizložbe*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1994, 333-349.
- Vrga, B., "Tomislav Krizman: između linearnoga i slikovnoga", *Kontura art magazin*, Zagreb: Art magazin Kontura, br.100/101, 2009, 74-75.
- Vugrinec, P., *Katalog izložbe Menci Clement Crnčić (1865.-1930.) Retrospektiva*, Zagreb, Galerija Klovićevi dvori, 2016.

Summary

PHOTO-AMATEURISM AND GRAPHICS BY TOMISLAV KRIZMAN: PHOTOS OF SARAJEVO?

While a cut (or a snap) in photography is a comprehensive act of triggering and temporalizing - freezing the subject - the transfer of photography to graphics revives, through lines, strokes, and cuts bring back dynamic to the subject or re-aestheticizes it, as we have already assumed that snapshot photography corresponds to a certain anti- aesthetic practice. The appeal and creative subtlety of this transition is overlooked in Krizman's oeuvre, so his drawings in that context as well as graphic sheets should be re-evaluated, now taking into account Krizman as a photographer.

By inspecting the archives of the Museum of Arts and Crafts, we did not get data on the exact dating of the works or their attribution through a review of documentation related to Krizman's objects from several collections, although we learned that according to the list from 1984, Tomislav Krizman's legacy contained a box with old photographs and several blocks of sketches, which may not have been taken over to the museum collection but have been forwarded to other institutions or are still awaiting professional review, and then art-historical analysis.

Finding and reviewing of the photographs of Bosnia, and especially Sarajevo in the work of Tomislav Krizman would prove to be an important contribution to the study of life in this area at the turn of the 1920s sided with other well-known visual chroniclers, photographers František Topič, Nusret Halačević and others. It is clear to us that such photographs exist from a large number of photographs of Northern Macedonia, which served as sketches for only a small number of graphics, much smaller number than the opus of graphics from Bosnia and Herzegovina. The specifics of this opus, and especially those graphics that show scenes from Sarajevo, should be a good sign of the importance of the material to which significant research has yet to be devoted.

In order to do an art-historic review of Tomislav Krizman's photographs of Sarajevo, we first had to analyze the style and characteristics of his work, which led us to a much larger task: re-attribution of works, rejection of certain

documented data and the establishment of new ones concluding in the end that the photographs of Sarajevo in the work of Tomislav Krizman - as stated in the title - remain under the question mark. The analysis showed that in Krizman's photography we can clearly distinguish several important characteristics according to which we re-attributed the photographs earlier considered to be photographs by Menci Clement Crnčić, and then through the comparison of motifs we identified that those photographs were actually taken in Macedonia, Kosovo and Serbia and not in Bosnia as the documentation stated. We also challenged the attribution with the only photographs of Sarajevo attributed to Krizman. Finally, the analysis allowed us to evaluate graphic sheets with Sarajevo motifs as only one surface part - artistically and documentary extremely valuable - of Krizman's oeuvre that has yet to be 'found', processed and made available to the professional and interested public.

Alma LEKA
JU Muzej Sarajeva

NEOSTVARENE ZAMISLI I INICIJATIVE O OSNIVANJU MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI DO POČETKA DRUGOG SVJETSKOG RATA

(Prilog historiji muzeja u Bosni i Hercegovini)

Apstrakt: Ideja o osnivanju muzeja u Bosni i Hercegovini javila se sredinom XIX stoljeća, tačnije 1850. godine. Fra Ivan Franjo Jukić ovu je ideju, nastojeći vlastitom zbirkom utemeljiti bosanski muzej, obrazložio u časopisu "Bosanski prijatelj". Bio je to prvi put da se detaljno obrazložila ideja o institucionalnom sakupljanju i čuvanju spomenika kulture na ovim prostorima i da se predstavila inicijativa za osnivanje muzeja. Međutim, njegova nastojanja nisu imala pozitivan ishod, zbog nepostojanja realnih uvjeta za njihovo realiziranje. Njegova ideja realizirana je skoro četiri decenije kasnije.

Pored ove, postojale su i druge inicijative i zamisli za osnivanje muzeja koje, zbog nepostojanja realnih uvjeta, nisu ostvarene. Autorica je u radu analizirala nekoliko inicijativa iz perioda od 1879. do početka Drugog svjetskog rata, a koje će, iako nisu realizirane, ostati trajno zabilježene kao vrijedni pokušaji da se formira mreža ovakvih institucija u Sarajevu i Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: *muzej, Austro-Ugarska, Bosna i Hercegovina, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Kraljevina Jugoslavija*

Abstract: The first idea of establishing a museum on the territory of Bosnia and Herzegovina appeared in 1850 and was suggested by Friar Ivan Franjo Jukić. He presented the idea in the journal *Bosanski*

prijatelj (Bosnian Friend). It is the first idea of institutional collecting and preservation of cultural monuments in these areas and the first initiative to establish a museum. However, his attempt to institutionalize and professionalize this sector in Bosnia and Herzegovina failed. The gradual realization of his idea began nearly four decades later.

In addition to this mention, there were other initiatives and ideas for the establishment of the museum, which, due to the lack possibilities for their realization, were unsuccessful. In the paper, the author analysed several initiatives at a time distance from 1879 until the beginning of World War II, which, although not realized, will remain permanently recorded as a valuable attempts to form a network of such institutions in Sarajevo and Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Museum, Austro-Hungary, Bosnia and Herzegovina, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Kingdom of Yugoslavia

Prve ideje

Glavni inicijativa sakupljanja starina i formiranja bosanskoga muzeja, u kojem bi se sabirala kulturno-historijska baština Bosne i Hercegovine i zaustavilo raznošenje njene baštine po inozemstvu, javila se polovinom XIX stoljeća, 1850. godine, kod fra Ivana Franje Jukića, koju je iznio u časopisu “Bosanski prijatelj” i koja je predstavljala prvu inicijativu za institucionalno sakupljanje i čuvanje spomenika kulture i osnivanje jednog muzeja na prostoru Bosne i Hercegovine.¹

Jukićevo nastojanje u vezi s organiziranjem muzejske djelatnosti u Bosni i Hercegovini ispoljavalo se u nekoliko navrata. Prvi put to se dogodilo prilikom pokušaja stvaranja “kola bosanskog”, odnosno “društva

---

1 “Poznato je svima kod nas, kako se u Bosni starinske stvari: novac, kamenje, pečati nalaze i pohlepni inostrancim u malu cieniu prodaju!...Ja sam nekoliko godina počeo, ovakve stvari sabirati i odkupljivati zato molim sve Bošnjake, koji takog što imade, te misli inostrancim prodavati, nek se javi meni, ja ću mu toliko platiti gotovinom, koliko svaki druggi inostranac, ako ne još bolje; a sve domorodce molim, da za ovakvim stvarima budu, te gdje što god opaze, da odkupe u moje ime...Ako Bogda! S mojom sбирkom, želim metnuti početak Bosanskom muzeu, akoli to nepmogne biti, to ću nastojati da ovo moje starinsko blago dodje u slavjanske ruke, koje neće s njime tergovati, već ga dobru obćenomu odrediti...”, Fra Ivan Jukić, Bosanski prijatelj, br. 1, 1850.

književnog”, 1842. godine, koje bi se bavilo ukupnim kulturnim radom. U četvrtoj tački pravila društva navodi se: “...često se događa da se mnogi novci stari (nalaze) i druga na starinstvo nas opominjuća, koja valja zakupiti na ime Društva: stvari poslavši Društva staršini a njihov opisane, kakve su i gdi su našaste G. Učredniku.”²

Međutim, ova Jukićeva ideja i nastojanja o osnivanju bosanskog muzeja nisu rezultirala osnivanjem muzeja u Bosni i Hercegovini. Nije uspio u pokušaju institucionalizacije i profesionalizacije ove djelatnosti u Bosni i Hercegovini budući da tadašnje prilike još nisu bile povoljne za to.³

Ideja je realizirana gotovo četiri decenije kasnije, dolaskom nove, austro-ugarske uprave.⁴ Austro-Ugarska je okupirala Bosanski vilajet 1878. godine, donijevši nove političke i društvene ciljeve, običaje i vrijednosti.

Prva uspješno realizirana inicijativa bila je osnivanje Zemaljskog muzeja 1888. godine u Sarajevu, kao izraz javnog organiziranja i institucionaliziranja ove djelatnosti od strane države. Još jedna uspješno realizirana inicijativa za osnivanje muzeja bila je osnivanje Muzeja Franjevačkog samostana Humac, u Ljubuškom, kao prvog muzeja ovakve

2 Poziv u Kolo bosansko i Pravila Društva 1842. godine; Boris Ćorić, *Ivan Franjo Jukić – Sabrana djela*, knj.1, Sarajevo, Svjetlost, 1973, 124.

3 Bosna i Hercegovina je u to vrijeme Bosanski ejalet, tj. pokrajina u sklopu Osmanskog carstva. Vrijeme je to narodnih preporoda i pokreta u Evropi i susjednim zemljama, koji su imali odjeka i u Bosni. Almaz Dautbegović u vezi s ovim kaže: “Spomenuta Jukićeva ideja, nikla kao svojevrstan protest na odnos prema vrlo bogatom kulturno-historijskom naslijeđu naših naroda u složenoj političkoj i posebno teškoj ekonomskoj situaciji kada je, dakle, kultura bila samo na marginama interesovanja ogromnog broja ljudi, pa i zvanične politike, i kada je samo 3% stanovništva posjedovalo elementarnu pismenost, objektivno nije ni mogla rezultirati odgovarajućim efektima.” Almaz Dautbegović, “Uz stogodišnjicu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine”, u: *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja BiH 1888–1988*, Sarajevo, Zemaljski muzej BiH, 1988, 10.

4 Ova Jukićeva misao o osnivanju bosanskog muzeja ostala je još dugi niz godina prisutna u krugu relativno maloga broja obrazovanih i progresivnih ljudi toga vremena, da bi se, u izmijenjenim okolnostima, realizirala i u praksi, osnivanjem Muzejskoga društva Bosne i Hercegovine, nekoliko decenija kasnije. Međutim, o ovoj problematici razmišljat će pojedinci, poput fra Bone Perišića, a 1868. godine fra Grga Martić i biskup Paskal Vujičić pokušat će, iako bezuspješno, osnovati književno društvo koje bi, između ostaloga, prikupljalo i građu “što po svojoj prirodi spada u muzej”.

Tomislav Ćorić, “Ivan Franjo Jukić – pionir muzealnoga rada u Bosni i Hercegovini”, u: *Baština*, 2, 1991, 252.

Treba naglasiti da je prvi javni muzej na prostorima bivše Jugoslavije osnovan već u prvoj polovini XIX stoljeća; godine 1820. osnovan je Arheološki muzej u Splitu, kao prvi javni muzej na ovim prostorima. Šulc, Branka, *Razvoj muzeja u Jugoslaviji*, Informatica Museologica, Zagreb, MDC, 15 (4), 4.

vrste u Bosni i Hercegovini. Muzej je osnovan 1884.godine. Muzej Stare pravoslavne crkve u Sarajevu osnovan je 1889. godine.⁵

Nerealizirane inicijative za osnivanje muzeja u Bosni i Hercegovini do Drugog svjetskog rata

Pored ovih, postojale su i inicijative i zamisli za osnivanje muzeja koje, zbog nepostojanja realnih uvjeta i izgleda za njihovo realiziranje, nisu uspješno okončane i uglavnom su ostale na stadiju prijedloga.

Neposredno nakon okupacije Bosne i Hercegovine odstrane Austro-Ugarske pojavilo se nekoliko inicijativa za osnivanje muzeja. Prema Hamdiji Kreševljakoviću, “prvi je pokrenuo pitanje osnivanja muzeja u Sarajevu baron Helfert, 1879. godine.”⁶ Ovaj austrijski historičar i javni radnik u svom djelu “Bosnisches”, objavljenom u Beču 1879.godine, zalagao se, između ostalog, i za osnivanje jednog višeg nastavnog zavoda u Sarajevu, koji bi u isto vrijeme bio i nacionalni muzej, naučno društvo i visoka škola. Sve nabrojane funkcije trebalo je da u sebi objedini institucija koju je autor nazvao maticom bosanskohercegovačkom. Međutim, ovi njegovi prijedlozi nisu odražavali i zvaničan stav Beča; odsustvo bilo kakvog poteza austrougarske uprave na realiziranju matice bosanskohercegovačke i ustanova pod njenim okriljem govori u prilog osnovanosti ove pretpostavke.⁷

Prema pisanjima Hamdije Kreševljakovića i Todora Kruševca, već su 1880. godine neki činovnici htjeli osnovati arheološki muzej i arheološko društvo u Sarajevu.⁸ Naredna inicijativa za osnivanje muzeja u Sarajevu registrirana je 1907. godine. Bosanskohercegovačko Trgovačko

5 Više vidjeti u: Risto Besarović, *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1974; Alma Leka, *Muzeji, zbirke i galerije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Udruženje ICOM – Nacionalni komitet BiH, 2017; Marko Karamatić i Andrija Nikić, *Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine*, Zagreb, Privredni vjesnik, 1990.

6 Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave 1878-1918*, Sarajevo, Arhiv grada Sarajeva, 1969, 47. U sklopu Helfertovog prijedloga najvjerojatnije se budući muzej u Sarajevu prvi put spominje kao Zemaljski muzej (Landesmuseum).

7 R. Besarović, *Iz kulturnog života u Sarajevu*, 72-73.

8 H. Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave 1878-1918*, 1969. i Todor Kruševac, *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878-1918*, Sarajevo, Muzej grada, 1960.

društvo je 5. septembra 1907. godine podnijelo zahtjev Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu u kojem je tražilo da se osnuje “jedan trgovačko-obrtnički muzej sa sjedištem u Sarajevu”.⁹Predstavku su potpisali predsjednik bosanskohercegovačkog društva Risto Đ. Besarović, član prvog stalnog odbora Muzejskog društva za Bosnu i Hercegovinu¹⁰i gradski načelnik u Sarajevu i sekretar Trgovačkog društva Bernardo Klajin. Prema ovoj predstavi, “zadaća muzeja bi bila koliko naučna da se izобрази valjana trgovca, toliko praktična, izlažući robu i ukaže puteve i potrebe”. Obrazloživši potrebu za osnivanjem takvog muzeja, Trgovačko društvo zamolilo je Zemaljsku vladu “da se u principu odluči za osnivanje Trgovačko-obrtničkog muzeja” u Sarajevu s naznačenom zadaćom i da blagonaklono pomogne ovu korisnu namjeru na taj način, da sagradi na svoj trošak zgradu za tu instituciju”. Društvo je, s druge strane, izrazilo spremnost da se pobrine “za zgodno zemljište”, obavezujući se da Zemaljskoj vladi “uloženi novac za gradnju u godišnjim obrocima povrati”.¹¹Društvo je dalo alternativni prijedlog: da Zemaljska vlada “odredi u gornju svrhu neku stalnu godišnju pripomoć, u kome bi slučaju dolje potpisano društvo samo podiglo zgradu”.¹²Ovaj zahtjev Trgovačko društvo podnijelo je Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu i Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu izrazila je mišljenje da rješenje tog pitanja ne zahtijeva hitnost. S tim u vezi, Vlada je ukazala na činjenicu da se vrše pripreme za osnivanje trgovačko-obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, koja bi zajedno s Trgovačkim društvom izradila projekt za osnivanje trgovačkog muzeja u Sarajevu.¹³Međutim, do osnivanja spomenutog muzeja nije došlo. Najvjerovatnije je smrt Riste Đ. Besarovića, 1908. godine, potpisnika zahtjeva i glavnog zagovornika zamisli o osnivanju ovoga muzeja, utjecala na slabljenje aktivnosti u traženju spomenutog zahtjeva. No to vjerovatno nije bio jedini razlog zašto ovaj muzej nije osnovan.¹⁴

9 R. Besarović, *Iz kulturnog života u Sarajevu*, 89.

10 Muzejsko društvo za Bosnu i Hercegovinu osnovano je 1885. godine, a cilj mu je bio, između ostalog, i osnivanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

11 A. Leka, *Muzeji, zbirke i galerije u Bosni i Hercegovini*, 28.

12 Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Fond Zemaljske vlade za BiH (ZVBiH), br. 147439/I-1907.

13 R. Besarović, *Iz kulturnog života u Sarajevu*, 88-90.

14 Isto, 90.

Sljedeća inicijativa za osnivanje muzeja koja je ostala na stadiju prijedloga registrirana je 1909. godine. Na skupštini Srpskog prosvjetno-kulturnog društva “Prosvjeta” podnesen je prijedlog da “Prosvjeta” osnuje narodni muzej u Sarajevu. Prijedlog je potekao od “Prosvjetinog” odbora u Bosanskoj Dubici, koji je u isto vrijeme podnio i zahtjev za osnivanje narodne biblioteke pod okriljem “Prosvjete”. Ni ova inicijativa da se osnuje narodni muzej nije realizirana. Glavni odbor “Prosvjete” smatrao je da je glavni zadatak društva pomaganje đacima u srednjim i visokim školama i da nisu sazreli uvjeti da se “Prosvjeta” prihvati ovoga zadatka.¹⁵ Ovakvo stajalište imala je i “Prosvjetina” godišnja skupština.

“Posljednja” inicijativa prije Prvog svjetskog rata za osnivanje muzeja u Sarajevu pokrenuta je 1910. godine, kada je na skupštini učitelja narodnih osnovnih škola, održanoj u Sarajevu od 10. do 12. 7. 1910, donesen, između ostalih, i zaključak da se u Sarajevu osnuje školski muzej za Bosnu i Hercegovinu. U “Učiteljskoj zori”, glasu Saveza učiteljskih društava Bosne i Hercegovine, između ostalog, piše: “Primljeni su prijedlozi kolege Simića, odnoseći se na osnivanje učiteljskog konvikta, muzeja zadruga i štedne zaklade.”¹⁶ U “Sarajevskom listu”, godine 1912, u članku pod naslovom “Za osnutak školskog muzeja u Sarajevu”, Stjepko Ilić, jedan od glavnih zagovornika ove zamisli, ali ne i njen predlagач na skupštini učitelja narodnih osnovnih škola, osvrnuo se na historijat zamisli osnivanja školskog muzeja u Evropi, nakon održanog kongresa sociologa, psihologa i pedagoga u Briselu 1867. godine.¹⁷ Savez učiteljskih društava zahtjev je podnio Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu. “Taj bi muzej morao biti neko ogledalo postepenog razvoja našeg školstva od predokupacione dobi sve do današnjih vremena. Naravno, da bi dotični odbor morao imati i dovoljno raspoloživih novčanih sredstava za osnutak i razvitak tog vrlo važnog preduzeća.”¹⁸ I ova inicijativa ostala je samo prijedlog i nije realizirana do kraja.

15 Isto, 91-93.

16 “Učiteljska zora”, Mostar, br. 7, 1910, str. 212.

17 U to vrijeme već su bili osnovani školski muzeji u Ljubljani (1898), Zagrebu (1901) i Beogradu (1896). Izet Rizvanbegović, “Muzejsko društvo Bosne i Hercegovine i njegova aktivnost na osnivanju muzeja, biblioteka i arhiva”, u: *Priilozi historiji Sarajeva – radovi sa znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva*, Sarajevo, Institut za historiju / Orijentalni institut, 1997, 290.

18 *Sarajevski list*, Sarajevo, 27. 4. 1912, br. 95, 1-2.

Nakon Prvog svjetskog rata, do 1930. godine, ostale su zabilježene dvije, također neuspjele, inicijative za osnivanje muzeja – pokrajinskog industrijsko-zanatskog muzeja u Sarajevu i gradskog muzeja u Tuzli.

Godine 1920. zabilježena je inicijativa i ideja o osnivanju i organizaciji pokrajinskog industrijsko-zanatskog muzeja u Sarajevu, od strane Ministarstva trgovine i industrije, odjeljenja za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu. Međutim, nakon svih konsultacija i dostavljenih mišljenja stručnjaka u Zemaljskom muzeju Vejsila Ćurčića, kustosa etnografske zbirke, i Friedricha Katzera, upravitelja geološke zbirke, te konsultacija s Trgovačkom i obrtničkom komorom u Bosni i Hercegovini, a u vezi s prijedlozima o organizaciji jedne ovakve institucije te mogućoj reorganizaciji postojećih sličnih ustanova u Bosni i Hercegovini, i nakon boravka direktora Državnog industrijsko-zanatskog muzeja u Sarajevu, i ova ideja o osnivanju industrijsko-zanatskog muzeja u Sarajevu je napuštena, 1922. godine.¹⁹

Prvi pokušaj osnivanja jednog muzeja u Tuzli ostao je zabilježen 30-ih godina XX stoljeća, zahvaljujući privatnoj inicijativi i angažmanu Radeta Peleša, direktora tadašnje Građanske škole u Tuzli. U predgovoru rukopisa Radeta Peleša – “Muška i ženska muslimanska nošnja u Bosni” – možemo saznati više o onome što je Peleša motiviralo za osnivanje muzeja. On kaže: “Da je neko pred 40-50 godina počeo ovdje sakupljati starine u Tuzli, danas bi tuzlanski muzej bio čuven i viđen, jer ne bi mnoga i lijepa i vrijedna starina iz njega otišla nego bila sačuvana... Da spasem što se da spasti, otpočeo sam 1931. godine skupljati starine”.²⁰

Za potrebe muzeja Srpska pravoslavna opština u Tuzli ustupila mu je jednu sobu, a gradska opština dala je jednu policu na kojoj su bili smješteni arheološki, etnografski i historijski predmeti. U novembru 1933. godine na vratima sobe s prikupljenim eksponatima bila je istaknuta i

19 O tome govori dopis tadašnjeg direktora Državnog industrijsko-zanatskog muzeja u Beogradu, osnovanog 1919. godine. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Fond Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine SHS (FMTI KSHS), Odjeljenje za BiH u Sarajevu, Opći spisi (1918-1941), br. 3009/1922. Državni industrijsko-zanatski muzej u Beogradu je 1922. godine privremeno ukinut i ponovo osnovan – pretvoren je u Državni zavod za unapređenje industrije i zanatstva i djelimično likvidiran povodom osnivanja Banovine Hrvatske; Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije 1918-1941, Odjeljenje za industriju i zanatstvo, fasc. 294, br. 901/1921-1927.

20 Radmila Kajmaković, “Rade Peleš – osnivač prvog muzeja u Tuzli”, u: Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, XI, Tuzla, Muzej istočne Bosne, 1975, 69.

tabla s natpisom “Tuzlanski muzej”. Budući da za rad ovakve institucije nisu bili dovoljni samo dobra volja i entuzijazam, Rade Peleš predložio je gradskoj opštini da osnuje gradski muzej. Međutim, gradske vlasti nisu imale sluha za ovo i njegov prijedlog je odbijen. Sva prikupljena građa i arhiv ovog muzeja nestali su u Drugom svjetskom ratu.²¹

Navedene inicijative i prijedlozi za osnivanje muzeja u Bosni i Hercegovini koje nisu realizirane u periodu između 1878. i početka Drugog svjetskog rata imale su zajedničku karakteristiku – nepostojanje realnih uvjeta za njihovo ostvarenje te iza njih nije stajala državna vlast. Narednu muzejsku ustanovu, nakon osnivanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Bosna i Hercegovina dobit će 1930. godine, kad je osnovan Muzej Vrbanske banovine.²²

---

21 Radmila Kajmaković, *Rade Peleš – osnivač prvog muzeja u Tuzli*, 70.

22 Danas: Muzej Republike Srpske. Od 2009. godine postoji i inicijativa za osnivanje tehničkog muzeja u Sarajevu. Godine 2011. Skupština Kantona Sarajevo usvojila je Odluku o postojanju javnog interesa za osnivanje tehničkog muzeja Sarajevo, sa suosnivačem JP Elektroprivreda BiH d.d. Sarajevo, na osnovu “Elaborata o društveno-ekonomskoj opravdanosti osnivanja Tehničkog muzeja u Sarajevu”. Jedna od planiranih lokacija za ovaj muzej bila je “Stara centrala” u Kotromanićevoj ulici u Sarajevu, koja je 1895. godine počela proizvoditi prve kWh električne energije. No ideja o otvaranju muzeja još uvijek nije realizirana, muzej još nije otvoren. (Aida Sulejmanagić, *Osnivanje Tehničkog muzeja u Sarajevu sa vizualnom prezentacijom objekta i dijela muzejske postavke*. Rad prezentiran na 4. Međunarodnoj konferenciji BAM “Informacijske ustanove za 21. stoljeće”, u Sarajevu 2010. godine. Nije objavljen.)

ZAKLJUČAK

Spomenute inicijative o osnivanju muzeja u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave, kao i za vrijeme Kraljevine SHS, nisu uspješno realizirane i ostale su na nivou prijedloga. Ukoliko su naknadno i ostvarene, inicijatori, nažalost, nisu doživjeli njihovo otvaranje. Uglavnom su to bile lične inicijative, iza kojih nije stajala aktuelna državna vlast Austro-Ugarske monarhije ili Kraljevine SHS. Očigledno je da zagovornici zamisli o osnivanju ovih muzeja, vođeni velikim entuzijazmom, ili nisu dobro ocijenili realne uvjete i izgleda za realiziranje tih zamisli, ili im je nedostajalo dovoljno upornosti u nastojanjima da ih uspješno ostvare. Međutim, iako nisu realizirane, zamisli o osnivanju trgovačko-obrtničkog, "Prosvjetinog" narodnog muzeja, školskog muzeja, industrijsko-zanatskog muzeja, te muzeja u Tuzli, ostat će trajno zabilježene kao hvalevrijedni pokušaji da se formira mreža ovakvih institucija u Sarajevu i Bosni i Hercegovini.

IZVORI

- **Arhivska građa**
  - Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)
  - Fond Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (FZVBiH), Opći spisi (1878–1918)
  - Fond Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine SHS –Odjeljenje za BiH u Sarajevu(FMTI KSHS), Opći spisi (1918–1941)
  - Arhiv Jugoslavije (AJ)
  - Fond Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije – Odjeljenje za industriju i zanatstvo (FMTI KJ), Opći spisi (1918–1941)
- **Štampa**
  - “Učiteljska zora”, Mostar, 1910.
  - “Sarajevski list”,Sarajevo, 1912.
- **LITERATURA**
  - **Knjige**
    - Besarović, Risto, *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1974.
    - Ćorić, Boris,*Ivan Franjo Jukić – Sabrana djela, knj. 1*, Sarajevo, Svjetlost, 1973.
    - Karamatić, Marko i Nikić, Andrija, *Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine*, Zagreb, Privredni vjesnik, 1990.
    - Kreševljaković, Hamdija, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave 1878–1918*, Sarajevo, Arhiv grada Sarajeva, 1969.
    - Kruševac, Todor, *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878–1918*, Sarajevo, Muzej grada, 1960.
    - Leka, Alma, *Muzeji, zbirke i galerije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Udruženje ICOM – Nacionalni komitet BiH, 2017.
  - **Članci**
    - Ćorić, Tomislav, “Ivan Franjo Jukić – pionir muzealnoga rada u Bosni i Hercegovini”, u: *Baština*, 2, 1991, 249-252.
    - Han, Verena, “Razvoj zbirke i muzeja od 13. do 19. st. na teritoriji Jugoslavije”, u: *Tkalčićev zbornik, II*, Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 1958, 297-316.

- Kajmaković, Radmila, “Rade Peleš – osnivač prvog muzeja u Tuzli”, u: Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, XI, Tuzla, Muzej istočne Bosne, 1975, 69-73.
- Kodrić Zaimović, Lejla, “Sinkretizmi baštinskih ustanova u Bosni i Hercegovini: prilog naučnoj valorizaciji njihovih historijskih veza i aktuelnih odnosa”, u: *Bosniaca* 24, Sarajevo, Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH, 2019, 60-73.
- Rizvanbegović, Izet, “Muzejsko društvo Bosne i Hercegovine i njegova aktivnost na osnivanju muzeja, biblioteka i arhiva”, u: *Prilozi historiji Sarajeva –radovi sa znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva*, Sarajevo, Institut za historiju/ Orijentalni institut, 1997, 283-295.
- Šulc, Branka, “Na tragu muzeološke tradicije u prezentiranju zbirki muzeja i galerija u Sarajevu”, u: *Informatica Museologica*, 21, (1-2), Zagreb, MDC, 1990, 35-39.
- Šulc, Branka, “Razvoj muzeja u Jugoslaviji”, u: *Informatica Museologica*, 15 (4), Zagreb, MDC, 1984, 3-7.

Summary

UNREALIZED IDEAS AND INITIATIVES ON ESTABLISHING THE MUSEUMS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA UNTIL THE BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR

(Contribution to the history of museums in Bosnia and Herzegovina)

All these initiatives and ideas to establish other museums in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian rule, as well as during the rule of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes were unsuccessful, and have remained at the level of the proposal. If they were subsequently realized, the proponents unfortunately would not experience their opening. For the most part, these were private initiatives and it is obvious that proponents for establishing of these museums that were not implemented successfully owing to the lack of suitable conditions and prospects for their realization. However, although not realized, the ideas of the establishment of the Museum of Commerce, Prosvjeta's People Museum, School Museum, Industrial-Trade Museum, and Museum in Tuzla will always be remembered as interesting attempts to form a network of such institutions in Sarajevo and Bosnia and Herzegovina.

Lebiba DŽEKO

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

SARAJEVO KROZ OBJEKTIV FRANTIŠEKA FRANJE TOPIČA

Apstrakt: U radu je riječ o jednoj od najznačajnijih kolekcija fotografija iz austrougarskog perioda, čiji je autor František Franjo Topič, češki fotograf. Ova kolekcija pohranjena je u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine. Znatna dio kolekcije predstavljaju fotografije Sarajeva, njih oko 500, koje su podijeljene po tematskim cjelinama i veoma su raznolikog sadržaja. Često su određena mjesta u gradu fotografirana kontinuirano, kroz duži period, tako smo putem ovih fotografija u mogućnosti pratiti faze i promjene u razvoju grada u austrougarskom periodu.

Ključne riječi: fotografija, František Franjo Topič, BiH, Sarajevo, Zemaljski muzej BiH

Abstract: This paper discusses one of the most important collections of photographs from the Austro-Hungarian period by František Franjo Topič, a Czech photographer. This collection is stored in the National Museum of Bosnia and Herzegovina. A significant part of this collection are photographs of Sarajevo, around 500 of them, which are divided into thematic units and have a very diverse content. Certain places in the city are often photographed continuously, over a longer period of time, so we are able to follow the phases and changes in the development of the city in the Austrian period through these photographs.

Keywords: photography, František Franjo Topič, BiH, Sarajevo, National Museum of BiH

Formiranje Sarajeva kao urbanog naselja vezano je za dolazak Osmanlija u Bosnu i Hercegovinu. Od druge polovine 15. stoljeća, kada je formiran kao urbani centar, grad Sarajevo predstavljao je središte političkog, ekonomskog i kulturnog života Bosne i Hercegovine.

Najvažniji dokument o nastanku Sarajeva je vakufnama Isa-bega Is-hakovića, bosanskog sandžakbega i osnivača Sarajeva iz 1462. godine. Izgradnjom objekata od javnog značaja Isa-beg je stvorio jezgro stambenog i privrednog dijela grada.¹ Sarajevo se razvijalo u skladu s ustaljenim praksama po kojima su se razvijali osmanski gradovi, prema važećem konceptu razvoja urbanog prostora. Vrhunac razvoja grada dostignut je tokom XVI stoljeća, u periodu od 1521. do 1541. godine, kada je za sandžakbega postavljen Gazi Husrev-beg.

Razvoj Sarajeva u periodu osmanske vladavine odvijao se u znaku prožimanja elemenata orijentalno-islamske kulture s elementima kulture autohtonog slavenskog stanovništva, što je rezultiralo stvaranjem autentične tradicije ovog grada, koja se ogledala u arhitekturi, urbanizmu, kulturi i privredi.²

Od 1878. godine, kada Sarajevo postaje dijelom Austro-Ugarskog carstva, počinje transformacija grada, koji, uz raniji profil klasičnog osmanskog grada, dobija i zapadnjačko lice. Sarajevo se na kraju XIX stoljeća našlo u dvije kulturne orbite, čiji su se utjecaji miješali: tradicionalnoj, koja se oslanjala na Istanbul, i drugoj, evropskoj i “modernoj”, koja je potjecala iz Beča. Tokom četrdeset godina habsburške vladavine Sarajevo je postalo jedinstveno među velikim gradovima u jugoistočnoj Evropi u spajanju kulturnih utjecaja koji su stigli iz Beča s onima koji su očuvani tokom četiri stotine godina osmanske vladavine.³

Promjene koje su nastupile očitovale su se u svim segmentima javnog života, a postepeno se mijenjao i privatni, porodični život stanovnika Sarajeva. Izgradnjom grandioznih objekata javne, upravne, vojne, religijske namjene mijenjala se fizionomija grada i već početkom XX stoljeća Sarajevo postaje evropski grad. Velikom broju službenika austrougarske države, koji su dolazili u Sarajevo da rade na različitim administrativno-upravnim i javnim poslovima, poslovima vezanim za gradnju infrastrukture i građevina, te naučnim i kulturnim djelatnicima, a koji su dolazili iz različitih dijelova Carstva (uglavnom su to bili Austrijanci, Česi i Mađari) – Sarajevo je bilo drugačije od gradova koje su poznavali.

1 Historijske podatke o nastanku Sarajeva dao je Hazim Šabanović, u radu *Postanak i razvoj Sarajeva*, Sarajevo, ANUBiH, 1960.

2 Lebib Džeko, *Sarajevo između dvije carevine* (katalog izložbe), Sarajevo, Zemaljski muzej BiH, 2007, 4.

3 Robert J. Donia, *Sarajevo: Biografija grada*, Sarajevo, Institut za historiju, 2006, 83.

Raznolikost religijskog, kulturnog, javnog i privatnog života stanovnika te izgled grada oduševljavali su novopridošle stanovnike i motivirali ih da ga upoznaju i istraže.

Bosna i Hercegovina, njeni stanovnici, gradovi i sela postali su tema naučnog, sakupljačkog i umjetničkog rada mnogih austrougarskih službenika koji su tu živjeli. Rezultat tog rada su brojne zbirke poezije, proze, notni zapisi i dr. sakupljeni na području Bosne i Hercegovine, umjetnička djela te kolekcije fotografija snimljenih u Bosni i Hercegovini, od kojih je vjerovatno najznačajnija kolekcija Františka Franje Topića.

Sarajevska Vijećnica i drveni most, 1900. god.

Ova značajna kolekcija negativa na staklima danas se čuva u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine. Autor ovih fotografija je František Franjo Topič⁴, Čeh koji je kao službenik austrougarske države bio postavljen u Zemaljskom muzeju BiH kao bibliotekar, fotograf, sekretar i arhivski činovnik. František Topič bio je prvi bibliotekar i upravnik Biblioteke Zemaljskog muzeja, u kojoj je radio sve do 1913. godine, nakon čega obavlja poslove sekretara i fotografa, do 1916. godine. Kroz 31 godinu, koliko je živio i radio u Bosni i Hercegovini, Franjo Topič se

4 František Topič rođen je u Dražkovicama u Češkoj 1857. godine, umro je u Pragu 1938. godine. (U nekim dokumentima spominje se i pod imenom Franz Topič.)

najviše angažirao na polju fotografije, za što je, na prijedlog Zemaljske vlade, dobio “Zlatni krst za zasluge”, 1903. godine, a smatra se da je, uz Antona Schädlera, bio najznačajniji fotograf austrougarskog perioda u Bosni i Hercegovini.⁵ Dio ove kolekcije fotografija snimljen je tokom njegovog radnog vijeka koji je proveo u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine, dok drugi dio predstavlja privatnu kolekciju, koju je od porodice Františka Franje Topića 1955. godine otkupio Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.⁶

Most Skenderija s džamijom u pozadini, 1902. godina

Motivi njegovih fotografija bili su izrazito raznoliki. Kao muzejski fotograf pratio je kustose tokom terenskih istraživanja, i to tokom arheoloških iskopavanja i etnoloških istraživanja. Na taj način prošao je kroz cijelu Bosnu i Hercegovinu i zabilježio je i tematski određene događaje, objekte, lokalitete, ali i tokom običnog posmatranja zabilježio je ljude, situacije, specifične događaje koji predstavljaju izuzetna svjedočanstva jednog vremena.

5 Nikola Marušić, *Istorija fotografije u Bosni i Hercegovini do 1918*, Tuzla, Fotosavez BiH, 2002, 40.

6 N. Marušić, *Istorija fotografije u Bosni i Hercegovini do 1918*, 17.

Vrijednost Topičevih fotografija predstavlja i to što je određeni broj njih snimao prema uputstvima stručnjaka etnologa i arheologa, pa je tako tokom snimanja nekih fotografija kojima je bio cilj potkrijepiti neki naučni podatak znao na šta tačno treba obratiti pažnju. S obzirom na to da mu je stalno mjesto boravka bilo u Sarajevu, fotografirao je grad i ljude u njemu, kako radi profesionalnog angažmana tako i iz ličnih pobuda.

Opus Františka Franje Topiča predstavlja više od 6000 negativa na staklu. Svi ovi negativi navedeni su u inventarnim knjigama Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Nadkovači, 1896. godina

Najveći broj fotografija nalazi se u Odjeljenju za etnologiju, gdje su i tematski razvrstane. Kroz realizaciju projekta *Zaštita i presnimavanje fotoploča Františka Franje Topiča* u tri faze presnimljeno je i preneseno na pozitive 2500 staklenih negativa.⁷ Ukupni fond ove kolekcije (6000 negativa) presnimljen je 2016. godine i na taj način povučeni su iz

⁷ Prvu fazu ovog projekta, koja je realizirana 2001. godine, finansirala je NGO Pro-Helvetia, i tom prilikom presnimljeno je 400 staklenih fotoploča. Drugu i treću fazu ovog projekta

optjecaja stakleni negativ, koji su lomljivi i podložni propadanju, te su tako zaštićeni od daljnjeg propadanja uzrokovanog manipuliranjem.

Sarajevo je bilo posebna tema interesovanja Františka Topiča; na više od 500 fotografija koje se čuvaju u Odjeljenju za etnologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine predstavljen je neki segment ovog grada. Fotografije Sarajeva podijeljene su po sljedećim temama: Sarajevo (istočne granice), Staro Sarajevo (Begova džamija), Sarajevo (jevrejske starine, Vijećnica, Sarajevo sa svih strana), Sa izložbe iz Budimpešte, Pariza i Sarajeva, Ilidža (sa izložbe cvijeća na Ilidži), Butmir, Sarajevska čaršija, Sarajevo – Višegrad (naselja, kuće), Zbirka etnografskog odjeljenja (sobe, rezbarije, vez, sale, modeli).⁸

Harem Begove džamije, 1906. godina

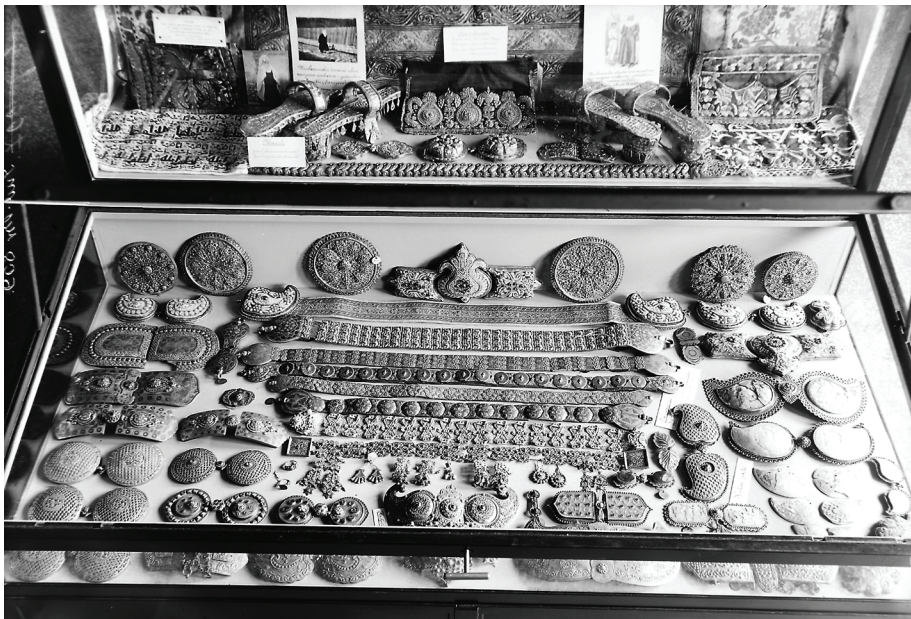
---

finansirala je Ambasada Češke Republike u BiH, a presnimljeno je 2100 fotoploča. Ove dvije faze projekta realizirane su 2005. i 2006. godine.

8 Ovo je prvobitna tematska podjela, po kojoj su fotoploče deponirane. Danas je ona nešto drugačija, pa se ove fotoploče nalaze uglavnom u tematskoj cjelini pod nazivom "Sarajevo".

I u drugim tematskim cjelinama nalazi se veliki broj fotografija Sarajeva. Tako, npr., tematska cjelina “Škole u Bosni i Hercegovini” (srednje) sadrži najveći broj fotografija sarajevskih srednjih škola s kraja XIX i početka XX stoljeća.

Posebno zanimljiva tema za Topiča bila je Begova džamija, što se vidi po velikom broju fotografija ove džamije. Snimljeni su unutrašnjost džamije, harem, abdesthana i ukupan kompleks te ljudi u haremu i džamiji – 30-ak fotografija. Potrebno je istaknuti i panoramske fotografije Sarajeva, koje predstavljaju značajan dio opusa Franje Topiča. Topič je snimio Sarajevo sa svake uzvisine u okolini, te je posmatrač njegovih fotografija u mogućnosti pratiti razvoj i izgled grada, i to stoga što je fotografirao ista mjesta kontinuirano kroz duži period. To je najbolje vidljivo kada je u pitanju izgled grada prije regulacije rijeke Miljacke, poslije regulacije i izgradnje potpornih zidova uz tok rijeke. Za historijat Zemaljskog muzeja BiH Topičev rad je značajan i zbog toga što je pratio sve faze razvoja Muzeja, i samo iz velikog broja njegovih fotografija možemo u potpunosti rekonstruirati izgled prvih izložbi Muzeja, a predstavljaju i značajan doprinos u izučavanju muzeologije u Bosni i Hercegovini.

Dio izložbene postavke Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja BiH, 1914. godina

ZAKLJUČAK

Doprinos poznavanju izgleda Sarajeva u austrougarskom periodu koji je kroz svoje fotografije dao František Franjo Topič je višestruk. Veliki broj građevina, gradskih prostora i događaja danas možemo vidjeti samo na ovim fotografijama i na taj način otkriti dio historije grada. Poseban značaj je u tome što je Topič neke dijelove grada snimao kontinuirano kroz duži period i što je zabilježio promjene koje su se dešavale u doba u kojem je Sarajevo doživjelo veliku transformaciju. Fotografija uopće uvijek nosi stepen subjektivnosti njenog autora, ali Topič je dio fotografija snimao tokom istraživanja i u saradnji s kustosima, što njegovim fotografijama daje najveći stepen dokumentarne vrijednosti, te nam pružaju mogućnost da dopunimo etnološka, arheološka, prirodoslovna i muzeološka istraživanja austrougarskog perioda u Bosni i Hercegovini i Sarajevu. Veoma važna činjenica je i to što je cjelokupna kolekcija Františka Topiča digitalizirana i na taj način dostupna stručnoj i široj javnosti.

LITERATURA

- Donia, J. R., *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo, Institut za historiju, 2006.
- Džeko, L., *Sarajevo između dvije carevine*, katalog izložbe, Sarajevo, Zemaljski muzej BiH, 2007.
- Hadžibegović, I., *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo, Institut za historiju, 2004.
- Išek, T., “Sarajevo u austrougarskom periodu (1878–1914)”, u: *Pozdrav iz Sarajeva*, Sarajevo, Graphic Car, 18-29, 2002.
- Između dvije imperije*, Prir.: Zijah Gafić, Mirsad Sijarić, Sarajevo, Zemaljski muzej BiH, 2017.
- Kreševljaković, H., *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*, Sarajevo, Arhiv grada Sarajeva, 1969.
- Lalević, O., Dautović, A., *Istraživački rad o počecima djelatnosti Biblioteke Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Informatica Museologica, Zagreb, MDC, 29, 3/4, 65-67, 1988.
- Malcolm, N., *Povijest Bosne: kratki pregled*, Zagreb, Erasmus Gilda: Novi Liber; Sarajevo, Dani, 1995.
- Marušić, N., *Istorija fotografije u Bosni i Hercegovini do 1918*, Tuzla, Fotosavez Bosne i Hercegovine, 2002.
- Palavestra, V., “Naučna djelatnost u oblasti etnologije 1888–1945. godine”, u: *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja BiH 1888–1988*, Sarajevo, Zemaljski muzej BiH, 138-156, 1988.
- Šabanović, H., *Postanak i razvoj Sarajeva*, Radovi naučnog društva NR BiH, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 5, Sarajevo, ANU BiH, 71-115, 1960.
- Zlatar, B., *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)*, Sarajevo, Svjetlost, 1996.

Summary

SARAJEVO THROUGH THE LENS OF FRANTIŠEK FRANJO TOPIČ

The contribution to knowing what Sarajevo looked like in the Austro-Hungarian period made by František Franjo Topič through his photographs is manifold. A large number of buildings, urban spaces and events today can only be seen in these photographs and thus reveal a part of the history of the city. The fact that Topič filmed some parts of the city continuously over a long period of time and that he recorded the changes that took place at a time when Sarajevo was undergoing a great transformation is of special significance. Photography in general always carries the degree of subjectivity of its author, but Topič took a number of photographs during research and in collaboration with curators, which gives his photographs the greatest degree of documentary value and gives us the opportunity to supplement ethnological, archaeological, natural and museological research of the Austro-Hungarian period in Bosnia and Herzegovina and Sarajevo. A very important fact is that the entire collection of František Topič has been digitalised and thus is available to the professional and general public.

Indira KUČUK-SORGUČ
JU Muzej Sarajeva

ANTROPOLOGIJA U MUZEJU SARAJEVA

Apstrakt: Muzej Sarajeva jedini je bosanskohercegovački muzej koji kao javna ustanova zapošljava kustosa antropologa. U recentnoj muzejskoj praksi u svijetu, a već od 80-ih godina prošloga vijeka, preovladava tendencija prema kojoj se fokus interesiranja stavlja na teme vezane za savremeno društvo i razvoj različitih kultura. Etnografski predmeti nisu sami po sebi etnografski, oni su svjedočanstvo prošlosti, čijom interpretacijom dobijamo opće informacije o životu i prošlosti, a posredstvom njih prodire se u dublju strukturu određene pojave ili problema. Dakle, neophodno ih je čitati u kontekstu savremenosti, jer dobijaju nova značenja na nivou kulture u kojima su nastali, upotrebljavani i uvedeni, a zatim i izdvojeni iz muzejske zbirke. Ovaj rad daje kratak retrospektivni pregled na historijat etnografske (etnološke) zbirke Muzeja Sarajeva, koja, uz arheološke i druge predmete, omogućava da se na proizvodima ljudskoga života i djelovanja pišu antropološke studije. Navode se, nadalje, i podaci o osnivanju antropološke zbirke kao i o prvoj kulturnoantropološkoj izložbi u Muzeju Sarajeva.

Ključne riječi: Muzej Sarajeva, antropologija, etnologija, etnografski predmeti, antropološka zbirka, kulturnoantropološka izložba

Abstract: The Museum of Sarajevo is the only museum in Bosnia and Herzegovina that, as a public institution, employs a curator of anthropology. In the recent museum practice in the world today and since the 80s of the last century, there is a tendency according to which the focus of interest is placed on topics related to contemporary society and the development of different cultures. Ethnographic objects themselves are not ethnographic, they are a testimony of the past, whose interpretation gives us general information about life and the past, but through them it is possible to penetrate into the deeper structure of a particular

phenomenon or problem. Therefore, it is necessary to read them in the context of modernity, because they acquire new meanings at the level of the culture in which they emerged, used and introduced and then single them out from the museum collection. This paper provides a brief retrospective overview of the history of the ethnographic (ethnological) collection of the Museum of Sarajevo, which, along with archaeological and other objects, allows anthropological studies to be written on the products of human life and activity. Furthermore, data on the founding of the anthropological collection as well as on the first cultural anthropological exhibition in the Museum of Sarajevo are also given.

Keywords: Museum of Sarajevo, anthropology, ethnology, ethnographic objects, anthropological collection, cultural anthropological exhibition

Uvod o antropološkoj znanosti

Muzej Sarajeva je prva muzejska institucija u Bosni i Hercegovini koja je popunila prazno mjesto antropologa, a koje se po sistematizaciji naziva kustos za porijeklo i kretanje stanovništva – antropolog. Njegova uloga u kreiranju modernog multidisciplinarnog pristupa muzejskoj građi i njenoj prezentaciji u svjetlu interakcije s krajnjim korisnikom predstavlja jaku kariku u približavanju materijalne i duhovne kulture onom koji je i stvara – čovjeku. Antropolog se koristi etnografskim istraživanjem, artefaktima i materijalom koji su, osim njega, mogli pronaći drugi istraživači i proučava njegovu “ljudsku” vrijednost kroz vrijeme, od genetike, etnosa, jezika, tradicije, rada do kulture.

Antropologija je, po najkraćoj definiciji, znanost o čovjeku. Samim tim, ona je mnogo više od znanosti. Antropologija predstavlja sveobuhvatan i cjelovit pristup čovjeku, njegovom porijeklu, potrebama, kretanju, običajima i načinu življenja, od njegovog postanka do danas.

Antropologija (antropo- + -logija) – znanost univerzalne predmetnosti, proučava čovjeka, njegovu povijesnu i geografsku raširenost, zakonitosti koje mu uvjetuju biološki i duševni razvoj, načela njihova međuodnosa te društvene i kulturne fenomene različitih ljudskih zajednica.¹

---

1 <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3192> (pristupljeno 15. 5.2019)

Svaki fenomen u ljudskom postojanju moguće je opservirati, analizirati i sagledavati kroz antropološku optiku, postavljajući u centar razmatranja čovjeka, njegovu kulturu, jezik, običaje, mjesto življenja, kretanje, društveni razvitak, odnos prema drugim zajednicama, bližoj i daljoj okolini i svim vidljivim i nevidljivim utjecajima. Antropologija je kompleksna i ozbiljna društvena znanost, koja posebnim empirijskim aparatom izoštrava spoznaje o načinima kulturnog i društvenog oblikovanja živućih ljudskih zajednica, u prošlosti i danas. Ona se bavi pitanjem rase, nacionalnosti, jezika, vjere, spolnosti, klase, etniciteta; sve s ciljem obrazloženja određenih simptomatičnih i osebnih pojava specifičnih za određeno podneblje, grupu, zajednicu ili društvo. Antropologija promišlja funkcionalna pitanja različitih društava i kultura u njihovoj relaciji prema srodnicima, prijateljima, neprijateljima, sunarodnjacima i strancima, ritualnom i svakodnevnom životu, načinima proizvodnje, organizaciji slobodnog vremena, estetskim, etičkim, političkim i drugim načelima življenja.²

Najkoncizniju definiciju antropologije dao je jedan od vodećih utemeljitelja ove znanosti u SAD-u – William A. Haviland, koji je u djelu “Kulturna antropologija” istakao: “Antropologija je proučavanje ljudskog roda svugdje i u svakom vremenu.”³

Status antropologije u društvenim znanostima ni danas nije precizno utvrđen.⁴

2 Jerry D. Moore, *Uvod u antropologiju: teorije i teoretičari kulture*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2002.

3 William A. Haviland, *Kulturna antropologija*, Jastrebarsko, Naklada Slap, 2004.

4 O statusu antropologije kao društvene znanosti još se mnogo polemizira u znanstvenim krugovima. Naprimjer, prema Malinovskom i Mossu, antropologija je najopćenitija društvena znanost o čovjeku, dok je za Radcliffe-Browna i Evans-Pritcharda ona samo grana sociologije.

U predavanjima na predmetu socijalna antropologija prof. dr. Dželal Ibraković (Uvod u socijalnu antropologiju) ističe da je njen “status ambivalentan, budući da antropologiju, s jedne strane, tretiraju kao najopćiju društvenu nauku, dok je, s druge strane, određuju tek kao ogranak sociologije.

Socijalna antropologija, naime, nema do kraja izgrađeno vlastito naučno polazište, već svoje analize gradi na fundamentu sociološkog pristupa. I pored toga, socijalna antropologija nije sociološka, već antropološka disciplina. Njen naziv, naime, sadrži imenicu ‘antropologija’ i pridjev ‘socijalna’, a nije logično da pridjev određuje karakter jedne nauke. Nasuprot tome, ima shvatanja da je prikladnije nazivati je antropologijom društva. Postoje, međutim, činjenice koje nisu sporne. Socijalna antropologija razotkriva suštinu

Sva ona imena koja je historija zabilježila kao putnikeistraživače, sve one koji su opisivali različite narode i običaje i koji su putem svojih zapisa donijeli tračak drugačijeg – u očima savremene antropologije su antropolozi. Dakle, antropolozi su bili i Kornelije Tacit, Francesco Petrarca, Marco Polo, Ivan Cinamos i mnogi drugi moreplovci, historičari, putopisci, političari, državnici, književnici itd.⁵Kao društvena znanost, antropologija je popularna u svijetu, a antropolozi danas rade u svim sferama: od kulture i ekonomije do vojske.⁶

Iako je antropologija nastala u kontekstu zapadne civilizacije, već je odavno postala globalna. Danas je to zanimljiva međunarodna disciplina, a oni koji se njome bave pripadaju različitim društvenim zajednicama i svim dijelovima svijeta.

Retrospektivni pogled na razvoj etnologije u Muzeju Sarajeva

Muzej Sarajeva je od svog osnivanja, 1949. godine, djelovao u skladu s primarnim zadacima muzeološke struke, čija je funkcija prikupljanja materijala preduvjet bez kojeg se ne može formirati muzeološki fond, kao ni osnovati nijedna zbirka. Najveći dio materijala koji je u Muzej stigao putem akvizicije bio je etnografskog karaktera, uglavnom je prikupljen otkupom i donacijama u vidu poklona od gradskih struktura kao i sarajevskih građanskih porodica.

Tako je Muzej krajem 1949. godine raspolagao velikim brojem muzejskih predmeta koji su preparirani, konzervirani, smješteni i sistematizirani u tadašnjih pet zbirki: arheološku, etnografsku, historijsku, umjetničku i zbirku pomoćnih predmeta.

---

ljudske egzistencije u okviru proučavanja različitih formi čovjekovog društvenog i kulturnog života kroz koje se on razlikuje kao biće *sui generis*.”

5 Salih Kulenović u “Uvodu u kulturnu antropologiju” (*Kulturna antropologija – uvod u kulturnu antropologiju i izbor tekstova*, Tuzla, Narodna i univerzitetska biblioteka “Derviš Sušić”, 2002) daje historijski razvoj kulturne antropologije i navodi, s objašnjenjima, djela u kojima se spominju različiti narodi, njihov način života i ostale pojedinosti. Između ostalog, Kulenović ističe da se, u starom vijeku, pored Herodota, Tukidida, Ksenofona, Plinija i Cezara, Tacitova “Germanija” mogla smatrati nekom vrstom etnološke monografije.

6 Intervju s Harizom Halilovićem, RMIT University Melbourne, Australija. Lični intervju, 8.9.2019.

Do 1954. godine, kada je etnografska zbirka dobila i svog prvog čuvara, kustosa koji se brinuo o predmetima, inventarizirao ih, proučavao i izlagao, zbirka je obogaćena i u prvo vrijeme pažnja je koncentrirana na narodne nošnje, odjevne predmete gradske i seoske kulture, vezove i tkanje, oružje te na prikupljanje predmeta raznih starih zanata. Neki od njih su i kompletirani tih godina, naprimjer: kujundžijski s kalemdžijskim, cizelinskim i graverskim, kazandžijski, kovački, mumdžijski, muzabdžijski, berberski s hirurškim priborom i priborom za obrezivanje (sunećenje), opančarski s papudžijskim, terzijski i atarski. Djelimično su prikupljeni i predmeti drugih zanata. Veliku vrijednost predstavljala je i kolekcija starog oružja (puške, dugi noževi, kubure i nadžaci), zatim konjska oprema, trgovački pribor, nakit, posuđe, namještaj, tekstil, ćilimi, razne knjige i tefteri i drugi predmeti koji ilustriraju život ruralnog i urbanog stanovništva sarajevske regije.

Otkupljeni su dućani sarajevskih porodica, štamparski strojevi, austrougarski stilski namještaj, stari bosanski namještaj, kao i drugi eksponati koji su klasificirani i smješteni u etnografsku zbirku.

Prva etnografska izložba otvorena je već 1950. godine, u dućanu porodice Ćatić u Kazazima na Bašćaršiji. Riječ je o izložbi kazaskog zanata. Nedugo poslije, 1952. godine, Muzej je uredio jedini sačuvani bošnjački feudalni stambeni kompleks u Bosni i Hercegovini – Svrzina kuću i otvorio je za publiku. Već naredne godine otvorio je i staru srpsku trgovačku kuću – Despića kuću. Obje kuće opremljene su namještajem i predmetima iz muzejske etnološke zbirke.

Usljed agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992–1995. obje kuće su devastirane, te su prošle postupak adaptacije i restauracije, kao i stručnog kustoskog opremanja, postavke i nadgledanja.

Svrzina kuća je nekoliko puta obnavljana. Velika rekonstrukcija trajala je osam godina, a za javnost je ponovno otvorena 27.7.1997.

“Kompleks Svrzine kuće više puta se obnavljao, ali do danas nije u cijelosti završen. Nije izvršena rekonstrukcija ljetne kuhinje, staje za kornje i još jedne kapije, što ostaje kao naredni zadatak. Spomenici kulture su kao hronični bolesnici koje treba njegovati i paziti, tako je i s ovom

kućom. Muzejske zbirke iz kojih se oprema Svrzina kuća neophodno je permanentno dopunjavati i obogaćivati.”⁷

Prvi kustos etnolog zaposlen u Muzeju Sarajeva bila je Zorica Černjanski-Janjić (kao Zorka Janjić upisana u Matičnu knjigu Muzeja grada Sarajeva, op.a.). Zaposlena je 1954. godine, najprije kao kustos pripravnik, a potom i kao kustos etnolog. Vodila je i aktivnosti opremanja svih kuća koje su tada kao dependansi pripadali Muzeju Sarajeva. Pored Svrzine i Despića kuće, kuća Danila Ilića, jednog od obješenih organizatora Sarajevskog atentata, restaurirana je i namještena je i soba u kojoj je živjela njegova majka. Uspješnu rekonstrukciju ovog enterijera izvela je upravo Zorica Janjić, kustos etnolog.”⁸

Kustosica Černjanski-Janjić provodila je etnološka terenska istraživanja vezana za užu okolinu grada i sakupljala je na terenu uglavnom materijal vezan za postavku teme “Selo” na stalnoj izložbi. Najvećim dijelom sakupljeni su predmeti materijalne kulture. Za etnografsku zbirku Muzej je izradio i jedan dragocjen eksponat. To je maketa stare sarajevske čaršije, remek-djelo maketarske vještine. Prema historijskim podacima prof. Hamdije Kreševljakovića i arhitektonsko-historijskim podacima prof. ing. Juraja Neidhardta, maketar Husein Karišik i njegov pomoćnik Mesud Sarić su, od 1950. do 1954. godine izradili ovu maketu koja predstavlja jedan od najvrednijih eksponata Muzeja. Ova maketa je i danas važno obilježje stalne postavke u Brusa-bezistanu, novom dependansu Muzeja Sarajeva, koji je otvoren 2006. godine.⁹

Do 1963. godine, kada je sačinjen prvi precizni popis svih predmeta koji su selektirani i sistematizirani u različite zbirke, etnografska zbirka brojala je 3562 predmeta i dokumenta.¹⁰

Taj se broj permanentno povećava, pa nam popis iz 1974. godine, koji je objavljen u sklopu jubileja – 25 godina rada Muzeja grada Sarajeva, donosi podatak da etnografska zbirka sadrži 6305 predmeta. Ustanovljeno je da je do 1992. godine taj broj uvećan za više od hiljadu predmeta

7 Bajro Gec, “Vrijednosti Svrzine kuće”, u: *Svrzina kuća*, Sarajevo, Muzej Sarajeva, 2001, 63.

8 Kuća Danila Ilića danas nije uvrštena među dependanse Muzeja Sarajeva. Vidjeti u: Ljubica Mladenović, “Dvadeset pet godina Muzeja grada Sarajeva”, *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva*, godina IV, knjiga IV, Sarajevo, MGS, 1974, 120.

9 Isto

10 Ahmet Grebo, “Muzej grada Sarajeva od osnivanja do danas i njegovi perspektivni zadaci”, *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva*, godina I, knjiga I, Sarajevo, MGS, 1963.

i dokumenata, dok danas, prema informacijama iznesenim u javnost, etnološka zbirka¹¹ broji oko 7000 predmeta, klasificiranih po kolekcijama i kao pojedinačni predmeti.

U periodu do 1992. godine kustosi etnolozi su, osim spomenutih stalnih postavki, osmislili i realizirali veliki broj izložbi povremenog karaktera, čiji je cilj prezentacija muzejskih eksponata zavisno od teme i područja interesiranja. Veći dio tih izložbi prate katalogi koji predstavljaju stanovit uvid u izložena djela i daju opis, fotografiju i inventarni broj izložka. Izložbe koje su nastale nakon terenskog istraživanja imaju specifičnu težinu i stručnu patinu koja dijelom biva predstavljena u stručnim muzejskim publikacijama. Takve su bile izložbe o ženskim ručnim radovima i vezovima u Sarajevu, seoskim ručnim radovima, o dječijim igračkama, satovima u prošlosti grada, upotrebi kozmetike, kao i izložbe posebnih zanata, jatagana, nošnji bjelašničkog krajai druge.¹²

Znanstvenoistraživački rad kustosa etnologa mogao se na stručan način interpretirati kroz publikacije, od kojih su “Prilozi za proučavanje historije Sarajeva” svakako najreferentniji časopis čiji je izdavač Muzej Sarajeva.¹³

Najveći broj stručnih radova iz etnologije u periodu do 1992. godine iz Muzeja Sarajeva napisale su kustosice za etnologiju Zorica Černjanski-Janjić i Vilma Niškanović.¹⁴ Poslije agresije na Bosnu i Hercegovinu kustosica Amra Madžarević¹⁵ nastavlja s radovima na opisivanju etnološke zbirke i objavljuje ih u “Prilozima”.

11 “Etnografska zbirka” preimenovana je u “etnološka zbirka”. Osim imena, koje je prilagođeno nazivu koji je u široj upotrebi, ništa se u sadržajno-esencijalnom smislu nije promijenilo.

12 Isto

13 Prilozi su pod nazivom “Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva” izlazili od 1963. godine. Danas izlaze pod nazivom “Prilozi za proučavanje historije Sarajeva”. Izdavač je Muzej Sarajeva. Izašlo je ukupno sedam brojeva.

14 Radovi etnologinja Černjanski-Janjić i Niškanović tematiziraju kulturu življenja gradskog i seoskog stanovništva Sarajeva i njegove okoline. Više u Prilozima br. 2, 3 i 4.

15 Radovi muzejske savjetnice Madžarević, koja je zaposlena u Muzeju Sarajeva od 1989. godine, prvo na mjestu kustosa orijentalne, a zatim i etnološke zbirke. Više u: “Prilozi za proučavanje historije Sarajeva”, broj 5, 65-72, br. 7, Sarajevo, MS, 2010, str.29-45, 61-69, 79-83, 123.

Ovaj je periodični časopis od svog osnivanja u redakcijskom odboru imao uvažene akademike i univerzitetske profesore i znanstvenike koji su svojim kredibilitetom čuvali renome institucije i kustosa.¹⁶

Retrospektivni pregled historijata etnografske (etnološke) zbirke Muzeja Sarajeva dat je s namjerom da se pokaže kontinuitet sakupljanja i obrade etnografskih predmeta koji, uz arheološke, antropologu istraživaču otvaraju širok prostor da se na proizvodima ljudskoga života i djelovanja pišu antropološke studije. Prema modernom shvatanju, antropolog je najprije “terenski istraživač”, koji dobijeni materijal i izučenu građu znanstveno obrađuje, ispisuje i predočava javnosti.

Kulturna antropologija¹⁷ u BiH razvija se preko etnološko-etnografskih obrazaca i kroz institucije koje su u opisu svoga znanstvenog djelovanja očuvale tradiciju izučavanja i zastupanja etnologije.

Osnivanje antropološke zbirke

Danas je Muzej Sarajeva jedina muzejska institucija u Bosni i Hercegovini koja ima zaposlenog kustosa antropologa.¹⁸ Prvi koraci koji su napravljeni da bi ova institucija formirala antropološku zbirku i odgovorila muzeološkim standardima i normativima struke, prema kojima je muzejska zbirka osnovna forma organizacije muzejskih predmeta, jeste sakupljanje muzejske građe, koju čine i antropološki predmeti.

Muzejski predmet je predmet baštine, stručno i znanstveno obrađen, klasificiran prema muzejskim kategorijama i pohranjen u muzejskoj

---

16 Redakcijski odbor Priloga činili su akademik Alojz Benac i Risto Besarović, uvaženi arheolog i historičar, a svoje su znanstvene radove objavljivala renomirana imena bh. i jugoslavenske znanstvene prakse.

17 Prema sjevernoameričkoj i zapadnoevropskoj klasifikaciji, “kulturna antropologija” u značenjskom smislu je ekvivalentna “etnologiji” u istočnoevropskoj i zapadnobalkanskoj znanstvenoistraživačkoj akademskoj praksi.

18 U sistematizaciji radnih mjesta Muzeja Sarajeva nalazi se iradno mjesto kustos za porijeklo i kretanje stanovništva (antropolog). Na konkursu na određeno raspisanom u ljeto 2018. godine primljena je autorica ovog članka Indira Kučuk-Sorguč, koja je u Muzeju Sarajeva formirala antropološku zbirku. To je, prema našim saznanjima i dostupnim podacima za cijelu državu, trenutno prva i jedina antropološka zbirka u muzejskim institucijama u BiH.

zbirci. Muzejska zbirka istražuje, prikuplja, stručno i znanstveno obrađuje, čuva i prezentira muzejski materijal.¹⁹

Predmeti koji su ušli u antropološku zbirku nabavljeni su kupovinom, donacijama i arheološkim iskopavanjima. Najveći dio predmeta su arheološki artefakti iskopavani u novijim arheološkim istraživanjima na tlu Sarajeva i okoline.²⁰

Svaki predmet obrađen je primjenom savremenih znanstvenih metoda, koje obuhvataju:

- a) identifikaciju, determinaciju, klasifikaciju i kategorizaciju;
- b) analizu i opis;
- c) vrednovanje i interpretaciju;
- d) proučavanje;
- e) dokumentiranje.

Zbirka se, osim od arheoloških predmeta, sastoji i od drugih artefakata etnografskog i multimedijalnog sadržaja, od reprinta starih novina, časopisa, fotografija o ličnostima znanstvenog, kulturnog i društvenog života Bosne i Hercegovine, od 30-ih godina prošloga stoljeća do danas, rijetkih zapisa, pisanih svjedočanstava, novčića i dr.

Zbirka sadrži oko 300 predmeta čija je posebnost u tome da svaki predmet ima specifičnu vrijednost kao narativ za proučavanje kontinuiteta razvitka ljudske zajednice na ovom području, za priču o karakterističnim modelima življenja ranijih generacija i kulturnom naslijeđu koje oblikuje njihov identitet.

Nematerijalno kulturno naslijeđe²¹ umnogome predstavlja inspirativan i koristan izvor za muzejskog antropologa koji se bavi proučavanjem porijekla i kretanja stanovništva, a to su, u prvom redu, znanja, umijeća i vještine koje se odnose na prirodu i čovjeka i koje predstavljaju osnovu za proizvodnju materijalnih kulturnih dobara, među kojima su jezik i govor, usmena predanja, književnost i drugi oblici jezičkog izražavanja, izvođačke

19 Zakon o muzejskoj djelatnosti, <https://www.paragraf.ba/besplatni-propisi-kantona-sarajevo.html> (pristupljeno 11.11.2020)

20 Riječ je o arheološkim iskopavanjima u prostoru Hadži Kalinove džamije, lokaliteta Margitino polje u Hadžićima i u selu Donji Krivoglavci. Iskopavanje je vodio arheolog Adnan Muftarević, muzejski savjetnik Muzeja Sarajeva.

21 Zakon o muzejskoj djelatnosti, <https://www.paragraf.ba/besplatni-propisi-kantona-sarajevo.html> (pristupljeno 11.11.2020)

umjetnosti, muzika, pjesma, igra i drugi izvođački oblici, poput teatarskog, znanja o pojavama i procesima u društvu koji svjedoče o razvoju prirode i društva od prahistorije do danas, znanja i društvene prakse o običajima, vjerskim običajima, obredima i svečanostima i vještine stečene na osnovu toga, vještine koje se odnose na tradicionalne zanate, originalni postupci i načini izrade umjetničkog djela. Očuvanje nematerijalnog kulturnog naslijeđa provodi se čuvanjem zapisa o njima, kao i podsticanjem njihovog prenošenja i njegovanja u izvornim i drugim sredinama.

Antropološka zbirka je najmlađa zbirka Muzeja Sarajeva. Prvi predmet upisan je 2018. godine.²²

Prva antropološka izložba u Muzeju Sarajeva

Muzejska izložba prezentira muzejski materijal koji se odnosi na određenu temu, period, djelatnost, događaj, instituciju ili ličnost.

Prva antropološka izložba Muzeja Sarajeva otvorena je 17. januara 2019. godine, u muzejskom dependansu Brusa-bezistan. Bila je to izložba "Sarajke na platnima bosanskohercegovačkih slikara" autorice Indire Kučuk-Sorguč, koja je na jedinstven način prikazala duh epohe i građanske kulture vidljiv na portretima slavni umjetnika iz bogatog fundusa Muzeja Sarajeva.

U uvodnom tekstu "Sarajke – raskošne u umjerenosti" autorica obrađuje svoju temu i krajnju intenciju te govori o sredstvima koja je koristila u izražavanju.

"U antropološkoj studiji koja tretira pitanje migracija bh. stanovništva u posljednjih 150 godina proučavam položaj žene u tim burnim konstelacijama, koristeći, osim arhivskih dokumenata i historijskih materijala, umjetnička djela, koja predstavljaju jedan od značajnijih izvora za kompletiranje slike življenja žene u tim vremenima. U analizi kretanja stanovništva i dolaska u veće centre, od kojih je Sarajevo i najprivlačnije, život sarajevskih žena, njihova svakodnevnica, položaj, socijalni status, obrazovanje, pa i ambicije, putovanja, izgled, odijevanje, ishrana,

---

22 Prvi upisani predmet u antropološku zbirku je fragment lobanje pronađen na arheološkom nalazištu Margitno groblje Hadžići i dragocjena je podrška osnutku zbirke arheologa i muzejskog savjetnika Adnana Muftarevića.

izražavanje i komunikacija – predstavljaju elemente za tumačenje jednog društva jedne epohe.”²³

Izložba je pobudila veliki interes javnosti, zbog čega je bila otvorena tri mjeseca. Pogledalo ju je nekoliko hiljada posjetilaca, što je čini najposjećenijom te godine u Muzeju Sarajeva²⁴ i jednom od najposjećenijih dosad. Dana 25.6.2019. prebačena je u Galeriju Općine Novi Grad, u sklopu manifestacije “Novogradski dani”.²⁵

Na izložbi su predstavljena 33 umjetnička djela 22 autora koja su već odavno ušla u anale bosanskohercegovačke likovne umjetnosti. Između ostalih, tu su djela Romana Petrovića, Gabrijela Jurkića, Mersada Berbera, Marija Mikulića, Đoke Mazalića, Ismeta Mujezinovića, Mirsada Mustajbašića, Saliha Obralića i drugih.²⁶

Izložba predstavlja izdvojeni segment znanstvenoistraživačke radnje iz antropologije u kojoj autorica Kučuk-Sorguč proučava evolucijsku prošlost stanovništva, od nivoa genetike do nivoa kulture, s posebnim akcentom na sarajevske žene, predvoditeljice emancipacije od kraja 19. do početka 21. stoljeća. Tom prilikom autorica je izjavila da je “Sarajka na platnima bh. slikara” zapravo njena želja oduvijek, najprije zbog toga što je i sama Sarajka te uzimajući u obzir činjenicu da se o sarajevskoj ženi najmanje govori, najmanje je slikaju i najmanje joj daju značaja i pažnje.²⁷

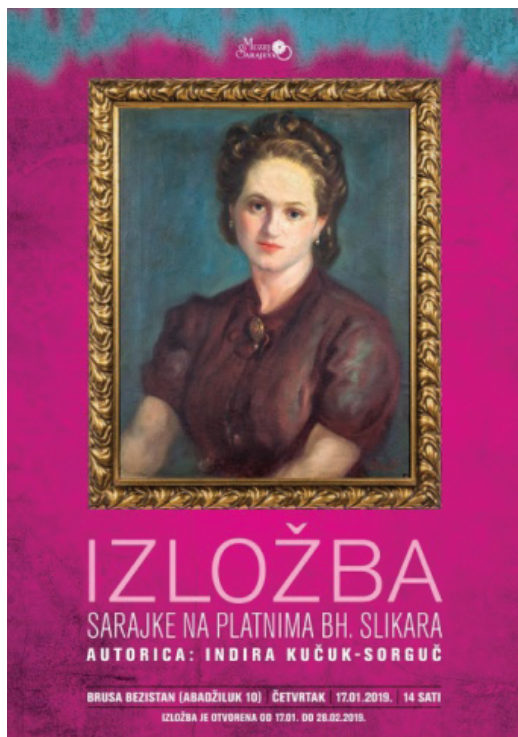
23 Indira Kučuk-Sorguč, *Sarajke na platnima bh. slikara*, Sarajevo, Muzej Sarajeva, 2019, 4-6.

24 “Sarajke na platnima bh. slikara” izložba je kojom je zvanično otpočela godina svečanosti kojom se obilježilo 70 godina rada JU Muzej Sarajeva.

25 <https://faktor.ba/vijest/sarajke-na-platnima-bh-slikara-u-galeriji-opcine-novi-grad-sarajevo/41598> (pristupljeno 27. 11. 2020)

26 Indira Kučuk-Sorguč, *Sarajke na platnima bh. slikara*, 6.

27 <https://radiosarajevo.ba/metromahala/kultura/otvorena-izlozba-sarajke-na-platnima-bh-slikara-u-brusa-bezistanu/324472> (pristupljeno: 3. 12. 2020). Izložba je izuzetno medijski odjeknula i zadržala interes medija sve vrijeme postava, čije se trajanje dva puta produžavalo. Građanska kulturna scena Sarajeva našla je simbole identifikacije s onim što joj današnji grad ne pruža. Autorica je objasnila svoj naum i viziju ovakvog predstavljanja teme za medije: “Želim ustvari da joj dam onaj pijetet i značaj koji ona apsolutno zaslužuje, i sve je krenulo od toga. Kada sam u Muzeju Sarajeva pronašla veliki broj slika koji su naši istaknuti bh. umjetnici oslikali i tu Sarajku stavili u kategoriju vječnosti, napravila sam selekciju slika i odlučila da to bude jedan izvor za moj znanstvenoistraživački rad, s namjerom da pokažem kako je Sarajka živjela od 1875. do 2018. godine. Dakle, skoro 150 godina njenog utjecaja na demokratizaciju, liberalizaciju, emancipaciju i kultivaciju Sarajeva, sarajevskog prostora, duha i, naravno, cijele BiH”, istakla je Kučuk-Sorguč. Te Sarajke, kako je dodala, krasi umjerenost, skromnost, moral, određena čednost i bezuvjetna hrabrost, koju smo vidjeli u toku agresije na BiH, ali i u svim društveno-političkim periodima.

Naslovna stranica kataloga izložbe “Sarajke”, portret bez imena, slikara Ismeta Mujezinovića

Flaša iz druge polovine 19.st. među prvim je eksponatima antropološke zbirke. Na flaši piše: “Prva muslimanska tvornica sode”. Arh.iskop. Hadži Kalinova džamija, Sarajevo.

Fotografija s otvaranja prve antropološke izložbe Muzeja Sarajeva: “Sarajke na platnima bh. slikara”, Brusa-bezistan, 17.1.2019.

ZAKLJUČAK

Antropologija je znanost koja u Bosni i Hercegovini još nije dobila univerzitetski status, ali zato jeste muzeološki. JU Muzej Sarajeva je prva i jedina muzejska ustanova od društvenog značaja u našoj državi koja je zaposlila stručno lice da osnuje i vodi antropološku zbirku, proučava kulturnu i povijesnu sliku stanovništva Sarajeva kroz prizmu ove holističke znanosti i prezentira rezultate svoga proučavanja.

U savremenim muzejskim institucijama u razvijenom svijetu antropološke izložbe su dokaz otvorenosti, multidisciplinarnosti i interakcije struke i publike, kao i dijaloga povijesti sa stvarnošću. Kod nas se okoštali muzejski organizmi sporije pomiču u smjeru čitanja znakova novijih muzejskih koncepata. Ipak, globalni procesi unapređenja struke ali i proučavanja čovjekai njegove prirode dostupni su danas na svim meridijanima. Možemo istaći da je Muzej Sarajeva pionir u pokretanju muzejske antropologije, nadasve s cjelovitog terenskosakupljačkog, znanstvenoistraživačkog, kustoskozaštitničkog i medijskoprezentacijskog aspekta. Ovo je početak, a svaki početak donosi teškoću, ali i radost i elan u začinjanju novog sjemena koje treba uzgojiti primjenjujući struku, umijeće, metode, stara i nova sredstva i podršku sredine kako bi rodilo dobro i dalo optimalne rezultate.

LITERATURA

- Gec, B., “Vrijednosti Svrzine kuće”, u: *Svrzina kuća*, Sarajevo, Muzej Sarajeva, 2001.
- Grebo, A., “Muzej grada Sarajeva od osnivanja do danas i njegovi perspektivni zadaci”, u: *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva*, I, I, Sarajevo, MGS, 1963.
- Haviland A., William, *Kulturna antropologija*, Jastrebarsko, Naklada Slap, 2004.
- Ibraković, Dž., *Uvod u socijalnu antropologiju* (predavanja), Sarajevo, FPN
- Kučuk-Sorguč, I., *Sarajke na platnima bh. slikara*, Sarajevo, Muzej Sarajeva, 2019.
- Intervju s Harizom Halilovićem, RMIT University Melbourne, Australija. (Lični intervju, 8.9.2019)
- Kulenović, S., *Kulturna antropologija (uvod u kulturnu antropologiju i izbor tekstova)*, Tuzla, Narodna i univerzitetska biblioteka “Derviš Sušić”, 2002.
- Mladenović, Lj., “Dvadeset pet godina Muzeja grada Sarajeva”, u: *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva*, IV, IV, Sarajevo, MGS, 1974.
- Moore, D. J., *Uvod u antropologiju: teorije i teoretičari kulture*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2002.
- <https://www.paragraf.ba/besplatni-propisi-kantona-sarajevo.html> (pristupljeno 11.11.2020)
- <https://faktor.ba/vijest/sarajke-na-platnima-bh-slikara-u-galeriji-opcine-novi-grad-sarajevo/41598> (pristupljeno 27.11.2020)
- <https://radiosarajevo.ba/metromahala/kultura/otvorena-izlozba-sarajke-na-platnima-bh-slikara-u-brusa-bezistanu/324472> (pristupljeno: 3.12.2020)

Summary

ANTHROPOLOGY IN THE MUSEUM OF SARAJEVO

Anthropology is a science that has not yet received university status in Bosnia and Herzegovina, but it has received museological status. The Public Institution Museum of Sarajevo is the first and only museum institution of social significance in our country that has hired an expert to establish and maintain an anthropological collection, study the cultural and historical picture of the population of Sarajevo through the prism of this holistic science and present the results of its study.

In contemporary museum institutions in the developed world, anthropological exhibitions are a testament to the openness, multidisciplinary and interactivity between the profession and the audience, as well as to the dialogue of history with reality. In our country, ossified museum organisms are moving more slowly in the direction of reading the signs of newer museum concepts. Still, global processes of advancing the profession but also of studying man and his nature are available today on all meridians. We can point out that the Museum of Sarajevo is a pioneer in initiating museum anthropology, above all from the entire field-collecting, scientific-research, curatorial-protective and media-presentation aspect. This is the beginning, and every beginning brings difficulties, but also the joy and zest of planting a new seed that needs to be further cultivated by applying the profession, art, methods, old and new means and the support of the environment to yield fruit and give optimal results.

Mirha ŠABANOVIĆ

JU Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo

SAVREMENA POSLIJERATNA BOSANSKOHERCEGOVAČKA JAVNA SKULPTURA

Apstrakt: Rad se bavi analizom i prikazom stanja u kojem se nalaze javne skulpture i fontane u Kantonu Sarajevo, s ciljem stvaranja preglednosti današnjeg stanja u odnosu na period prije rata 1992–1995, omjera i zastupljenosti domaćih i stranih autora, ukazujući na značaj i potrebu očuvanja, valorizacije i adekvatne popularizacije zanimljivih i vrijednih umjetničkih dijela, kao i onih koja su stihijski i neselektivno postala dio javnih površina. U radu su izneseni podaci o velikom broju skulptura i autora do sada malo ili nikako poznatih javnosti, prikupljeni i sukcesivno obrađivani, što smatram posebno važnim doprinosom kao osnovom za buduća proučavanja skulpture u Bosni i Hercegovini, imajući u vidu da je u odnosu na slikarstvo i primijenjenu umjetnost ona u potpunosti neistražena i nepravedno marginalizirana te da ova tema u BiH do danas nije obrađena na dostojan način, kako je to učinjeno u susjednim državama.

Ključne riječi: skulptura, fontane, umjetnost, baština, naslijeđe, valorizacija, Sarajevo

Abstract: The paper analyses and presents the status of public sculptures and fountains in Sarajevo Canton, with the aim of creating an overview of the situation today in relation to the pre-war period (1992–1995), the ratio and representation of domestic and foreign authors, pointing out the importance and the need to preserve, valorise and adequately popularise interesting and valuable works of art, as well as those that have spontaneously and indiscriminately become part of public spaces. The paper presents data on a large number of sculptures and authors, until now little or not known at all to the public, collected

and successively processed, which I consider a particularly important contribution as a basis for future studies of sculptures in BiH, bearing in mind that, compared to the art of painting and applied art, it is completely unexplored and unjustly marginalised, and that to date in BiH this topic has not been addressed in a dignified manner as it has been done in neighbouring countries.

Keywords: sculpture, fountains, art, legacy, heritage, valorisation, Sarajevo

U odnosu na bosanskohercegovačko slikarstvo, skulptura je od samog početka bilježila drugačiju sudbinu. Do polovine XIX stoljeća nije, takoreći, ni postojala, ne računajući njenu pojavu u vidu crkvene ornamentike i narodne plastike, folklora, arhitektonske plastike, ali ne i skulpture u užem smislu. Uzrok njenog kasnog javljanja je u činjenici da je muslimanska, pravoslavna i jevrejska zajednica, za razliku od katoličke, bila netrpeljiva prema njoj. Zato se skulptura i pojavljuje uporedo s porastom utjecaja svjetovne, građanske vlasti na umjetnost.¹ I dok početkom XX stoljeća slikarstvo već ima svoju historiju i tradiciju, svoje uspone i padove, historija bosanskohercegovačke skulpture tek otpočinje – u podneblju akademizma, odnosno neoklasicizma, romantizma, realizma, verizma i simbolizma, kao i prvih znakova novog, u smislu impresionističkog, rodenovskog ili secesionističkog shvatanja.² Tek će pedesetih i šezdesetih godina grupe mladih skulptora osjetiti da svoj stvaralački nagon ne žele usmjeravati isključivo na vladajuću socrealističku situaciju, drugim riječima, biti politički angažirani. Sve je to našu umjetnost vraćalo na udaljena, konzervativna područja, koja nisu odgovarala senzibilitetu vremena – niti su nastavljala niti su podsticala razvojna traženja u domenu novog jezika likovnosti. Međutim, kako novoformiranom vladajućem društvenom poretku ne samo da nije bila potrebna nova umjetnost, umjetnost bazirana na estetskim načelima i okrenuta vlastitim problemima, već je ona bila i opasna, pošto je mogla u svakom trenutku ugroziti vješto kontrolirani status zvanične ideologije, spomenička skulptura, ukratko plastika, podržavala je samo onaj

1 Mirko Šeper, "Skulptura", u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, knjiga IV, Zagreb, 1960, 219-220.

2 Smail Tihić, "Bosna i Hercegovina – slikarstvo i skulptura poslije 1879", u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, knjiga I, Zagreb, 1960, 459-460.

uski koridor koji je pružao šansu varijetetima na relaciji akademizam – realizam.³ U tom ograničenom duhovnom i praktičnom krugu obri- si slobode su povremeno izgledali nepremostivi. Iako nikada nije bilo uniformnosti, nije bilo ni identičnih stavova, naprotiv, svaki umjetnik je svojom, različitom, manje ili više radikalnom i individualnom kon- cepcijom doprinosa objektivizaciji skulptorskih problema. Sedamdesete i osamdesete godine će u tom smislu biti i više nego plodne, nudeći tako širokoj i raznolikoj potrošačkoj klijenteli, naručiocima i publici čit- tav spektar različitih, drugačijih, originalnih djela, za koja se može reći da su konačno uspjela premostiti duboki jaz, nadoknaditi propušteno i uskraćeno, drugim riječima, uhvatiti korak sa savremenom svjetskom skulpturalnom scenom.⁴ Premda agresija na Bosnu i Hercegovinu nije spriječila, oslabila niti umanjila intenzitet stvaralačke energije, savre- mena bosanskohercegovačka javna skulptura posljednjih dvanaest godina ozbiljno se počela suočavati s problemima egzistencije, ali i teške eko- nomske krize, prvenstveno bosanskohercegovačkih umjetnika, usljed čega im se sužavaju mogućnosti djelovanja. Na ovoj nimalo zavidnoj situaciji možemo zahvaliti ionako oskudnom skulptorskom naslijeđu, dijelom i spomenutoj agresiji te nedovoljno valoriziranom, naglom i nekontroliranom “upadu” stranih umjetnika na domaću scenu. Objek- tivno posmatrano, ovi upadi, bolje reći ustupci, dešavali su se i ranije, ali budući da se Bosna i Hercegovina nalazila u sastavu bivše Socijali- stičke federativne republike Jugoslavije, oni su se čini opravdanim te ni u kojem slučaju upitnim. Veliki broj javnih skulptura uništen je u toku agresije, mnogima je zatrt svaki trag, a veoma mali dio je, radi vlasti- te sigurnosti, uklonjen sa svojih postamenata. Skulpture Frane Kršini- ća – “Pučka pjevačica” (gradski park na Ilidži, istočno od hotela “Au- stria”), “Majčina igra” (Pionirska dolina), “Njegovateljica ruža” (prostor Atmejdana) i “Djevojka plete kosu” (gradski park na Ilidži);⁵ “Djevoj- ka sa ribom” (gradski park na Ilidži) – skulptura Mihajla Lazarevića; “Majka i dijete” (Pionirska dolina) – Sreten Stojanović; “Mali partizani

3 Danka Damjanović, “Skulptura”, u: *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1924 –1945*, Katalog Umjetničke galerije BiH, Sarajevo, 1985, 220-221.

4 S. Tihić, *Bosna i Hercegovina – slikarstvo i skulptura poslije 1879*, 460.

5 Grupa autora, “1000 godina hrvatske skulpture”, *Katalog izložbe Muzejskog galerijskog centra Zagreb*, Zagreb 1991, 93-114; P., Šegedin, “Frano Kršinić”, *Katalog izložbe Umjetničke galerije Dubrovnik*, Dubrovnik, 16. 7. – 15. 8. 1971.

u snijegu” (Pionirska dolina) – najvjerovatnije djelo skulptorice Milojević iz Beograda; “Djevojka u narodnoj nošnji” (naselje Butmir) – najvjerovatnije djelo Franje Ledera; “Djevojka sa lirom”⁶ (skulptura smještena u prostor fontane, općina Hrasnica) – Marijan Kocković; fontana poznata pod nazivom “Jelen, srna i lane” (gradski park na Ilidži) – Petar Krstić; skulptura “Košuta” (na planini Igman), “Spomenik umorstva” (podignut nadvojvodi Franji Ferdinandu i njegovoj supruzi vojvotkinji Sofiji) – Eugen Bory, arhitekt i vajar; te veliki broj bista istaknutih političkih i kulturnih ličnosti predstavljaju tek jedan dio nekadašnjeg kulturno-historijskog naslijeđa Sarajeva.⁷ Od približno šezdeset evidentiranih javnih skulptura, fontana i spomen-obilježja s naglašenim i prepoznatljivim umjetničko-estetskim vrijednostima smještenim na području Kantona Sarajevo, do danas je sačuvan tek jedan dio bogatog kulturno-historijskog naslijeđa. Nestale, devastirane ili ugrožene skulpture, fontane i spomen-obilježja nakon agresije su pohranjene još samo u sjećanju starijih generacija, stručnjaka i malog broja znatiželjnih građana. Skulpture koje su radi njihove sigurnosti uklonjene s prvobitnih lokacija su: “Njegovateljica ruža” (Frano Kršinić, Atmejdani) – skulptura je smještena u prostorije Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo; skulptura “Strijelac” (Iva Despić-Simonović, naselje Velešići) – premještena u prostorije Umjetničke galerije BiH u Sarajevu; “Skijaški trkač” (Zdenjek Nemeček, smještena ispred glavnog ulaza u Muzej XIV Zimskih olimpijskih igara) – premještena u neposrednu blizinu hotela “Igman” (odakle je otuđena);⁸ “Spomenik umorstva” (Eugen Bory, Latinska ćuprija) – jedan dio spomeničke cjeline, skulptura Pieta smještena je u prostorije Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo. Preostalih deset komada i tri ploče s natpisima nalaze se u podrumskim prostorijama Umjetničke galerije BiH i Prirodnačkom odjeljenju Zemaljskog muzeja BiH.⁹ Po završetku agresije samo je nekoliko njih

6 L. Aleksić, “Marijan Kocković – skulpture, tapiserije”, *Katalog izložbe Umjetničke galerije Dubrovnik*, Dubrovnik, 2. 6. – 2. 7. 1975.

7 Dokumentacija Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, registrator “Pokretno naslijeđe – skulpture”, 1 i 2.

8 S. V., “Slalom sa skijašem – Zašto je skulptura postavljena ispred Muzeja 14. ZOI prebačena na Igman”, *Večernje novine*, br. 8013, 6. juni 1991, 11.

9 S. Mutapčić, “Evidentiranje javnih skulptura i fontana na užem gradskom području”, u: *Katalog obnove kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo 1996–2000*,

uspjelo ostati očuvano, pozicionirano na prvobitnim lokacijama. To su: “Iščekivanje” (Alija Kučukalić, KSC Skenderija), Memorijalni spomenik “Orao” (Otes), “Mali livac” i “Veliki livac” (Milan Burazer, Željezara Ilijaš),¹⁰ “Djevojka sa knjigom” (Anto Kostović, prvobitno smještena ispred zgrade Ekonomskog fakulteta Sarajevo, kasnije Arhitektonski fakultet Sarajevo), “Stablo ljubavi” (Ljupko Antunović, Čengić Vila, Park mladenaca), “Igra” (Ljupko Antunović, Novo Sarajevo, Park penzionera), “Cik zore” (Jovan Nježić, ispred vrtića “Dječiji grad”), “Kupačica” (Vladimir Zagorodnjikov, fontana sa skulpturom, Centralna banka), “Kupačica” (Marijan Kocković, fontana sa skulpturom, Vogošća),¹¹ fontana u gradskom parku u Vogošći, fontana ispred Željezničke stanice, Sarajevo (Marijan Kocković) i dr.¹²

S druge strane, djela koja danas baštinimo su vrlo oskudna, kako po svom broju, estetskim i umjetničkim vrijednostima tako i po spomeničkom značaju, životnosti i društvenoj funkciji. Pojedini, uglavnom frekventni, javni prostori ispunjeni su djelima stranih umjetnika međunarodne reputacije, dok su drugi uglavnom stacionirani na marginalnim i rubnim dijelovima grada. Većina ih je poklonjena u toku ili poslije rata. Sagledavajući trenutnu situaciju, valorizacija skulptura i fontana koje “krase” javne površine grada pokazuje da one teško mogu biti ocijenjene kao reprezentativna ostvarenja savremene likovne scene koliko kao “umjetnički solidna” ostvarenja. “Multikulturalni čovjek” (Francesco Perilli), “Neuništivo ljudsko biće” Fredericka Francka, “Zvezdani put” Helmuta Lutza, “Her healing Earth” Alexandrosa Kokkionsa, “Aux Morts” (spomen-obilježje poginulim francuskim vojnicima u BiH) Xaviera Dambrinea, “Majka i dijete” (poklon Pere Jakšića UNICEF-u BiH), “La Bestia” (djelo italijanskog umjetnika iranskog porijekla Bizhana Bassiria) – samo su neke od njih. Ovome, naravno, treba pridodati i radove domaćih autora, koji su u odnosu na strana daleko manji, kao što je replika stečka iz Zgošće, djelo kipara Samira Sućeske, Romana

---

Sarajevo, Ministarstvo kulture i sporta KS, 2001, 32.

10 Grupa autora, “Separat zaštite za Regulacioni plan užeg područja Stari Ilijaš”, u: *RP Stari Ilijaš*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo, 2001, 21-23.

11 Vesna Mažuran-Subotić, *Marijan Kocković 1923.-1991.*, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Gliptoteka, 2013, 84.

12 DKZZKHPNS, registrator “Pokretno naslijeđe – skulpture” br. 1 i br. 2; T. Šuljak, “Marijan Kocković”, *Katalog izložbe Dom JNA Beograd*, Beograd, 1973.

Sulejmanpašića i Darka Šobota iz 2011. godine,¹³ spomenik “Eglen park Postament za podsjećanje – Ja mislim, ja vidim, ja čujem, ja govorim”, rad Nermine Omerbegović i Aide Pašić, postavljen u prostor Malog parka 2007. godine,¹⁴ skulptura papi Ivanu Pavlu II, skulptora Hrvoja Urumovića i arhitekta Zvonimira Krznarića iz 2014. godine,¹⁵ skulptura “Nermine, dođi” Mensuda Keče, privremeno postavljena u prostor Velikog parka u Sarajevu 2015. godine,¹⁶ kao i nešto veći broj spomen-bisti koje kao dio spomeničke baštine neće biti analizirane jer zahtijevaju posebnu obradu i naslov.¹⁷ Unatoč činjenici da su naišle na podijeljeno mišljenje kritičara, neke od navedenih bismo zaista mogli klasificirati i valorizirati kao zanimljiva, nerijetko i dopadljiva ostvarenja, čiji koncept potvrđuje potrebu koliko umjetnika toliko i društva za ozbiljnijim propitivanjem vlastitog identiteta i kulture sjećanja.

Skulpturu muškog akta pod nazivom “Multikulturalni čovjek” Sarajevu je poklonio italijanski umjetnik Francesco Perillo. Na postamentu od bijelog kamena, oblika koji evocira četiri krila repa granate – projektila, stoji muška figura propeta na prste koja podignutih ruku drži loptu što simbolizira Zemlju. Na krajevima meridijana i paralela, na osam krajeva, stoji po jedna ptica raširenih krila. Čovjek je glavu zabacio prema nazad, lice mu je okrenuto ka nebu, predstavljajući multikulturalnost Sarajeva. Postament od bjeličastog kamena asocira na presječeni rep granate. S čeone strane spomenika na postamentu je dvojezični

13 Ja. Duraković, “Spomenik ispred zgrade zajedničkih institucija”, *Oslobođenje*, 27. 8. 2011, 20.

14 E. Šahmanović, “Novi spomenik – Ja mislim, ja vidim, ja čujem, ja govorim”, *Oslobođenje*, 8. 4. 2007, 37.

15 Jadranka Dizdar, “Spomenik papi stigao u BiH”, *Oslobođenje*, 29. 4. 2014, 2.

16 M. Ču., “Ramin krik iz groba”, *Dnevni avaz*, 11. 7. 2015, 10.

17 DKZZKHPNS, registrator “Pokretno naslijeđe – skulpture” br. 3. Sva spomen-obilježja, bronzane i kamene biste, oblikovani su kao realistička portretna skulptura, s odlikama kvalitetne prezentacije portretiranih osobina, podignuti s četvrtastim postamentima od kamenog monolita. Većina ih je izrađena tipski – u pitanju je akademski klasicizam lirskoga senzibiliteta, sa snažno izraženim osjećajem socijalne pripadnosti koja uslovljava dignitet svakog prikazanog pojedinca. Najviše ih je narodnih heroja, poeta, umjetnika, slikara i drugih velikana ovih prostora. Skulpture su uglavnom rađene od bakra, mesinga i bronce, zbog čega su, nažalost, postale veliki plijen kradljivaca, koji ih za cijenu sličnu sirovinama prodaju u staro “željezo”. Unatoč tome da je veliki broj bista izrađen u manjeviše sličnom maniru lirski intoniranih elemenata s jednom novijom stilizacijom, u kojoj još traju i ostaju sveprisutni odjeci poetskog realizma i intimizma, s tek pokojim dramatičnim izrazom, pogledom, gestom, za nas one predstavljaju važan dokaz i pokazatelj djelovanja i prisutnosti inostranih imena, reprezentativnih umjetnika država bivše SFRJ. (Isto)

naslov ove skulpture: *“Multikulturalni čovjek izgrađivat će svijet”*, Sarajevo, 14. juli 1997. godine.¹⁸ Ni kompozicijski a ni tematski djelo ne nudi jasan odgovor na zadanu temu. Osim što pruža osrednje skulpturalno rješenje, ono se ne uspijeva prilagoditi postojećem okruženju, narušavajući time skladnost ambijentalnih i pejzažnih karakteristika prostora trga, prostora unutar kojeg djeluje agresivno i oštro, negirajući uspostavljenu intimnu atmosferu mjesta u kojem egzistira silom.

Neuništivo ljudsko biće

Javnu skulpturu koja obilježava kulturni prostor na Dobrinji poklonio je umjetnik Frederick Franck iz Nizozemske, prilikom manifestacije udruženja “Žena BiH” pod nazivom “Srcem do mira”, u maju 1994. godine. Skulpturu su donijele žene iz Nizozemske s namjerom da se trajno izloži u neki od javnih prostora područja Sarajeva. Čini je pozitiv i negativ ljudskog lika, napravljena je od željezne ploče, odvojena na dva dijela, s ojačanjima u vidu željeznih šipki koje su postavljene na mjestu zavarenih šavova. Skulptura je premazana crnom mat bojom i, prema ideji autora, “pozitiv” i “negativ” moraju biti simbolički razmaknuti sedam metara jedan od drugog. Ljudska figura prikazana je u stavu iskoraka, na desnoj nozi nedostaje dio potkoljenice, dok na svim dijelovima skulpture nedostaju stopala, što simbolički označava uništenost tijela. Čitavo djelo “Neuništivog čovjeka” dato je shematski i kruto, u simbolici stradanja i nade, što potvrđuju njegovi naglašeni

¹⁸ Grupa autora, “Elaborat kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Trg oslobođenja – Alija Izetbegović”, u: *RP Trg oslobođenja – Alija Izetbegović*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo, 2007, 31-38.

pokreti. Na taj način skulptura postaje svjedok protesta protiv barbar-skog uništavanja tokom minulih ratova, a povod za nastanak skulptu-re ikone bila je Franckova vizija Hirošime, gdje je na betonskom zidu vidio sjenu spaljenog ljudskog lika.¹⁹ To je čovjek u stavu iskoraka, s uništenim dijelovima nogu, koji pruža otpor stradanju i pokazuje svoje dostojanstvo uzdignutom glavom, u nadanju, simbolu borbe i vjere u ljudsko biće. Da bi se ovo djelo što bolje shvatilo i predstavilo, potreb-no je reći nešto o njegovoj umjetnosti, o načinu na koji umjetnik vidi i rješava zadanu temu. Budući da se Franckova umjetnost često dovodi u vezu s ikonografijom, transcendentalnim, religijskim, liturgijskim, jer u svojim djelima analizira misteriju postojanja, čovjekove egzistencije, te biva fasciniran i zaokupljen odgonetanjem vječnog pitanja: *zašto smo tu?*, ratnim stradanjima, koja su imala veliku refleksiju na njegov rad, jer je i sam bio žrtva rata – još kao dječak od pet godina bio je u bijegu od nacističke samovolje.²⁰ Njegova djela su impulsivna i originalna, a nje-gove skulpture od metala, često i od stakla, drveta, urađene su u duhu savremenog doba i stila, koristeći se obilato savremenim materijalima i tehnologijom. Stoga ovo djelo predstavlja neuništiv ljudski duh, živeći trijumf ljudskog uma nad svim padovima i okrutnošću naše generacije. U njemu on otkriva šta znači biti čovjek. Iako umjetnik s modernim predznakom, on u svom duhu ostaje duboko renesansan čovjek, s još dubljom i univerzalnijom vizijom. Kao dio spomeničke baštine Saraje-va, skulptura je valorizirana kao značajno likovno djelo, ujedno i deveta u nizu istovjetnih replika koje se nalaze na javnim mjestima u Americi, Engleskoj, Nizozemskoj, Belgiji i Japanu.²¹ Ovo djelo se, pak, za razli-ku od “Multikulturalnog čovjeka”, može smatrati uspješnijim rješenjem, kako u likovnom i estetskom pogledu tako i u samoj poruci koju umjet-nik za sobom ostavlja Sarajevu.

Skulptura poznata pod nazivom “Zvezdani put”, izrađena 2005. go-dine, životno je djelo Helmuta Lutza, umjetnika iz Njemačke, darovano gradu Sarajevu, a postavljeno na lokalitetu Hastahana na Marijin-Dvoru.

19 <https://www.frederickfranck.org/> (pristupljeno 8. 2. 2019); Susan Hodara, “Pacem in Terris-A Retreat dedicated to peace and art”, *The New York Times*, br. 18, 2. 5. 2011, 1-2.

20 Sally Cuneen, “Frederick Franck at 95 - the artist as icon-maker”, *National Catholic reporter*, br. 22, 24. 9. 2004, 4-7.

21 <https://www.loc.gov/item/2019690663/> (pristupljeno 13. 4. 2019); <http://www.pittsburghartplaces.org/accounts/view/626> (pristupljeno 15. 4. 2019)

Središte skulpture “Zvezdani put” (Sternenweg) s velikom spiralom upućuje na spiralnu maglu mliječnog puta, koji se proteže u vidu zvjezdane veze zapad – istok, od Finisterrea na Atlantiku prema Istanbulu, a koja ukazuje i na kružni ples derviša.

Zvezdani put

On je obilježen jednom uzdignutom i jednom spuštrenom rukom u sredini, što upućuje na duhovnu dubinu sufija: *da se ostvari dobro, a zlo da se prebrodi*.²² Spirala obuhvata drvo života, što nam u obliku glave zmaja propovijeda o Adamu i Evi, vodeći u svjetliju budućnost, koja bi trebala dati nadu svim ljudima koji su preživjeli ratnu katastrofu da ipak postoji pravi put, koji treba prepoznati. Prateće knjige s oblikovanim ljudskim tijelima izvještavaju o putu ljudi. Školjka koja leži ispred daje uvid u simboliku hodočasničkog puta za Santiago de Compostela i u simboliku venus školjke.²³ I druge četiri kamene knjige s divovskim ušima i s glavama čovjeka, anđela, orla, lava i bika upućuju na jevrejskog poslanika Ezechiela, gradeći most ka kršćanskim i evangelističkim simbolima. Ogromne trube, s Ikarom u suncokretu i Minotaurom, s ljudskim tijelom i s glavom bika, koji izviruje, spajaju grčku mitologiju, koja je obilježila historiju Evrope. Susreću se Orient i Occident, dok trube odjekuju u slavu takvih susreta. Figure s oštećenom rukom i nogom simboliziraju ranjeno Sarajevo. Skulptura rađena sedam godina svojom

²² www.a4a.info Amela Sakić, “Skulptura Helmuta Lutz” (pristupljeno 17. 6. 2013)

²³ Helmut Lutz, “Ost-Weg Sternenweg donautropfen im augenblick”, u: 25 Jahre utopie und wirklichkeit wegbericht von Helmut Lutz, Kaysersberg: Der Präsident der Parlamentarischen versammlung des Europarates, 1996, 33.

simbolikom predstavlja Sarajevo njegovim multikulturalnim i multireligijskim karakterom. To je djelo velikih razmjera, dužine čak 40 metara, napravljeno od kombiniranog materijala, pretežno od metala i drveta, predstavljajući ujedno i specifičnu pozornicu na kojoj se mogu izvoditi pozorišne predstave i performansi.²⁴ “Zvezdani put” nudi snažnu poruku rada i stvaranja, zavjet ljubavi među ljudima. Sam umjetnički rad izranja iz mitova prošlosti, u igri figura i simbola. Postavljen u prostor igrališta, na travnatoj površini većeg obima, uspostavio je zanimljiv dijalog, ispunjavajući jedinstvenu cjelinu s već postojećim ambijentalnim karakteristikama.

Skulptura poznata pod nazivom “Her healing Earth”, izrađena 1999. godine, prvobitno postavljena na platou ispred ulaza u Vojnu bolnicu, za vrijeme XV Sarajevske zime, a pod pokroviteljstvom Grčke ambasade u BiH, izmještena je u neposrednu blizinu bolnice (dvorišni dio). Autor djela je grčki umjetnik Alexandros Kokkinos.²⁵ Rad predstavlja tijelo Zemlje u obliku izvrnute kupe, u čije je središte zabetonirano tijelo bicikla. Zaustavljeno u datom momentu, ono na simboličan način predstavlja prekinuto i za trenutak okončano vječito kretanje, u ovom slučaju građana Sarajeva i BiH za vrijeme agresije.

Her healing

Earth Aux Mortus

Sušтина je upravo u pokretu, dinamizmu, nesagledivoj snazi i energiji, bez koje tijelo bicikla postaje bezvrijedno i time apsolutno nekorisno. Umjetnik pun fantazije, ekspresivne snage, dubokih emocija,

²⁴ Isto, 1, 12.

²⁵ <https://www.artsuper.net/article/markus-presser-post-vacation-blues> (pristupljeno 8. 9. 2018)
<https://hellenicsupermarketdesign-blog.tumblr.com/designers> (pristupljeno 12. 9. 2018)

kreativnih mogućnosti lako uspijeva uhvatiti tu sponu ljudskog bića s ovim izumom i uputiti na paralelu bicikl – čovjek. Impresionirajući posmatrača svojom snagom i dostojanstvom, koju uvijek iznova izaziva pomisao i sjećanje na ratno ništavilo i bespuće, djelo pokazuje zanimljivo začehće ideje koja može i treba biti interpretirana, iščitavana na različite načine, ne dovodeći ih nužno u vezu i dijalog s ratnom tematikom. Naizgled lako modelirana skulpturalna cjelina, izrađena je od armiranog betona (kupasto tijelo) i metala (bicikl i pločica s ispisanim tekstom).

Spomen-obilježje posvećeno francuskim vojnicima poginulim za Francusku i mir u Bosni i Hercegovini djelo je skulptora Xaviera Dambrinea,²⁶ postavljeno na u tu svrhu uspostavljenom platou, u ulici Džidžikovac, istočnoj strani zelene parkovske površine, ispred Doma policije, 2005. godine. Spomen-obilježje čini visoka granitna ploča unutar koje stoje ispisana imena poginulih vojnika i skulpturalna cjelina pod nazivom “Aux Mortus”. “Aux Mortus”, odnosno “Aux Mundi”, predstavlja simbol, sliku koja označava tačku spoja neba i zemlje, središte u kojem se spajaju i sreću četiri strane svijeta. Istovremeno, “Aux Mundi” objedinjuje četiri kosmičke sile, četiri elementa, koji se pojavljuju u svim religijama, poprimajući različite oblike, premda se ovaj pojam ne mora nužno dovoditi u odnos s religijom, jer on može poprimiti i svjetovni karakter. Mogu ga činiti ljudska tijela, primjeri prirodnih sila (planine, drveće, dim, vatra), produkti manufakturne proizvodnje (kule, konopci, alati). U tom kontekstu, “Aux Mortus” bio bi spomenik mrtvima, u ovom slučaju francuskim vojnicima. Granitno popločanje prati shemu upisanog križa – sjecišta ove četiri strane, na kojima su postavljene figure vojnika. Umjetnikova zamisao je bila da te figure budu načinjene od metala koji je oksidirao.²⁷ Time bi deformirana i izobličena tijela pokazala istinsko unutarnje i vanjsko ništavilo, neprepoznatljive ostatke čovjeka. Doživljene i reprezentirane kao olupine, ljuštore, mahnit spoj kosti i mesa, one pobuđuju duboko saosjećanje s ovim gotovo ugljenisanim tijelima. Svako od njih grčevito obgrljava posljednje ostatke oružja – kao simbol svoje misije

26 <https://www.dambrine.com/> (pristupljeno 19. 2. 2019)

27 <https://www.dambrine.com/xdinterview8.htm> (pristupljeno 23. 4. 2020)

i razlog svoje pogibije. I pored jasno uočljivih umjetničko-estetskih vrijednosti, skulpturalna cjelina doima se pomalo isforsiranom.

Prije agresije prostor Pionirske doline bio je ispunjen skulpturama “Majčina igra” Frane Kršinića, “Majka i dijete” Sretena Stojanovića i “Mali partizani u snijegu”, najvjerojatnije djelo skulptorice Milojević iz Beograda. Po završetku agresije konstatirano je da nijedna od navedenih skulptura nije sačuvana, s obzirom na to da je zabilježeno postojanje samo jednog spomen-obilježja podignutog poginulim borcima Sarajeva i skulpture pod nazivom “Dodirni me”, koja je poklon akademskog kipara Pere Jakšića. S druge strane skulpture postavljena je i stilizirana kulpa, također dio poklona djeci i majkama Sarajeva, sa simbolično ispisanom porukom “My strenght is in your love”, Noorna Butler Eversole and Henry Owen Eversole JR. Stilsko rješenje uveliko podsjeća na mnogo uspješniji i zreliji rad bosanskohercegovačkog skulptora Ljupka Antunovića iz 1976. godine, u Novom Sarajevu, pod nazivom “Igra”. Figura žene koja ispruženim rukama drži dijete koje se penje na njena koljena simbolizira majku i dijete, a akademski kipar Pero Jakšić obradio ju je u kamenu bihacitu od jednog monolitnog bloka. Djelo krase osebujna snaga, žestina koja naprosto izbija u tim ne bez razloga odabranim najprisnijim odnosima i trenucima koji nastaju među jedinkama. Odnos ljubavnika i odnos majke i djeteta. Zbijena i sklupčana tijela istovremeno odišu životinjskim nagonom majke koja se postavlja zaštitnički prema svome čedu neprestano se poigravajući s njim. Postament figure napravljen je od betona, u obliku parkovske klupe, a na njemu stoji pločica s natpisom: *Svom gradu, akademski kipar Antunović*. Tokom rata 1992–1995. skulptura je oštećena na površini kamena, gdje se javljaju manja udubljenja na strani figure koja je okrenuta prema rijeci Miljacki, i to na šest mjesta (prouzrokovana udarom metaka i gelera). Analizirajući umjetnikova ostala djela (“Stablo ljubavi” i 14 pojedinačnih skulptura u nekadašnjem parku “Boško Buha” u naselju Grbavica), primjećujemo da su figure isklesane s posebnom mekoćom, nježnom ali vještom obradom, s tek ovlaš izdjeljanim detaljima kose, marame ili šake, potvrđujući zalački osmišljen pristup vrhunskog metodičara i poete.

La Bestia

Djelo italijanskog umjetnika iranskog porijekla Bizhana Bassiria “La Bestia” (Zvijer), postavljeno na visokom postamentu u neposrednoj blizini Historijskog muzeja, Sarajevu je poklonjeno 2004. godine.²⁸ Skulptura je rađena u bronzi, premda u umjetnikovom opusu dominiraju djela načinjena od magmatskih stijena Vezuva, koja se doimaju poput životinjskih stvorenja i sablasnih ostataka ljudskoga tijela. Iako je djelo poklonjeno ovom gradu, ono nije namijenjeno prvenstveno njemu, budući da je prva verzija skulpture publici predstavljena u Pradu 1995. godine, da bi replika ubrzo potom bila postavljena u Sarajevu, kako sam umjetnik pojašnjava, *odgovarajući amblem za ovaj grad*, i to zonu predviđenu za izgradnju Centra Internazionale Ars Aevi.²⁹ “La Bestia” je predočena kao nova verzija nadživotinje, dijelom oblikovana u glatkim, a dijelom u oštrim, energičnim volumenima, na takav način da se magmatska snaga osjetiti duž cijele površine uskovitlanog tijela. Vizionarsko biće s udahnutom dušom životinje jednim dijelom predstavlja reminiscenciju na Giacomettijeve nadrealističke ekstremno izdužene ljudske likove i Boccionijev dinamizam. Ono što ih povezuje u jedinstvenu

28 Mr. Sekulić, “Iranski umjetnik i turska art kritičarka”, *Oslobođenje*, 19. 3. 2006, 22.

29 Sorgente Kökenler, *Bizhan Bassiri*, Istanbul: Instituto Italiano di Cultura Istanbul, 2004, 13-26.

cjelinu jeste to da su oni sve samo ne statični, jer mogućnost simultanog posmatranja ovih protivnih atributa definira i ovo djelo nestabilnošću, tim prije što Bassiri u njemu otkriva naslijeđe orijenta – beskrajnu imaginaciju, koju, opet, kombinira s primordijalnim oblicima etrušćanske umjetnosti. Za Bassirija Sarajevo je imalo dvostruki značaj – poklanjanjem ove skulpture želio je uspostaviti pokidanu vezu s domovinom, koju je napustio u svojim ranim dvadesetim godinama usljed nadolazećih ratova i katastrofa. Djelo predstavlja čistu materijalizaciju energije, silu prirode, prateći koncept drevne mitologije i filozofije.

Djela savremenih bosanskohercegovačkih umjetnika uveliko su postavljena. Njihov broj je, nažalost, neznatan, a još veći je gotovo lišen svake umjetničke vrijednosti, što se ponajviše odnosi na spomen-obilježja podignuta žrtvama rata. “Pandorina kutija” i “Kentaumahija”, djela skulptorice Alme Suljević, ponajbolje svjedoče o marginalnosti i obezvjeđivanju ostvarenja naših umjetnika.

Alma Suljević pripada generaciji umjetnika koji su umjetničku afirmaciju stekli u ratnom periodu. Njen odnos prema umjetnosti u velikoj mjeri odredila činjenica da je najveći dio ratnog perioda provela kao dobrovoljac u Armiji BiH, u odredu koji se bavio deminiranjem. Zbog toga se većina njenih umjetničkih radova bavi problemima mina i minskih polja. Njeni najpoznatiji radovi manifestiraju se prenošenjem deminiranih koridora u galerijski prostor, proglašavanjem minskih polja trećim entitetom u BiH i prodajom zemlje s minskih polja. Prvo djelo, javna skulptura “Pandorina kutija” ustupilo je mjesto “Multikulturalnom čovjeku”, razbijeno u paramparčad (šest ih je prebačeno na plato ispred aerodromske piste i zgrade, jedna je donirana općini Hrasnica, da bi kasnije bila nađena na otpadu, a druga smještena kod zgrade policije na Igmanu, iznad Velikog polja). Pandorina kutija predstavlja sinonim opsade Sarajeva, države, ali možda još i više simbol opsade čovjeka, umjetnika. Skulptura je prvi put postavljena 1997. godine, na parkingu ispred Umjetničke galerije BiH, povodom otvaranja Sarajevske zime, da bi 1998. godine bila premještena na početak Trga oslobođenja – Alija Izetbegović.³⁰

30 J. M., “Kulturne institucije – Međunarodni centar za mir”, *Oslobođenje*, 23. 11. 1997, 8; A. B., “Za i protiv Multikulturalnog čovjeka”, *Oslobođenje*, 26. 9. 1998, 21.

Pandorina kutija

Kentauromahija

Neobuzdani jezici plamenova različitih oblika, od kojih su neki nazubljeni, drugi tordirani, oštri poput koplja, povijeni kao lukovi, stremeći visoko ka nebu i možda jednim dijelom simbolično antropomorfni, kao i samo Sarajevo, predstavljaju vidljivu manifestaciju unutarnjih vizija Alme Suljević, u kojima se snažno odražava ljubav

prema životu, jedinstven protest umjetnice vulkanske, eruptivne snage. Protest Alme Suljević snažno svjedoči o podnošenoj borbi stvarajući u željezu, kao kovač, na nakovnju, kao varilac, spajajući komade u njene maštovite i vrlo snažne, uz to i pojednostavljene stilizacije. Ona se igra sa smrću, ona protestira, i duhovito, bespoštedno priča u simbolima, o dobru i zlu. Posebno upečatljiva postaje njihova boja – jarkocrvena, kako tijela tako i postamenta, koja u sebi nosi niz simboličkih značenja, konotacija, prevazilazeći onu prvobitnu interpretaciju skulpture kao jezika plama. To je boja otpora, života, prolivene krvi usljed brojnih masakra počinjenih u njemu, ljubavi i čežnje prema njemu, energična, puna snage i duha kakvo je Sarajevo pružalo tokom agresije.

Drugo djelo, pod nazivom “Kentauromahija” (danas smješteno na Ilidži) – koje također predstavlja spomen građanskog otpora nastalog za vrijeme opsade Sarajeva, a koje je načinjeno od otpadnog materijala pronađenog na sarajevskom tramvajskom depou – potpuno je zanemareno. Strasni i temperamentni ritam kompozicije u pokretu čine dva mitološka bića koja, u borbi za opstanak, energično nasrću jedno na drugo. Skulptura s dramatičnim sadržajem ukazuje na munjevito izvučene konture pune živahnosti i mahovitosti, što zbog vrste upotrijebljenog materijala, što zbog načina modeliranja, koje dodatno ističe mišiće i mase u prostoru. Ova egzotična stvorenja – kentauri pokazuju umjetnikovu duboku privrženost klasičnoj kompoziciji, prilaznje mitologiji, pokazujući istovremeno silnu emocionalnu reakciju na ratno razaranje, vječito preplitanje problema, života, bola, opstanaka i smrti. Za renesansne humaniste kentauri su oličavali čovjekovu nižu, djelimično životinjsku narav, a često prikazivana tema bitke Lapita i kentaura simbolizirala je pobjedu civilizacije nad barbarstvom. Kentauromahija, odnosno borba s kentaurima, vrlo je česta tema u monumentalnoj, ali i marginalnoj umjetnosti stare Grčke, renesanse i baroka. Likovnom umjetnošću tih pravaca gospodare tri mitološka motiva – kentauromahija, gigantomahija i amazonomahija – kojima se ustvari simbolično opisuju nedavne borbe između Grka i Perzijanaca, a istovremeno i borba između sila svjetlosti i sila mraka, između

civiliziranog i barbarskog svijeta, između onoga što je racionalno i onoga što je iracionalno u ljudskom biću i historiji.³¹

Ništa bolje nije prošao ni spomenik “Ikar”, podignut međunarodnoj zajednici, u ime zahvalnih građana Sarajeva, djelo Nebojše Šerića Šobe i Brace Dimitrijevića, postavljeno na mermernom postolju ispred Historijskog muzeja BiH 2007. godine.³² Spomenik predstavlja gigantska konzerva ikara, glavni i gotovo jedino dostupni izvor hrane u opkoljenom gradu. Izabrani predmet biva uzdignut do vrijednosti umjetničkog djela, nudeći time jedan efektan, originalan i jedinstven izraz revolta, koji uporište nalazi u sada već prošlim umjetničkim pokretima pop arta, remek-djelima kakvo je Worholova Campbellova limenka supe.³³ Trivijalan sam po sebi, on ukazuje na surovu, голу i realnu sliku samoga sebe, iskazujući satirično opažanje umjetnika, provokativan izraz upućen na sramotu međunarodne zajednice. Pokušaj da se na svijet i društvenu situaciju reagira umjetničkim sredstvima. Ipak, tok subjektivne interpretacije nemoguće je predvidjeti, još manje sramotnu reakciju i uvredu velikog broja građana Sarajeva, što će reći da smo djela poput “Merde d’Artiste” (Piero Manzoni) spremni dočekati s ushićenjem i sveopćim oduševljenjem, dok ona koja zaista zavređuju svaku pohvalu doživljavamo kao ponižavajuća i uvređujuća.³⁴ Prema tome, željeni efekt je savršeno postignut, ali, nažalost, ne kod onih kojima je bio upućen. Krajnji oblik vandalizma se, na svu sreću, zaustavio samo na grafitima, što ne bismo mogli reći za druge primjere, kakav je, recimo, tijelo helikoptera kojim je tokom minulog rata dostavljana hrana tadašnjim enklavama u okruženju, poput Srebrenice i Goražda, a koje je postavljeno ispred Historijskog muzeja BiH, poklonu Vojske FBiH. Dan kada bi trebao biti zaštićen postavljanjem ograde neće dočekati.

31 James Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1998, 154.

32 E. Nurikić, “Znamo šta moramo da progutamo”, *Dani*, 13. 4. 2007, 63; T. L., “Vijest o Šobinom ‘Ikaru’ prenio i Reuters”, *Dnevni avaz*, 11. 4. 2007, 6.

33 Lucy R. Lippard, *Pop art*, Thames and Hudson, London, 1964, 79-82.

34 Isto, 93.

Spomenik Međunarodnoj zajednici – “Ikar”

Skulptura Mustafe Skopljaka

Skulptura kamenog bloka (vrsta maljak) Mustafe Skopljaka, ispred Avaz business centra, postavljena 2005. godine, predstavlja dvadeset tona tešku uglučanu jajoliku masu, dugu 6,5, visoku 1,6 i široku 1,4 metra,³⁵ suženu pri krajevima, pomalo izolovanu i univerzalnu, koju obilježava potpuna čistoća oblika, pokušaj da se tema zgusne i pojednostavi. Brancusijevsko apsolutno jedinstvo forme koje poistovjećuje stvar s prostorom, a ne samo sa značenjem, našlo je svoj izraz u Skopljakovom djelu. Forma koja je jedna i nepromjenjiva podrazumijeva sve moguće varijacije. Simbolična, jer istovremeno definira pojedinačnu i univerzalnu stvar. To je skulptura koja je oslobođena granica predmetnosti, a plastičan geometrijski element shvaćen je kao obrazac ili primarna struktura. Skulptura rađena u radionici “Šišković” u Danilovgradu time pokazuje pravi izazov u opusu savremenih skulpturalnih djela javnog sadržaja.

Skulptura bosanskohercegovačkog brdskog konja, postavljena ispred zgrade Veterinarskog fakulteta u Sarajevu 2005. godine, povodom obilježavanja 55 godina postojanja i uspješnog rada Veterinarskog fakulteta Sarajevo, produkt timskog rada Merima Tabakovića, Faruka Čaklovice i Mileta Kasapovića³⁶ reflektira tipsko rješenje, lišeno umjetničko-estetske vrijednosti. Konj je glavom okrenut prema istoku, u dosta smirenoj, elegantnoj pozi; laganim galopom kao da prelazi zadani brdoviti

35 A. L., “Djelo priznatog bh. umjetnika Mustafe Skopljaka ispred zgrade”, *Dnevni avaz*, 13. 6. 2005, 17.

36 I. Trepalovac, “Značajan jubilej Veterinarskog fakulteta – Obilježeno 55 godina rada”, *Oslobođenje*, 26. 5. 2005, 18.

vještački nasip. Podignuta kopita su tek neznatno uzdignuta na kamenom optočenoj zemlji, čime skulptura biva eksponirana poput vrtnog cvijeta, postavljena u simboličko parče svog prirodnog ambijenta, što ga ova brdovita struktura evocira. Iako nema značajnijih umjetničkih vrijednosti, dopadljiv je njen spomenički i dijelom historijski značaj.

Skulptura konja

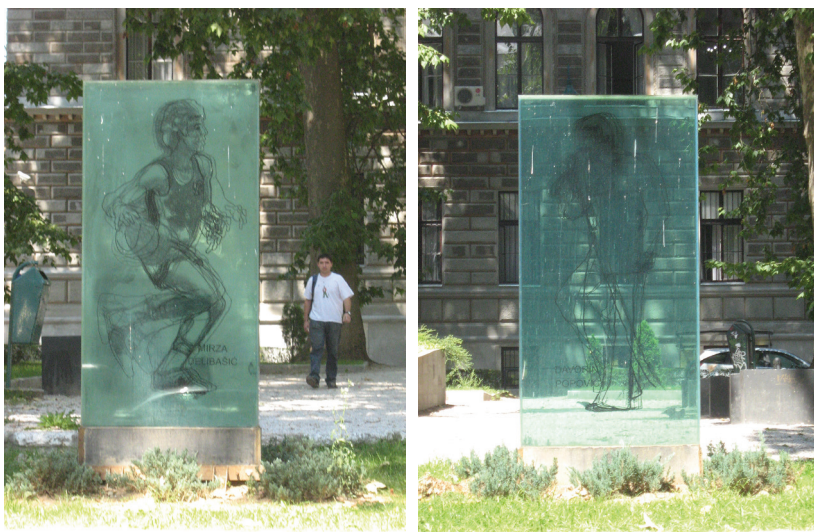
Skulptura "Tjeskoba"

Javnu skulpturu postavljenu u uređenom parkovskom prostoru u Radićevoj ulici – a u sklopu Umjetničke galerije i cafea Boris Smoje, privatne galerije mladog bosanskohercegovačkog kipara Admira Halilovića – pod nazivom “Tjeskoba” čine dva ista, ali fizički potpuno odvojena dijela. Manji je pomaknut ustranu, dok je veći smješten na središnjoj površini parka. Oba dijela imaju oblik pravougaonih, otvorenih, kutija, unutar kojih je pohranjen sadržaj nedefiniranog porijekla, oblika i značenja. Ipak, sam naziv djela – “Tjeskoba” govori dovoljno; možemo naslutiti o kakvom je sadržaju riječ unutar njih – željeznih šipki, koje se doimaju kao svojevrstan oblik kaveza u kojem su zaključani svi ljudski strahovi, tjeskobe, sile, slike nepoznatog, zla i prokletstva. Skulptura je nastala 2004. godine, kao produkt diplomskog rada mladog kipara u klasi prof. Mustafe Skopljaka i ne posjeduje impresivan umjetničko-estetski značaj, ali bi se u kontekstu ambijentalno urbanističkog uređenja, organizacije ljepšeg okoliša te postojanja i otvaranja same galerije kao primjer moglo ocijeniti pozitivno i pohvalno.

Spomen-obilježje košarkašu Mirzi Delibašiću i lideru grupe “Indexi” Davorinu Popoviću, autora Mensuda Keče, postavljeno je 2005. godine u parku kod centra FIS u vidu bisti, iza kojih je izgrađena fontana obogaćena parkovskim mobilijarom.³⁷ Ovo spomen-obilježje sačinjeno je od nekoliko međusobno spojenih staklenih stijena, od kojih svaka ima drugačije ponuđeno rješenje crteža, što simultanim spojem odaje utisak pokreta figura. Takva ideja postaje posebno efektna na primjeru lika Mirze Delibašića, čiji je obris prikazan odjeven u reprezentacijski dres, u pokretu, zahvaljujući čemu imamo utisak da izravno pratimo neku od njegovih utakmica, tim prije što u svojoj ruci drži košarkašku loptu. U donjem desnom uglu ispisano je puno ime i prezime velikana, kao i na primjeru Davorina Popovića. Na istom principu riješen je i lik Davorina, prikazan sa simbolom svoga ugleda i slave – mikrofonom, u stavu blagog iskoraka, iz profila, za razliku od Mirze, koji je prikazan u poluprofilu, gotovo tročetvrtinskom portretu. Obje biste postavljene su na kameno postolje. Iako cjelina nije ocijenjena kao značajno i estetski vrijedno ostvarenje, nudi interesantan spoj: eksperiment dvaju medija umjetnosti – tradicionalnog crteža, žustrog i hirovitog, i stakla, koji je

37 Muhamed Bikić, “Kindže i pjevač opet kraj FIS-a”, *Ljiljan*, 14. 5. 2004, 66-67; Š. Ibrić: “Vječno sjećanje na Kindžeta i Pimpeka”, *Nezavisne novine*, 9. 12. 2004, 27.

u ovom obliku iščitavan kao reprezent savremenog, modernizma i u kontekstu prvog medija novog. Prostoru s izloženim spomen-obilježjima pristupa se prilaznom rampom popločanom granitnim pločama u alternaciji sivo-crne boje, koja, opet, čini jedinstvo s fontanom postavljenom u središte ambijentalne cjeline.

Spomen-obilježje Mirzi Delibašiću i Davorinu Popoviću

Na betonskom postamentu oblika presječne piramide postavljenom u dvorištu ispred Učiteljske škole nalazi se spomenik s dvije stojeće figure učenika i učenice koja ispred sebe drži otvorenu knjigu. H. Lojo, profesor likovne kulture i akademski slikar, izradio je skulpturu koja je svečano postavljena 2002. godine, kao simbol mladosti, ljubavi i znanja.³⁸ Spomenička grupa nema značajnijih umjetničkih vrijednosti, tim prije što ostaje vjerna tradiciji i akademizmu, bez osebujne deskripcije.

38 Skupština Kantona Sarajevo donosi Rješenje o podizanju spomen-obilježja – skulpture u dvorištu Učiteljske škole, ul. Obala Kulina bana br. 3. Broj: 01-41-9079/02, od 25. aprila 2002; “Službene novine Kantona Sarajevo”, br. 10, od 2. maja 2002, 504.

Učenik i učenica

Krug života

U znak sjećanja na 324 poginula radnika JP Elektroprivreda BiH, kao i u znak sjećanja na opsadu Sarajeva i svih drugih gradova: Goražda, Bihaća, Maglaja, Tešnja, Srebrenice, postavljeno je spomen-obilježje “Krug života”, djelo Sabine Karić, tada studentice ALU. Svojim jednostavnim simbolima, reduciranim na svega dva elementa: postament od jablaničkog granita s natpisom i krug napravljen od legure željeza (vrste pokrom) iz Padove, “Krug života” simbolično predstavlja obruč oko grada, nasilje i zlo. “Krug života” interpolirana je stilizirana figura čovjeka, koja simbolizira borbe u sprečavanju da se zatvori obruč oko grada. Na granitnom postolju uklesani su stihovi pjesnikinje Semke Torlak: *Podižem gordo svjetlost (iz jeka iskonske) Sarajevu više od ljubavi (u ime mrtvih i živih) sjećaj se!*³⁹

Neka od zanimljivih i reprezentativnih ostvarenja javnih skulptura u Sarajevu su i djela domaćih akademskih kipara koja su poklonjena gradu prije rata 1992–1995. godine, a koja su se očuvala do danas. Iako ne bi trebala biti predmet rada, što i sam naslov govori, imajući u vidu da skulpture i danas egzistiraju u prostoru te da predstavljaju dio savremenog naslijeđa, nalazim ih vrijednim spomena barem u kratkim crtama, tim prije što su, statistički posmatrano, na području Sarajeva, ali i cijele BiH najbrojnija upravo djela kipara Frane Kršinića, Ljupka Antunovića, Marijana Kockovića, Sretena Stojanovića i Ante Kostovića.

39 H. K., “Spomen-obilježje braniocima grada”, *Dnevni avaz*, 26. 11. 1998, 20; Z. K., “Otkriveno spomen-obilježje”, *Oslobođenje*, 26. 11. 1998, 14.

S lijeve strane stepeništa koje vodi do Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu smještena je bronzana skulptura pod nazivom “Djevojka sa knjigom”, djelo akademskog kipara Ante Kostovića, na postamentu od kamena i betona. Bosačica djevojka, odjevena u dugu haljinu, sjedi oslonjena lijevom rukom na postament, dok u desnoj pridrži knjigu položenu na koljenima. Lice joj je mlado, oblo i sneno dok čita. Klupa na kojoj sjedi ima oblik stepenice. Djelo pripada poetskom realizmu umjetničkog kruga Frane Kršinića. Pretpostavlja se da je izrađena oko 1946. godine, sa signaturom kipara pri dnu postamenta.

Djevojka sa knjigom

Iščekivanje

Nadalje, na prilaznom dijelu platoa ispred KSC Skenderija, kod stepeništa koje vodi u Collegium Artisticum, s lijeve, bočne strane, postavljena je bronzana skulptura “Figura na stolici” autora Alije Kučukalića, akademskog kipara, izrađena 1973. godine. Pokazuje sjedeću žensku figuru na stolici, raširenih ruku, postavljenu na četvrtastu betonsku ploču koja počiva na niskom pregradnom zidu s oplatom od keramičkih elemenata terakota boje. Alija Kučukalić predstavlja generaciju najistaknutijih bosanskohercegovačkih kipara, a njegova “Figura na stolici” antologijsko je djelo savremene likovne umjetnosti. Riječ je o skulptoru koji je obilježio kraj šeste i početak sedme decenije kada je riječ o modernom bosanskohercegovačkom kiparstvu koji se sada ponovo vraća figuri koja postaje više predmetna negoli asocijativna, premda se na ovom primjeru ne bi mogla zanemariti nijedna karakteristika. Skulptura je rađena u stilizaciji konstruktivizma i tzv. vitalne slike ljudske

figure (nova figuracija).⁴⁰ Vitalnost i snaga izraza naglašeni su određenim stavom žene, široko raširenih ruku dok sjedi i prima u svoje naručje željno očekivanog čovjeka.

U historiji moderne umjetnosti ova skulptura označava bitnu prekretnicu spram trendovske, i svim svojim oblikovnim karakteristikama upućuje na eminentnog velikog stvaraoca. Naglasak je dao samom pokretu, njegovoj izrazitoj dinamici i snažnim oblikovanjem tijela, poprsja i glave. Karakter nije iscrtan portretiranjem niti anatomijom lika, nego reduciranošću svega što je oblikovno suvišno te akcentiranjem najznačajnijih partija tijela. Oblik stolice bez naslonjača i bez rukohvata, bez prednjih nogu, umjesto kojih su postavljene ove ženske, objašnjava određenu antropomorfnu karakteristiku u kompoziciji "Figura na stolici" – stolicu s prirodnim oblicima ženskih nogu.

Tu je i već spomenuta skulptura "Stablo ljubavi" Ljupka Antunovića, koja simbolizira ljubav kroz zagrljaj muškarca i žene. Njihova tijela su spojena u krajnje reduciranim, zaobljenim oblicima, kojim imitiraju stablo, i putem metaforičnosti ove teme ljubavi asociraju na ljudski rod u ljubavi i zagrljaju. Oko figure u kamenu usađenom u zemlju nalazi se okrugli prostor kao rondo, tzv. rundela za sadnju cvijeća. Nešto šire su postavljene i klupe za odmor. Tokom rata skulptura je oštećena na površini kamena, gdje se javljaju manja udubljenja prouzrokovana udarom metaka i gelera, a potom je i zapaljena. Sadašnje stanje očuvanosti je dobro, s obzirom na to da je okolni prostor uređen i da se kontinuirano održava.

Nekadašnji dječiji park "Boško Buha" dio je kompleksa bivšeg Doma pionira, na kojem je postavljeno 14 skulpturalnih cjelina Ljupka Antunovića, raštrkanih po zelenoj površini poput nekropole stećaka. Za sve njih bi se s pravom mogla konstatirati univerzalna, zajednička ideja od koje je umjetnik pošao: da i svojim rasporedom unutar parka plastičnom obradom evocira sjećanje na srednjovjekovno blago stećaka. Osim stilske, neupitna je i njihova kulturno-historijska vrijednost, posmatrana u kontekstu urbanističko-arhitektonskih osobina parkovskih površina. Pojedinačne skulpturalne cjeline samo su djelimično očuvane, neke su čak i polupane, pomjerene sa svojih prvobitnih postamenata, u tolikoj su mjeri oštećene da se gotovo i ne razaznaje o čemu, odnosno

---

40 Herbert Read, *Istorija moderne skulpture*, Beograd, Jugoslavija Beograd, 1966, 163.

o kojem se prikazu radi. Najbolje je očuvan portret male partizanke, lociran u prednjem dijelu parkovske površine, dok su dvije skulpture, majka s djetetom u naručju i mala beba, potpuno deformirane i pomaknute s postamenata.

Dječiji park “Boško Buha”

Jedno od rijetkih spomen-obilježja koje zaslužuje biti istaknuto i valorizirano je i bronzana skulptura Josipa Broza Tita, postavljena u uređenom parkovskom prostoru kasarne “Maršal Tito”. Djelo je jednog od najpoznatijih kipara našeg doba Augusta Augustinčića. J. B. Tito prikazan kao komandir, u svoj vojničkoj snazi i poletu, odvažnosti, svečanoj odmjerenosti, imao je za cilj zračiti neustrašivošću i nepokolebljivošću u vezi sa svojim nakanama i idealima. Predstavljen u trenu raskoraka, vojničkog marširanja, zamišljena i oborena pogleda, u odori, s raskopčanim kaputom, upućuje na utjecaj klasične spomeničke skulpture širom svijeta, čiji je cilj glorifikacija velikana – vođa nacija.⁴¹ Skulptura je doživjela nebrojen broj replika, kopija u manjim i većim dimenzijama te različitim materijalima.

Primjere slobodnih prostornih kompozicija uglavnom srećemo na samo nekoliko primjera gradskih površina. U tom smislu jedna od zanimljivijih je i kompozicija smještena između ulica Zmaja od Bosne, Vrbanja, Mustajbega Fadilpašića i Koste Hermana. Riječ je o djelu renomiranog hrvatskog akademskog kipara Dušana Džamonje na platou ispred zgrade Skupštine BiH. Platou se može pristupiti s dvije strane, i

41 Isto, 175-176.

to preko prilaznog stepeništa postavljenog s bočne i prednje, čeone strane. Unutar platoa napravljene su i dvije fontane. Danas je, nakon obnove zgrade i platoa, cjelokupnom prostoru vraćen prvobitni sjaj, a upotreba svjetlosnih efekata još jednom je pokazala u kakvom intimnom sazvučju ostvaruju besprijekoran tonalitet.

Spomen-obilježje istaknutom revolucionaru organizacionom sekretaru CK KPJ Đuri Đakoviću, riješeno kao spoj spomen-obilježja i skulptorsko-arhitektonskog ansambla, svojim ambijentalnim karakteristikama posjeduje izvjesni potencijal pridavanja mu epiteta trga, iako stepen frekventnosti i ispunjenosti prostora ne dostiže potrebni, zadovoljavajući nivo da bi se spomenuti prostor mogao tretirati kao prostor trga. Spomen-obilježje Đuri Đakoviću posmatrano u kontekstu ambijentalno-arhitektonskih vrijednosti prostora Skenderije pokazuje zanimljivo urbanističko i arhitektonsko rješenje arhitekture XX stoljeća, tim prije što je prostor zamišljen kao središte i sastajalište, s prostorima za odmor, okrepeljivanje uz hlad drveća i grmova, a sve to u centralnoj zoni grada. Spomenik je svečano otvoren 1973. godine, i dio je ansambla autora arhitekta Kirdžića i skulptora Denkovića. Skulptura rađena u prilepskom mermeru kao i ploča u podnožju spomenika na kojoj je uklesan tekst pokazuju zanimljivo rješenje, ideju cirkularnog prostora ostvarenog pomoću najjednostavnijeg i savršenog geometrijskog tijela – kruga, čiji se obrisi karakterističnim rasporedom, dizajnom popločanja iščitavaju duž cijelog središnjeg dijela, ali i na svim ostalim prostorima, onima za odmor i smještaj fontana. Skulpturalno rješenje Đurinog lika potcrtava očigledan utjecaj kubističke umjetnosti, djela Brancusija i općenito apstraktne umjetnosti, naročito skulpture XX stoljeća.⁴²

Motiv fontane kao dekorativnog i umjetnički obrađenog zasebnog elementa ili kao jednog od sastavnih elemenata vješto ukomponiranog u svoje okruženje poznat je i korišten u arhitekturi tokom historije. Fontana je posebno karakteristična kao motiv u pojedinim tradicionalnim stilovima uređenja eksterijera u Evropi, ali je nalazimo i u tradicionalnoj arhitekturi kod drugih naroda i kultura, van Evrope. Za evropsku arhitektonsku tradiciju i pojedine stilove uređenja prostora na otvorenom

42 Nedžad Kurto, Aleksandar Levi, "Arhitektonski vodič", *ČIP*, Sarajevo, Arhitektonski vodič Sarajevo, dodatak Čovjeku i prostoru, 1985, br. 5, 386; Ivan Štraus, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1945–1995*, Grafičko-izdavačka kuća d.d. OKO, Sarajevo, 1998, 112–113.

(trgovi, parkovi ili veće zelene površine oko značajnih građevina, vrtovi ili parkovi u sklopu imanja i oko stambenih objekata predstavnika imućnih i bogatih slojeva građanstva u određenim historijskim periodima), karakteristične su forme umjetnički obrađenih fontana s vrhunskim estetskim vrijednostima. Ljepota i elegancija detalja, harmonija i sklad proporcija, osobenost stila i uređenja, atmosfera i ugođaj ambijenta, samo su neki epiteti koji mogu impresionirati putnika namjernika ili posmatrača kada stupi u određenu arhitektonsku cjelinu ili sklop na otvorenom ili u zatvorenom prostoru. Ne treba posebno naglašavati da pojedini arhitektonsko-građevinski elementi ili motivi posebno, zbog svojih osobenih karakteristika, doprinose ljepoti i ukupnom povećanju efekata estetskih vrijednosti u sklopu određenog prostora. Pažljivo odabrani, pravilno projektirani i zanatski dobro ugrađeni ili izgrađeni pojedinačni arhitektonsko-građevinski motivi mogu jednostavne i ne naročito arhitektonski usklađene prostore transformirati u sasvim prihvatljiv prostorni okvir, a prostorima koji predstavljaju arhitektonski usklađene cjeline dati širu i dublju dimenziju. Time je fontana jedan od takvih arhitektonsko-građevinskih motiva koji ima sposobnost da transformira i podigne ukupnu atmosferu i ugođaj u određenom prostoru, te da je stavi na viši nivo.

Tradicija bosanskohercegovačkih fontana oduvijek je bila vrlo siromašna i, ukoliko izuzmemo nekoliko oskudnih primjera, gotovo da možemo konstatirati ozbiljan pad njihovog porasta, kao i gubljenje postojećih. Naše kulturno-historijsko naslijeđe baštinilo je veliki broj česama i šadrvana, čiju tradiciju, uslovno rečeno, nastavlja fontana.⁴³ Evidentirane fontane na području Kantona Sarajevo su: fontane iz austrougarskog perioda, uključujući i one koje su smještene u prostor atrija (ukrasna fontana palate Isaka i Arona Musafije, djelo Josipa Pospišića, fontana "Meduza" u atriju Salomove palate, djelo Rudolfa Tönniesa, fontana ispred vile Augusta Brauna, fontana unutar botaničkog vrta Zemaljskog muzeja BiH, u bolničkom kompleksu KCUS u Sarajevu, pred zgradom Konak itd.), kao i one koje se javljaju u sklopu gradskih parkova. Njih čine tri fontane na Ilidži, u neposrednoj blizini hotela "Austria"

43 Snježana Mutapčić, "Sarajevske fontane", *Republika – nezavisni mjesečni magazin Sarajevo*, br. 5, juli/august 1995, 5-7.

i “Hercegovina”, fontana u zaleđu Hipotekarne banke⁴⁴ (“Kupačica”, Vladimir Zagrodnjikov), fontana ispred Željezničke stanice (Marijan Kocković, “Djevojka sa lirom” (Marijan Kocković, Društveni dom Hrasnica), “Kupačica” (gradski park u Vogošći), fontana “Stablo” (Vogošća), “Cik zore” (Jovan Nježić, zamišljena kao dio kompleksa fontane, Mojmilo), fontana ukomponirana u kompleksno prostorno rješenje (park ispred Skupštine grada Sarajeva), fontana ukomponirana u spomen-obilježje Đure Đakovića (Skenderija), u sklopu granitnog platoa uz zgradu Izvršnog vijeća (Dušan Džamonja), uz hotel Holiday i UNIS-ove nebodere (Ivan Štraus) itd.⁴⁵ Danas je, nažalost, veliki broj njih devastiran, pretvoren u smetlišta, lišen svoje funkcije. Tek nekoliko primjera služi više kao podsjetnik da su egzistirale na ovom području te da je tek jedan dio prijeratnih fontana i dalje zadržao svoju svrhu. Ovim se, naravno, otvara mogućnost, ali i dužnost uspostave novih te nužne restauracije postojećih.

Spomen-fontana Hakiji Turajliću

Spomen-obilježje ubijenoj djeci Sarajeva

44 Grupa autora, *Projekat restauracije Hipotekarne banke 2000*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.

45 Ivan Štraus, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1945–1995*, Grafičko-izdavačka kuća d.d. OKO, Sarajevo, 1998, 15; S. Mutapčić, “Evidentiranje javnih skulptura i fontana na užem gradskom području”, u: *Katalog obnove kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo 1996–2000*, Sarajevo, Ministarstvo kulture i sporta KS, 2001, 36.

Spomen-fontana, djelo arhitekata Mirne i Esada Ćesovića, podignuta je u znak sjećanja na Hakiju Turajlića, utemeljitelja Energoinvesta i nekadašnjeg potpredsjednika Vlade BiH, ubijenog 1993. godine nadomak sarajevskog aerodroma. Fontana izvedena od bijelog italijanskog carara kamena simbolizira život koji se nastavlja i teče dalje, a treba da stalno podsjeća na ugledne i zaslužne ličnosti BiH, kao što je bio Hakija Turajlić.⁴⁶ Riječ je o povećem monolitnom kamenom bloku pravougaonih osnova, rustično obrađene strukture, grubih prijelaza, s naznačenim horizontalnim presjecima koji na pojedinim mjestima izbijaju iz kamene površine, poput istaka, tvoreći tako jednu kaskadnu, stepeničastu ravan niz čije se oštre uglove slijeva mlaz vode što cirkulira od vrha do dna u cik-cak smjerovima. Četiri horizontalno položene pravougaone ploče što iskaču iz monolita postavljene su na način da tvore dinamičan stepeničast plan, od kojih je ona na samom dnu okrenuta više nadesno, sljedeća nalijevo, treća ponovo nadesno i četvrta, završna, nalijevo. Kamena gromada postavljena je u samo središte fontane, bazena ispunjenog vodom što nježno cirkulira u zadanom prostoru. Spomen-fontani pristupa se s dvije strane. Jedan pristup postavljen je s prednje, a drugi sa stražnje strane. Čeona strana ima stepenišni prilaz s glavne ceste, a stražnji je namijenjen onima koji dolaze iz pravca objekta Energoinvesta. Ovaj stražnji prilaz popločan je obrađenim kamenim pločama. Spomen-fontana sadrži specifične umjetničko-estetske kvalitete, najprije vezane za samu monolitnu gromadu, koja zrači snažnim i moćnim dinamizmom, energijom i pokretom, svim onim osobinama kakve jesu i trebaju obilježavati preduzeće čiji je rukovodilac i glavni čovjek zadužen za njen najznačajniji uspjeh na svjetskom tržištu. Javni spomenik – memorijalno obilježje podignut je 1998. godine.

Spomen obilježje – fontana ubijenoj djeci Sarajeva jasno korespondira s duhom vremena u kojem je nastalo. Vizija i senzibilitet umjetnika Mensuda Keče postaje prepoznatljiva forma izražaja jer takvu vrstu rada u staklu i sa staklom možemo pratiti i na drugim njegovim realizacijama (spomen-obilježje Davorinu Popoviću i Mirzi Delibašiću). Dva oštra ledena brijega, nekada dio jedne cjeline, predstavljena su kao dijelovi naprasno razdvojeni i otrgnuti iz jedinstva cjeline. Ljubav, život, jedinstvo,

46 A. H., "U znak sjećanja na Hakiju Turajlića", *Oslobođenje*, 10. 7. 1998, 34; Snježana Mutapčić, "Sarajevske fontane", 8.

neraskidivost – sve to definira svetost predstavljenog odnosa majke i djeteta. Prstenasti obruč od bakra na kojem su otisnute šake i stopala djece Sarajeva zapravo je jedan od zanimljivijih umjetničko-estetskih dosjetki umjetnika iz ovoga opusa inspiriranog obilnom upotrebom stakla. Osim toga, krug je simbol apsolutnog kretanja, ukidajući i vrijeme i prostor, postajući simbol generativne moći, čime se unosi jedna nova dimenzija – poruka značenja spomenika poginuloj djeci Sarajeva.

Naslijeđe koje baštinitimo kada je riječ o fontanama koje su podignute prije rata 1992–1995, a koje su se očuvale do danas nije toliko brojno u odnosu na skulpture. Stoga će u radu biti spomenut samo jedan dio njih, naravno najreprezentativnijih i u oblikovnom rješenju najuspješnijih.

Skulptura pod nazivom “Cik zore” smještena je ispred ulaza stepenišnog prilaza vrtića “Dječiji grad” na Mojmilu, na popločanom tlu. Prvobitno se skulptura nalazila ispred “Doma štampe” u vrijeme ZOI ‘84 (trebala je biti dio fontane, ali je postavljena u funkciji javne skulpture). Autor skulpture je prof. Jovan Nježić, slikar i vajar porijeklom iz Šiba, koji je svoju skulpturu poklonio Sarajevu 1984. godine.⁴⁷ Autor je poznat po svom mitološko-alegoričnom repertoaru, bilo da je u pitanju slikarstvo ili kiparstvo. Fantastična bića, putene žene, personifikacije vještina, davno zaboravljene darvinovske vrste prijelaznih oblika života, bajkoviti i pomalo nestvarni svijet Jovana Nježića predstavlja skriveno, u sebe zatvoreno carstvo i svijet kakav nas opija svojom tajnovitošću i čarobnim doživljajem nepoznatog i neshvatljivog.

U zaleđu Hipotekarne banke je hortikulturalno uređena zelena površina s fontanom u čijem središtu, na kamenom postamentu, kleči bronzana skulptura, koja prikazuje mladu djevojku – kupačicu, postavljenu na visokom stupu poput kakvog svjetionika. Izražajnost skulpture “Kupačica” bazira se na snažno modeliranom tijelu mlade žene, koja personificira neku antičku mitološku ličnost, rađanje Flore, ili neku od slavenskih mitoloških ličnosti, kakve su rusalke, vodene vile. Ovu pretpostavku izvodimo iz objašnjenja antičke mitologije zastupljene na arhitektonskoj plastici Hipotekarne banke, čiji skulpturalni ukrasi nose u sebi mitološku priču ili tematiku. Fontana je napravljena od kamenog postamenta bijele boje, u obliku četvrtastih stupova okrunjenih većim kuglama, na kojem u obliku zatvorene biserne neorenesansne školjke

⁴⁷ DKZZKHPNS, registrator “Pokretno naslijeđe – skulpture”, 2.

kleči ženska figura držeći podignutim rukama bujnu i valovitu kosu. Skulptura je izlivena u bronzi. Lice je dato tipski, šablonski, više kao maska, nestvarno i pomalo bezlično. Na četvrtastom postamentu, s lijeve strane, ugraviran je potpis autora, ćirilicom: VZagorodnjik.⁴⁸

U proljeće 1948. godine u Sarajevu je pokrenuta planski zamišljena izgradnja fontana unutar većih parkovskih zona. Tom prilikom su podignute i najpoznatije fontane u gradu (fontana ispred Željezničke stanice, fontana u Velikom parku, dvije fontane na Ilidži) te samo začete ideje o podizanju sličnih na drugim gradskim površinama.⁴⁹ Kako je danas fontana u Velikom parku pretvorena u spomen-obilježje poginuloj djeći Sarajeva, a fontana na Ilidži doživjela kompletnu preobrazbu, fontana Marijana Kockovića, s daždevnjacima i žabama, ispred Željezničke stanice, predstavlja jedini očuvani autentični primjer fontana podignutih u periodu planske izgradnje grada nakon Drugog svjetskog rata, kada se, prvi put nakon austrougarskog perioda, podrobnije vodi računa o urbanističkom razvoju grada, a fontane postaju obilježje nove zapadnjačke kulture i tradicije, trajno zaživjele na ovim prostorima. U austrougarskom periodu one su uglavnom ostajale skrivene iza dvorišnih atrija. Iz navedenih razloga, kao i umjetničko-estetskih karakteristika, originalnog, vrijednog i jedinstvenog umjetničkog rješenja jednog od najautoritativnijih umjetnika s ovih prostora Marijana Kockovića neophodnost njene restauracije i rekonstrukcije pojedinih, nedostajućih dijelova postaje primarno značajna. Korito fontane (bazen) je kružnog oblika, popločan mermernim pločama u kombinaciji s granitom (osam kontrafora granitno-betonsko popločanje trga ispred Željezničke stanice, u čijem se središtu nalazi fontana). Na poleđini svakog kontrafora apliciran je po jedan daždevnjak s tijelom okrenutim na dolje, dok mu iz usta teče mlaz vode. Svih osam daždevnjaka urađeno je šablonski, hitri i u energičnom pokretu, oni pokazuju zanimljivo skulpturalno rješenje, odajući ruku genijalnog umjetnika velikih oblikovnih mogućnosti. Ovo vodeno carstvo upotpunjeno je pojavom jednakog broja žaba s druge strane ovih kontrafora, okrenutih tijelima i licem ka središtu bazena. Iz njihovih usta također pršti mlaz vode. Osam vodoskoka pozicioniranih na osam kota seže do centralne tačke u bazenu – uzdignutog cvijeta lopoča što izrasta iz debele peteljke

48 Vojtech Zamarovsky, *Junaci antičkih mitova, Leksikon grčke i rimske mitologije*, Zagreb, Školska knjiga Zagreb, 1989, 144.

49 DKZZKHPNS, registrator "Pokretno naslijeđe – skulpture", 1.

noseći rožnate, oštre i bujne latice. Rub mermernog bazena je izbrazdan, rebrast, dok je sam bazen kružno obavijen plastično naglašenim prstenom, između je prostor s rebrastim šahtovima za sakupljanje viška tečnosti što se prelijeva iz bazena i čeljusti daždevnjaka.

Fontana ispred Željezničke stanice

ZAKLJUČAK

Sagledati sveukupno naslijeđe spomeničke vrijednosti zahtijevalo bi daleko seriozniji angažman, iziskivalo više prostora, otvarajući nebrojeno veliki broj polemika. Stoga je ovdje spomenut samo jedan dio, osvjetljavajući tek neke od njih. Ono što dodatno komplicira status bosanskohercegovačke javne skulpture jeste činjenica da ona treba biti izraz kolektivnog osjećaja, s jedne strane, a s druge strane da njen sadržaj bude dovoljno čitljiv, jasno izbjegavajući nekomunikativnost, nedodirljivost i suvišnu kompliciranost. Time se, međutim, ustupcima svakako ne bliži kraj. Problem je i u samom kolektivu, budući da uspjelo umjetničko djelo ne može i ne smije uvijek biti uslovljeno stalnim vraćanjem na čitljiv sadržaj akademizma, realizma i drugih tekovina XIX i početka XX stoljeća. Takvo što bi nas vodilo u sve veću dekadenciju, ne dozvoljavajući logičan iskorak u novo. Kao poseban segment, evidentan problem je i sadašnje stanje bosanskohercegovačkih fontana, koje zavređuju posebnu pažnju, seriozniji pristup analizi njihovog trenutnog stanja. Ovom je prilikom samo djelimično načet.

LITERATURA I IZVORI

- A. B., “Za i protiv Multikulturalnog čovjeka”, *Oslobođenje*, 26. 9. 1998.
- A. H., “U znak sjećanja na Hakiju Turajlića”, *Oslobođenje*, 10. 7. 1998.
- A. L., “Djelo priznatog bh. umjetnika Mustafe Skopljaka ispred zgrade”, *Dnevni avaz*, 13. 6. 2005.
- Aleksić, L., “Marijan Kocković – skulpture, tapiserije”, *Katalog izložbe, Dubrovnik*, Umjetnička galerija Dubrovnik, 1975.
- Bikić, M., “Kindže i pjevač opet kraj FIS-a”, *Ljiljan*, 14. 5. 2004.
- Cuneen S., “Frederick Franck at 95 - the artist as icon-maker”, *National Catholic reporter*, br. 22, 24. 9. 2004.
- Damjanović, D., “Skulptura”, u: *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1924 – 1945*. Katalog Umjetničke galerije BiH, Sarajevo, Umjetnička galerija BiH, 1985.
- Dizdar, J., “Spomenik papi stigao u BiH”, *Oslobođenje*, 29. 4. 2014.
- Dokumentacija Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, registrator “Pokretno naslijeđe – skulpture”, 1 i 2.
- Dokumentacija Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, registrator “Pokretno naslijeđe – skulpture”, 3.
- Duraković, Ja., “Spomenik ispred zgrade zajedničkih institucija”, *Oslobođenje*, 27. 8. 2011.
- Grupa autora, “Separat zaštite za Regulatorni plan užeg područja Stari Ilijaš”, u: *RP Stari Ilijaš*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, 2001.
- Grupa autora, “1000 godina hrvatske skulpture”, *Katalog izložbe*, Zagreb, Muzejsko-galerijski centar, 1991.
- Grupa autora, “Elaborat kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Trg Oslobođenja – Alija Izetbegović”, u: *RP Trg oslobođenja – Alija Izetbegović*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo, 2007.
- Grupa autora, *Projekat restauracije Hipotekarne banke 2000*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo, 2000.
- H. K., “Spomen-obilježje braniocima grada”, *Dnevni avaz*, 26. 11. 1998.
- Hodara, S., “Pacem in Terris-A Retreat dedicated to peace and art”, *The New York Times*, br. 18, 2. 5. 2011.

- Ibrić, Š., “Vječno sjećanje na Kindžeta i Pimpeka”, *Nezavisne novine*, 9. 12. 2004.
- Hall, J., *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, Zagreb, Školska knjiga, 1998.
- Kurto, N., Levi, A., “Arhitektonski vodič”, *ČIP*, Sarajevo, Arhitektonski vodič Sarajevo, dodatak Čovjeku i prostoru, Sarajevo, br. 5, 1985.
- J. M., “Kulturne institucije – Međunarodni centar za mir”, *Oslobođenje*, 23. 11. 1997.
- Lippard, L., *Pop art*, London, Thames and Hudson, 1964.
- Lutz, H., “Ost-Weg Sternenweg donautropfen im augenblick”, u: 25 Jahre utopie und wirklichkeit wegbericht von Helmut Lutz, Kaysersbeg: Der Präsident der Parlamentarischen versammlung des Europarates, Kaysersbeg, 1996.
- M. Ču., “Ramin krik iz groba”, *Dnevni avaz*, 11. 7. 2015.
- Mažuran-Subotić, V., *Marijan Kocković 1923.-1991.*, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Gliptoteka, 2013.
- Mutapčić, S., “Evidentiranje javnih skulptura i fontana na užem gradskom području”, u: *Katalog obnove kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo 1996–2000*, Sarajevo, Ministarstvo kulture i sporta KS, 2001.
- Mutapčić, S., “Sarajevske fontane”, *Republika – nezavisni mjesečni magazin Sarajevo*, br. 5, juli/august 1995.
- Nurikić, E., “Znamo šta moramo da progutamo”, *Dani*, 13. 4. 2007.
- Read, H. *Istorija moderne skulpture*, Beograd, Jugoslavija, 1966.
- Sekulić, Mr., “Iranski umjetnik i turska art kritičarka”, *Oslobođenje*, 19. 3. 2006.
- Skupština Kantona Sarajevo, Rješenje o podizanju spomen-obilježja – skulpture u dvorištu Učiteljske škole, ul. Obala Kulina bana br. 3. Broj: 01-41-9079/02, od 25. aprila 2002.
- Službene novine Kantona Sarajevo, br. 10, od 2. maja 2002, 504.
- Sorgente K., *Bizhan Bassiri*, Istanbul, Istituto Italiano di Cultura Istanbul, 2004.
- Tihić, S., “Bosna i Hercegovina – slikarstvo i skulptura poslije 1879”, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, knjiga I, Zagreb, 1960.
- S. V., “Slalom sa skijašem – Zašto je skulptura postavljena ispred Muzeja 14. ZOI prebačena na Igman”, *Večernje novine*, br. 8013, 6. juni 1991.

- Šahmanović, E., “Novi spomenik – Ja mislim, ja vidim, ja čujem, ja govorim”, *Oslobođenje*, 8. 4. 2007.
- Šegedin, P., “Frano Kršinić”, *Katalog izložbe Umjetničke galerije Dubrovnik*, Dubrovnik, 16. 7. – 15. 8. 1971.
- Šeper, M., “Skulptura”, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, knjiga IV, Zagreb, 1960.
- Štraus, I., *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1945–1995*, Sarajevo, Grafičko-izdavačka kuća d.d. OKO, 1998.
- Šuljak, T., “Marijan Kocković”, *Katalog izložbe*, Beograd, Dom JNA Beograd, 1973.
- T. L., “Vijest o Šobinom 'Ikaru' prenio i Reuters”, *Dnevni avaz*, 11. 4. 2007.
- Trepalovac, I., “Značajan jubilej Veterinarskog fakulteta – Obilježeno 55 godina rada”, *Oslobođenje*, 26. 5. 2005.
- Zamarovsky, V., *Junaci antičkih mitova, Leksikon grčke i rimske mitologije*, Zagreb, Školska knjiga, 1989.
- Z. K., “Otkriveno spomen-obilježje”, *Oslobođenje*, 26. 11. 1998.
- <https://www.frederickfranck.org/> (pristupljeno 8. 2. 2019)
- <https://www.loc.gov/item/2019690663/> (pristupljeno 13. 4. 2019)
- <http://www.pittsburghartplaces.org/accounts/view/626> (pristupljeno 15. 4. 2019)
- www.a4a.info Amela Sakić, “Skulptura Helmuta Lutza” (pristupljeno 17. 6. 2013)
- <https://www.artsy.net/article/markus-presser-post-vacation-blues> (pristupljeno 8. 9. 2018)
- <https://hellenicssupermarketdesign-blog.tumblr.com/designers> (pristupljeno 12. 9. 2018)
- <https://www.dambrine.com/> (pristupljeno 19. 2. 2019)
- <https://www.dambrine.com/xdinterview8.htm> (pristupljeno 23. 4. 2020)

Summary

CONTEMPORARY POST - WAR BOSNIAN- HERZEGOVINIAN PUBLIC SCULPTURE

To see the overall heritage of monuments' value would require far more serious engagement, more space, and open up an innumerable number of controversies. Therefore, only one part is mentioned here, illuminating only some of them. What further complicates the status of Bosnian-Herzegovinian public sculpture is the fact that it should be an expression of collective feeling, on the one hand, and on the other hand that its content is legible enough, clearly avoiding non-communicativeness, untouchability and unnecessary complexity. However, this is certainly not the end of concessions. The problem is also in the collective itself, since a successful work of art cannot and must not always be conditioned by a constant return to the legible content of academicism, realism and other achievements of the 19th and early 20th century. That would lead us into ever greater decadence, not allowing a logical step into the new. As a separate segment, an obvious problem is the current state of Bosnian-Herzegovinian fountains, which deserve special attention, a more serious approach to the analysis of their current state, which, on this occasion, is only partially started.

Ajnija OMANIĆ

O NEOSTVARENOJ ŽELJI SAMUELA ELAZARA O OSNIVANJU MUZEJA ZDRAVSTVENE KULTURE U BOSNI I HERCEGOVINI

Apstrakt: U radu se govori o ideji i pokušajima osnivanja muzeja zdravstvene kulture u Sarajevu od strane Samuela Elazara, velikog poznavaoa i sakupljača dokumentacionog materijala posvećenog historiji zdravstvene kulture, posebno u Bosni i Hercegovini, iz čega je proizašla njegova ideja o opravdanosti osnivanja muzeja zdravstva.

Ključne riječi: BiH, muzej zdravstvene kulture, Samuel Elazar, Sarajevo

Abstract: The paper discusses the idea and attempts to establish the Museum of Health Culture in Sarajevo by Samuel Elazar, a great expert in and collector of documentary material dedicated to the history of health culture, especially in Bosnia and Herzegovina, which gave rise to his idea of establishing the Museum of Health.

Keywords: BiH, Museum of Health Culture, Samuel Elazar, Sarajevo

Ubrzo nakon što su sredstva informiranja obavijestila našu javnost da će se graditi dva nova paviljona na području Vojne bolnice u Sarajevu (hirurški odjeli), mr. ph. Samuel Elazar oglasio se člankom s idejom da se prostor stare Vojne bolnice u Sarajevu¹ pretvori u muzej zdravstvene kulture Bosne i Hercegovine. S ovom idejom obratio se Univerzitetском medicinskom centru, Gradskom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu, Naučnom društvu za istoriju medicine, stomatologije, farmacije i veterine Jugoslavije (Sekcija za Bosnu i Hercegovinu), Društvu ljekara Bosne i Hercegovine i Farmaceutskom društvu Bosne i Hercegovine.

---

1 Turska vojna bolnica, sagrađena 1866. godine u Sarajevu.

Mr. ph. Samuel Elazar smatrao je da se ne bi smjelo dozvoliti rušenje ove najstarije bolničke ustanove u našoj zemlji. Zgrada je po svojoj lokaciji, okolnom ambijentu, unutrašnjem uređenju, adaptivnim mogućnostima i zdravstvenom kontinuitetu najbolje odgovarala namjeni muzeja zdravstvene kulture Bosne i Hercegovine, a istovremeno bi tu mogao biti i dom zdravstvenih radnika BiH. U bašti ove zgrade mogao bi se urediti botanički vrt s ljekovitim biljem, a studenti bi tu mogli obavljati dio praktičnih vježbi.

Samuel Elazar bio je veliki poznavalac i sakupljač dokumentacionog materijala posvećenog historiji zdravstvene kulture, posebno u Bosni i Hercegovini, iz čega je proizašla njegova ideja o opravdanosti osnivanja muzeja zdravstva. Pisao je o razvoju farmacije i izvorima za proučavanje tradicijske medicine u Bosni i Hercegovini. Jedan je od osnivača Muzeja Jevreja u Bosni i Hercegovini, koji je otvoren 1966. godine.

Izradio je scenarij za uređenje muzeja zdravstvene kulture, s opisom eksponata koji bi pripadali pojedinim periodima.²

Tematsku strukturu uređenja muzeja podijelio je na sljedeće periode: kameno doba, ilirski period, rimski period, bosanska državna samostalnost, turski period, austrougarski period, Jugoslavija između dva rata, period narodnooslobodilačkog rata, period Socijalističke federativne republike Jugoslavije.

U drugom dijelu tematskog scenarija izložbe u muzeju bili bi prikazani eksponati posvećeni narodnoj medicini, etnofarmaciji, kulturi življenja naroda i narodnosti u Bosni i Hercegovini, s posebnim prikazom početaka razvoja oficinalne medicine, farmacije, stomatologije, veterine i njima sličnih disciplina integriranih u razvoju navedenih disciplina na našem području. Mr. Samuel Elazar stalno je ukazivao na neobrađene izvore historije medicine, na veliki broj tih izvora koji su zatečeni na našem tlu, na evropskim i orijentalnim jezicima, a nisu ni prevedeni i, takvi, nisu ni valorizirani u kulturi naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine.

Izvori za izučavanje historije medicine, farmacije, stomatologije i veterine nalaze se u brojnim privatnim i društvenim bibliotekama i arhivama u Bosni i Hercegovini. Među njima se posebno ističu: Zemaljski

---

² Original elaborata posjeduje autor.

muzej BiH u Sarajevu, Orijentalni institut u Sarajevu, Arhiv Bosne i Hercegovine, Historijski arhiv Sarajeva, Gazi Husrev-begova biblioteka, Historijski muzej BiH, Institut za historiju u Sarajevu, Biblioteka Zavoda za javno zdravstvo FBiH i brojni dokumenti i inventari u zavičajnim muzejima.

Dr. veterine Jaša Romano je samo u Bosni i Hercegovini registrirao 109 ljekaruša, što je bilo najviše, u odnosu na ljekaruše nađene u ostalim republikama bivše Jugoslavije. O bogatstvu izvora posvećenih historiji medicine govore radovi i prvog Kongresa istorije medicine, farmacije, stomatologije i veterine, koji je održan u Sarajevu 1971. godine. Arhivisti Državnog arhiva Bosne i Hercegovine³ upozorili su da su zdravstvo i zdravstvena zaštita bili u žiži interesovanja i predmet naučnog, stručnog, ekonomskog i uopće društvenih istraživanja te da, sa stanovišta historijskih proučavanja i analiza, ova problematika nije dovoljno valorizirana.

Radi lakšeg pristupa i pronalaska izvora za proučavanje historije medicine, arhivisti su uradili kataloge po tematskim oblastima, a u Umjetničkoj galeriji BiH u Sarajevu prikazana je izložba "Zdravstvo u BiH". Cilj ove izložbe bio je prikazati razvoj zdravstvene djelatnosti u BiH od osnivanja do 1995. godine.

Bilo je i ranijih pokušaja da se osnuje muzej ili pak odjeli posvećeni razvoju zdravstva. U sastavu bivše Jugoslavije to su učinili dr. Risto Jeremić te dr. Krulj, u okviru Ministarstva narodnog zdravlja (1919).

Simpozij "Razvoj istorije zdravstvene i socijalne zaštite u BiH", koji je održan u Sarajevu 1993. godine, u organizaciji Medicinskog i Farmaceutskog fakulteta te Asocijacije za interkulture aktivnosti Izdavačke kuće "Avicena", također je potvrdio potrebu osnivanja muzeja zdravstva u BiH.

---

3 Štimac, V., Sarić, S., Lovrenović, K., Kujović, M., Hadžimehmedagić, S, *Arhivska građa kao izvor za izučavanje istorije zdravstva na području BiH 1850-1965*, Sarajevo, Arhiv BiH, 1985, sv. 33.

ZAKLJUČAK

Brojni dokumenti posvećeni historiji medicine, stomatologije, farmacije i veterine čekaju na obradu, valorizaciju i izložbeni pult u muzeju zdravstva u Bosni i Hercegovini.

Historičari medicine imali su u vidu pozitivna iskustva zdravstvenih radnika na našem tlu, koja se mogu i danas iskoristiti, u miru i vanrednim situacijama, u pružanju zdravstvene zaštite narodu.

Kulturna historija obogaćena je radovima istraživača koji su prezentirali pozitivna iskustva u rješavanju nacionalne patologije naroda u BiH i promovirali tradicijske vrijednosti primijenjene u organizaciji i provođenju zdravstvene i socijalne zaštite na našem tlu.

Očekivati je da će se u budućnosti, osnivanjem muzeja zdravstvene kulture u Bosni i Hercegovini, zaštititi zdravstvena dokumentacija, inventari i tehnologija korištena u proteklim periodima te prikazati istaknute ličnosti koje su svojim radom unapređivale zdravlje naroda na ovim prostorima.

LITERATURA

Dokumentacioni materijal Ministarstva narodnog zdravlja Zemaljske vlade za BiH, (dalje: MNZ ZVBiH), šifra A VII, 1919, Sarajevo, Državni arhiv za BiH

Štimac, V., Sarić, S., Lovrenović, K., Kujović, M., Hadžimehmedagić, S., *Arhivska građa kao izvor za izučavanje istorije zdravstva na području BiH 1850-1965*, sv. 33, 1985.

Zbornik radova XXXI Naučnog skupa Saveza društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije povodom 20 godina od smrti mr. ph. Samuela Elazara, prvog predsjednika Naučnog društva za istoriju medicine u BiH, Tuzla, Igtro Univerzal, 1999.

Summary

THE UNFULFILLED WISH OF SAMUEL ELAZAR ON THE ESTABLISHMENT OF A MUSEUM OF HEALTH CULTURE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Numerous documents dedicated to the history of medicine, dentistry, pharmacy and veterinary medicine are awaiting processing, valorisation and an exhibition desk at the Museum of Health in Bosnia and Herzegovina.

Medical historians had the positive experiences of health workers on our soil in mind, which can still be used today in peace and emergency situations in providing health care to the people.

Cultural history is enriched by the works of researchers who presented positive experiences in resolving the national pathology of the people in BiH and promoted traditional values applied in the organisation and implementation of health and social protection on our soil.

It is expected in the future that the establishment of the Museum of Health Culture in Bosnia and Herzegovina will protect health documentation, inventories and technology used in previous periods, and show prominent personalities who, with their work, have improved the health of the people in this area.

Svetlana BAJIĆ

PRILOG ETNOLOŠKIM ISTRAŽIVANJIMA O SLOVENCIMA U BOSNI I HERCEGOVINI I BOSANCIMA U REPUBLICI SLOVENIJI

Apstrakt: U članku je dat sažet pregled etnoloških istraživanja o Slovencima koji žive u Bosni i Hercegovini (Sarajevo) i Bosancima koji žive u Republici Sloveniji.

Ključne riječi: migracije, enkulturacija, akulturacija, jezik, tradicija, identitet

Abstract: The article gives a brief overview of the ethnological research on Slovenes living in Bosnia and Herzegovina (Sarajevo) and Bosnians living in the Republic of Slovenia.

Keywords: migrations, enculturation, acculturation, language, tradition, identity

Uvod

U okviru naučno-tehnološke saradnje Bosne i Hercegovine i Slovenije, po konkursu od aprila 2003. godine za saradnju u 2004. i 2005. godini, predložen je i bio usvojen projekat "Bosanci u Sloveniji – Slovenci u BiH", koji su vodili prof. dr. Tomislav Išek iz *Instituta za historiju* Sarajevo, u ime BiH, i dr. Vera Kržišnik-Bukić iz *Inštituta za narodnostna vprašanja* iz Ljubljane. Ekipu saradnika činili su: Aida Šabanović, diplomirana vajarica Akademije likovnih umjetnosti u Sarajevu; Tijana Ilić, profesorica srpskog jezika i književnosti, polaznica magistarskih studija iz oblasti jezika; Dženita Sarač, diplomirana historičarka, također polaznica magistarskih studija; i Svetlana Bajić, muzejska savjetnica Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Tokom 2004. i 2005. godine

članovi ekipe boravili su u Sloveniji višekratno, u trajanju od 15 do 30 dana, i na osnovu različitih istraživanja (konsultiranja literature, štampe, izvora, obilazaka više regija i gradova, anketa, razgovora) napisali svoje priloge.

Realizacija ovog međudržavnog projekta asimetrična je na bar dva nivoa. Kada je s jeseni 2003. godine projekat odobren, faktografija o Slovencima u BiH ne samo da je dotadašnjim angažmanom i slovenskih i bosanskohercegovačkih naučnika bila prikupljena nego se i do njenog kraja predviđala priprema za štampu prvog sveska s historijskim temama, a u pripremi je drugi, kao zbornik sjećanja. S druge strane, projekat "Bosanci Sloveniji" bosanskohercegovački tim morao je započeti *ab ovo*, i to istraživački, gotovo od samog početka. Dok je slovenski tim bio sastavljen od iskusnih istraživača, tri od četiri u timu Bosne i Hercegovine bili su apsolutni početnici u nauci. S obzirom na to da se nije predviđala komercijalizacija dobijenih rezultata, osim elaboriranih tema, najveći doprinos angažmana naših članova sadržan je u činjenici da je od strane svakog participanta uspostavljena dragocjena svojevrsna baza podataka koja može biti korisna za neka buduća istraživanja i, posebno, što su mladi saradnici, nesumnjivo, istraživanjima i artikulacijom prikupljene građe stekli korisno iskustvo.

Slovinci u Bosni i Hercegovini

Rad predstavlja skroman pokušaj da se na tragu malobrojnih i šturih podataka etnološkom metodom odgovori samo na neka od pitanja iz svakodnevnog života Slovenaca u Bosni i Hercegovini, pretežno u Sarajevu, od austrougarskog perioda do naših dana. Motive da se odvažimo na ovakav, kako nam se ponekad činilo, sizifovski posao našli smo u radu uglednog hrvatskog etnologa prof. dr. Vitomira Belaja (Belaj, 1995). Cijenjeni etnolog bio je u nešto povoljnijoj situaciji, budući da su tragovi života Slovenaca u Hrvatskoj ipak brojniji nego u Bosni i Hercegovini. Hrabrilo nas je saznanje da se profesor Belaj, uprkos deficitarnosti građe, upustio u svojevrsnu naučnu avanturu; nema razloga da bar ne pokušamo nešto slično. Ova problematika, s etnološkog aspekta apsolutno neistražena, bila je za nas dodatni poticaj, jer je na startu sve

bilo *tabula rasa*. Ipak smo nakon obavljenih istraživačkih napora *u ovoj fazi* mogli zaključiti da je prikupljen popriličan broj više zanimljivih nego relevantnih podataka koji omogućavaju da se pruže bar neke naznake života malobrojne skupine Slovenaca u Sarajevu odnosno u Bosni i Hercegovini, ne samo s aspekta struke etnologa nego i šire. Taj mozaik pomalo je maglovit, ali čini se interesantan i obavezuje na neke nove istraživačke napore.

U elaboriranju teme korišteni su podaci iz intervjua obavljenih s ciljano odabranim sagovornicima (pretežno zrele i duboke starosne dobi, različitog zanimanja i socijalnog porijekla). Ne bi se moglo reći da su u etnološkom pristupu svjesno preferirani posebni i strogo izdvojeni aspekti prisutnosti Slovenaca u Sarajevu. Naravno, raznovrsnost života i prikupljeni podaci uslovljavali su paletu pitanja koja su mogla biti ili rekonstruirana ili analizirana, a u zavisnosti od stepena npr. identiteta slovenske zajednice, konkretno u pogledu jezika, prakticiranja vjere, običaja, kulture, u najširem smislu riječi – od stanovanja, načina odijevanja i ishrane do kulturnih manifestacija, profesionalne orijentacije doseljenika ili članova njihovih porodica u drugom ili trećem koljenu. Naravno da su se pod navedenim podrazumijevale i druge subjektivne i objektivne dimenzije raznih složenih procesa (pitanje integracije, akulturacije, asimilacije, održavanja tradicije, kulture zavičaja, odnosa prema matici, prema “drugima”, utjecajima novodoseljenih – u različitim periodima) na ranije doseljene Slovence itd.

Polazeći od ovih premisa, istraživački interes pokušao se fokusirati na tri osnovna kruga pitanja:

- prvi se odnosio na uzroke i tokove samog procesa iseljavanja iz matice;
- drugi na pitanja ispoljavanja identiteta u porodici;
- treći na slobodno vrijeme i javnu djelatnost (udruženja, odnos prema sredini u kojoj su živjeli i radili, većinskoj zajednici, odnos prema matici i veze s njom itd.).

Tako postavljeni ciljevi diktirali su opredjeljenje za metodu životne priče, odnosno *life story*, jer smatramo da svako istraživanje problematike manjina (izraz je upotrijebljen u etimološkom, a ne u političkom smislu) treba pratiti *životne priče* koje su na neki način reprezentativne s tretiranom problematikom.

Kada je riječ o Slovencima na našim, bosanskohercegovačkim prostorima, periodizaciju istraživanja nameće činjenica da procesi koji nas interesiraju počinju s austrougarskom okupacijom. Oni koji se opredjeljuju za takav pristup upravu su utoliko što od tog vremena, opće je poznato, dolazi do intenzivnijeg useljavanja desetina hiljada stranaca, uglavnom stručnjaka raznih profila, a među njima i Slovenaca. Jedan drugi podatak učinio se toliko zanimljivim da bismo ga trebali navesti kao ilustraciju neke vrste karika slovensko-bosanskih veza. Neuputno je, i nepotrebno, i opasno zastupati teoriju primata (da se tu i tamo nešto desilo prvi put) pa na temelju toga izvoditi dalekosežne i nedovoljno utemeljene zaključke. Jednostavno smo htjeli podsjetiti da je opis Bosne početkom XVI st. od strane Benedikta Kuripešića (Kuripečića), pored dokumentarnosti značajnih informacija, više nego dragocjen podatak o tim vezama. Svojim djelom *Itinerarium* Kuripešić, Ljubljčanin po rođenju, preteča je ne samo brojnih putnika namjernika koji su putovali kroz Bosnu (Englez Evans i francuski putopisci otkrivaju je tek u XIX st.) nego i svojih sunarodnjaka, koji su već od nastanka putopisa, 1531. godine, mogli da se upoznaju s Bosnom (Kuripešić, 1950).

Slovinci su u Bosnu i Hercegovinu dospijevali u različitim periodima, doseljavanjem s gotovo cijelog slovenskog etničkog prostora: iz Primorske, Istre, Kranjske, Koruške, Štajerske itd. Najveći se dio Slovenaca doselio u migracijskim valovima nakon vojnog pohoda austrougarske vojske ljeta 1878. godine. Bosna je i nekoliko decenija prije toga počela *privlačiti* osobe, uglavnom katolike, raznih nacija: Čehe, Poljake, Nijemce, Mađare, Rusine, Italijane, Hrvate, pa i Slovence, spremne da se tu nasele. Iljas Hadžibegović, ekspert za ovaj period bosanskohercegovačke prošlosti, navodi da se brojni stranci odlučuju da “ulože novac i znanje i vežu svoju budućnost za ovu, tada nepristupačnu, teško prohodnu i zbog hajdučije nesigurnu zemlju”.¹ Tako je i A. Gerdouč došao u Sarajevo i 1870. godine otvorio u Kovačićima Tvornicu piva, prvu u Bosni i Hercegovini.

Okupacija Bosne i Hercegovine (1878. godine), a potom aneksija (1908. godine) i svi efekti koji su ih pratili: razvoj saobraćaja, izgradnja

1 Iljas Hadžibegović, *Slovinci u Bosni i Hercegovini*, Prilog izučavanju broja i rasprostranjenosti Slovenaca u Bosni i Hercegovini od 1910. do 1992. godine, Zora Cankarjeva, 3-7, VI, 1997, Sarajevo, Slovensko kulturno društvo “Cankar”, 16-17.

željeznice, puteva i industrije, eksploatacija šuma, otvaranje rudnika, stvaranje novog upravnog aparata, osnivanje prosvjetnih i kulturnih institucija u svim nacionalnim sredinama – nalagali su potrebu dovođenja velikog broja ljudi različitih stručnih profila. Među brojnim doseljenicima istaknutu ulogu imala je i nevelika skupina Slovenaca – vojnika, činovnika, poduzetnika, industrijskih i zanatskih radnika, šumskih i rudarskih radnika na željeznici i seljaka kolonista, do intelektualaca, svećenika, učitelja i fakultetskih profesora, kulturnih i naučnih djelatnika.

Prema popisu iz 1910. godine, u Bosni i Hercegovini je registrirano 3108 Slovenaca. Taj broj se 1931. godine povećao na 4462.² Slovenci u Bosni i Hercegovini nisu živjeli u kompaktnim skupinama, izuzev manje kolonije seljaka u Ralutincu kod Prnjavora, nego su bili izmiješani s drugim narodima. Većina ih je živjela u većim gradovima i centrima industrijske i rudarsko-metalurške proizvodnje.

Početak NOR-a (jula 1941. godine) u Bosni i Hercegovinu deportirano je 4869 slovenskih građana, u sljedeća bosanska mjesta: Bosanska Gradiška, Brčko, Bosanski Novi, Prijedor, Sanski Most, Banja Luka, Bihać, Cazin, Drvar, Derventa i Gračanica, od kojih je ostalo 3300.³

Nakon Drugog svjetskog rata broj Slovenaca se stalno smanjivao, da bi ih prema popisu iz 1991. godine bilo ukupno 2028, od toga: u Sarajevu 567, Banjoj Luci 953 – koji su činili najbrojniju skupinu, Mostaru 217, Tuzli 164, Zenici 132.⁴

Prema *religioznoj pripadnosti*, više od 99% Slovenaca u Bosni i Hercegovini od austrougarskog perioda pa nadalje bili su rimokatolici, pa je broj evangelista bio gotovo zanemarljiv. Poslije Drugog svjetskog rata Slovenci u Bosni i Hercegovini sklapaju, po pravilu, miješane brakove (supružnici su pretežno hrvatske, ali i bošnjačke ili srpske nacionalnosti), pa među njima ima katolika, ali i adventista, Jehovinih svjedoka i ateista.

U Sarajevu Slovenci danas uglavnom žive u općinama Centar, Novo Sarajevo i Novi Grad. Iako žive u stambenim zgradama, ne prakticiraju instituciju susjedstva / *komšiluka*, tako specifičnu među

2 Đorđe Pejanović, *Stanovništvo BiH*, Beograd, SANU, 1955, 49.

3 I. Hadžibegović, *Slovenci u Bosni i Hercegovini*, 16-17.

4 Isto, 16-17.

Bosancima. U nekim kućama registrirane su rezbarene škrinje, koje su istovremeno i oslikane, slike na staklu s motivima života svetaca, ljudske i životinjske figure, umjetnička keramika, ali i gobleni, umjetničke i porodične slike te kukičani motivi na kojima se prepoznaje baština Slovenije. Kukičane predmete tekstilnog pokućstva pretežno su izrađivale žene starije dobi. Mnogi od navedenih predmeta pokućstva doneseni su iz Slovenije, kao obavezno rog i zvono, koji se nalaze u svakoj kući koju smo posjetili. Enterijer stanova nema odlike bosanske kulture stanovanja, već srednjoevropske.

Ishrani – veoma važnom uzročniku dobrog ili lošeg zdravlja, koje utječe i na kvalitet i dužinu ljudskog vijeka – Slovenci su i u novoj sredini posvećivali posebnu pažnju. Za jutarnji obrok (*zajtrk*, *zajutrek*, *fruštuk*) obično su jeli heljdine žgance s mlijekom, mlijeko ili bijelu kafu s hljebom ili supu s hljebom; za ručak (*kosilo*) jelo je obično pravljeno od kupusa, repe, graha, boba, sočiva, ričeta (bungura), močnika, ili od tijesta, prekrupe. Često se umjesto hljeba jela palenta. Za večeru se pripremala zelena salata s grahom ili kuhanim jajima, krompir i paradajz salata, voće i sl. Kao poslastica obavezno se priprema *potica*. Po svemu nabrojanom, navike Slovenaca razlikovale su se od navika njihovog okruženja.

Kulturni i vjerski život bio je veoma poštovan u porodicama i u ovako multietničkoj i multinacionalnoj Bosni specifičan. Iako su držali do svojih karakterističnih običaja, za vrijeme obilježavanja praznika drugih vjera dolazilo je do “miješanja” porodičnih svečanosti (posebno za vrijeme Uskrsa i Bajrama), radosti (vjenčanje, rođenje djece, obilježavanje imendana i rođendana djece, proslave mature, odlazaka u vojsku, u penziju itd.) ili pak tužnih događaja – smrti u porodici.

Vjenčanja su se dešavala uglavnom ujesen, u nedjelju prijepodne, u crkvi, uz misu (do 1945). Za svadbu se pravio svadbeni kolač *pletetik*, ukrašen figurama od tijesta, vještačkim cvijećem, ili torta. Svekrva je dočekivala mladu s vinom, hljebom, ključevima; mladoženja je mladu prenosio preko praga u novi dom, plesala se polka, “jodlalo” uz obaveznu harmoniku itd.

Na dan Sv. Miklavža (6. decembar) djeca su dobijala poklone. Ovaj praznik proslavljan je i u “Cankaru”, gdje je Sv. Miklavž “lično”, sa

svojim neizbježnim pratiocem Krampusom – nakon pitanja “Si bil priden/pridna”, upućenog djeci, i potvrdnog odgovora – dijelio poklone.

Na Badnji dan jeo se posni grah, salata od kiselog kupusa, a na Božić šunka, sir, jela od tijesta, meso i, obavezno, sitni kolači, a ponekad torta, hurmašice i baklava. Pokloni su djeci ostavljani ispod kićenog bora, što se oglašavalo zvonjenjem zvona.

Uskrs je veoma svečano proslavljan. Neke porodice porijeklom iz Bele Krajine nazivaju ga *Vuzem*. Obavezno su se bojila jaja i dijelila se prijateljima različite nacionalnosti. Jelo u korpi (jaja, mladi luk, meso, hren i kolači) nošeno je u crkvu na blagoslov.

U većini porodica supružnici su se oslovljavali s “tatica” i “mamica”. Djeca su dobijala imena Rozika, Fanika, Tonka, Andrej... Djeci iz miješanih brakova davana su imena Senad odnosno Jasmina i dr., ali su ih susjedi u Bosni i rodbina u Sloveniji odmila zvali Janez, Mojca i sl. Prva generacija Slovenaca koji su u Bosnu i Hercegovinu došli u mlađim godinama u kući su govorili slovenski, a van kuće jezik sredine u kojoj su živjeli i radili. Međutim, već druga generacija kao i djeca iz miješanih brakova u pravilu su govorili srpskohrvatskim/hrvatskosrpskim jezikom. Kod njih se osjećalo prisustvo dvostrukog identiteta. Naime, na osnovu izjava ispitanika, oni su svojim porodičnim, poslovnim i prijateljskim vezama bili čvrsto, takoreći trajno, vezani za bosanskohercegovačko društvo, a domovinom svojih roditelja (oca, majke, djeda ili bake), tj. svojih predaka, za Sloveniju. Ovakvoj enkulturaciji pogodovao je niz faktora: sličnost u jezicima, klimi, geografiji, zajednička zanimanja, a prvenstveno život u zajedničkoj državi, počev od 1878. godine, u granicama Austro-Ugarske monarhije, 1918. godine, kada nova domovina Slovenaca i Bosanaca postaje Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Jugoslavija, zatim 1945. godine, u Narodnoj federativnoj republici Jugoslaviji, pa sve do raspada avnojske “druge” Jugoslavije 1990. godine. Zajedno su bili uključeni i u dva svjetska rata. Izbijanjem rata u Bosni i Hercegovini 1992. godine i priznavanjem Bosne i Hercegovine kao samostalne države nakon referenduma 1. marta 1992. godine Slovenci u Bosni i Hercegovini postaju nacionalna manjina. Oni od tada u okviru slovenskih zajednica nastoje naučiti slovenski jezik, da bi, između ostalog, očuvali i svoj identitet.

U različitim situacijama, onim svakodnevnim i iznenadnim, neočekivanim, susrećemo se kod Slovenaca i s *usmenom predajom*. Predaja čuva sjećanja na poznate i potvrđene historijske događaje i ličnosti, na kralja Matjaša, ratove s Francuzima, feudalno ugnjetavanje. Spominju se i pjesme o životinjama, o lijepoj Vidi, priče o babi Pevhti i tajanstvenom putniku Neteku i dr.

Ovdje su nabrojani neki značajniji običaji i svetkovine koji su bili sastavni dio života Slovenaca u Sarajevu. Neki od ovih običaja već su se ranije izgubili, neki su izmijenjeni, a neki se sada poslije ovog nesretnog rata ponovo prakticiraju. I kao što reče jedan ispitanik: “Što više znakovna tradicije bude u upotrebi, to će se više osjećati duh zajedništva i vlastite vrijednosti, jer mi smo Slovenci malobrojan narod.”

Daleke 1895. godine grupa slovenskih intelektualaca pokrenula je inicijativu za osnivanje društva pod nazivom “Slovensko omizje”. Ova inicijativa realizirana je dvije godine kasnije, u gostionici “Vidmarja”, u Mustajbegovoj ulici (danas Ulica Hiseta). Zadatak “Omizja” bilo je njegovanje slovenskog jezika i kulture, preko čitaonice, pjevačkog zbora, te dramsko-recitatorske sekcije. Na istom mjestu i danas se nalazi ugostiteljski objekat “Slovenski klub”. Zbog “Vidmarjevih” skučenih prostora sve aktivnosti su se održavale u prostorijama Hrvatskog kulturnog društva “Napredak”. Iz ove sprege proizašla je čvrsta saradnja između ova dva društva. Od 5. XI 1910. godine “Slovensko omizje” reorganizira se u “Slovenski klub”, od kada u Sarajevu i zvanično djeluje udruženje Slovenaca. Osim priredbi za Miklavževo “Slovenski klub” organizirao je i priredbe za pokladno Martinovo i Nikoljsko veče, kojima cilj nije bio samo aktivnost na polju kulturno-prosvjetnog rada nego i na humanitarnoj pomoći svojim članovima, a posebno nakon rudarskih nesreća, koje su bile vrlo česte, kada su majke s djecom ostajale bez hranioca porodice. U tu svrhu je, nakon velike nesreće rudara iz Kaknja 1935. godine, gostovao i “Zbor malih harmonikaša” iz Maribora (djeca u dobi od 6 do 12 godina), koji je nastupao u slikovitim narodnim nošnjama.⁵ U ovim i sličnim manifestacijama između dva svjetska rata učestvovala su sva kulturno-prosvjetna i pjevačka društva iz Sarajeva. U sjećanju ispitanika ostala je priredba koju su organizirala sarajevska društva s “Udruženjem gledaliških igralcev” iz Ljubljane, čiji je cilj bio “veče

5 Arhiv BiH, “Napredak”, Središnja uprava “Napretka” (1921–1941), 1559/1935.

bratsko zblizavanje i međusobna izmjena literarno-kulturnih dobrina”, kao što je registrirano u jednom dopisu “Slovenskog kluba” HKD “Napredak” iz 1935. godine. Od 8. IV 1934. do 1941. godine u Sarajevu je osim “Slovenskog kluba” djelovalo i “Delavsko kulturno društvo Cankar”, utemeljeno na klasnim osnovama, koje je izdavalo “Zoru” – časopis za društvenu kulturu i obrazovanje. “Cankar” prestaje s radom 1941. godine, ponovo se obnavlja 1945. i djeluje do 1951. godine. Za razliku od kulturno-prosvjetnih društava s nacionalnim predznakom (“Preporod”, “Napredak” i “Prosvjeta”), koja su ukinuta 1949. godine, jedino je “Cankar” djelovao do 1951. godine. Njegov rad obnovljen je 1993. godine. U najtežim uslovima života za sve Sarajlije nastavio je rad na njegovanju jezika, kulture i tradicije Slovenaca. To je bilo i mjesto okupljanja Sarajlija, gdje se moglo ugrijati, popiti čaj i pročitati novine. Subotom su sve Slovenke prema ratnim receptima pripremale slovenske specijalitete, kojima su gostile svoje sugrađane.

Osim “Cankara” u Sarajevu od novembra 1992. godine djeluje i “Slovenska zajednica”, čija aktivnost ima veoma široku lepezu djelovanja. Izdaje časopis “Novice” – reviju za Slovence u Bosni i Hercegovini. Djeluje i hor “Kamerata”. Značajno je registrirati da je jedan od najpoznatijih i najpriznatijih sineasta u Bosni i Hercegovini i šire (posebno u oblasti dokumentarnog filma) Vefik Hadžismajlović filmom “Naše stare pesni”, koji je snimio u izuzetno teškim uslovima 1994. godine, trajno zabilježio život Slovenaca u posljednjem agresorskom ratu. Od 1993. godine u Sarajevu se održava i tradicionalni memorijalni teniski turnir “Jan Doršner”, u organizaciji Slovenskog kulturnog društva.⁶ Svakodnevnicama nam prečesto onemogućava da zapazimo neke neobičnosti u vlastitom gradu. Želja da registriramo oblike prisutnosti bilo čega što ima slovenske tragove otkrila nam je začudne podatke: neke ulice podsjećaju nas na Otona Župančiča i Ivana Cankara, najpoznatije književnike Slovence; Ljubljanu, glavni grad Slovenije; Bled, najljepše jezero; planinu Triglav.

Slovenska privreda i njena dostignuća, unatoč velikim društvenim i ekonomskim promjenama na bosanskohercegovačkim prostorima,

⁶ Jan Doršner, student i predratni bosanskohercegovački reprezentativac u alpskom skijaњу, poginuo je u decembru 1992. godine kao pripadnik Armije BiH, na liniji razgraničenja u Azićima, braneći Sarajevo.

ostala je prisutna, kako u poslijeratnoj obnovi tako i u izgradnji Bosne i Hercegovine. U raznim dijelovima Bosne i Hercegovine prisutni su: *Gorenje, Iskra, Elrad, Planika, Peko, Lipa, Lesnina Slovenj Gradec Kolančan, Merkator* i drugi privredni subjekti.

Uz poznate i priznate slovenske proizvođače u Sarajevo su nakon rata 1995. godine dospjeli i mnogi privatni djelatnici koji su zakupili prostore na najprometnijim i najelitnijim dijelovima grada (Foto-studio Skenderija).

Poseban vid veza i utjecaja jeste onaj iz oblasti kulture u najširem smislu riječi. Njih bi trebalo u svakom slučaju posebno izučavati, a ovdje, pri kraju, treba navesti nekoliko nezaobilaznih imena ljudi koji su djelatnošću i rezultatima svoga rada ostavili dubok trag u raznim segmentima života ali i u sredini u kojoj su živjeli. Znatno su utjecali na razvoj nekih sportova – planinarstva, skijanja. Prvih sto pari ručno izrađenih skija u Bosni i Hercegovini prije Drugog svjetskog rata djelo je ruku Martina Bozje, oca Drage Bozje, planinara, osnivača prve “Gorske službe spašavanja u BiH”. Slovenci su uveli upotrebu kranjske sjekire, primijenili model alpske kuće u građevinarstvu. Veoma je upečatljiv i dragocjen doprinos dramskih umjetnika razvoju glumišta u Bosni i Hercegovini. Nabrojat ćemo samo neke slovenske glumce: Marija Vera, Milan Skrbinšek, Miro Kopač, Rade Pregarc, Elka Macol, Branko Ličen; režisere: Ferdo Delak, Lojze Šlandeker i Miran Herceg, u Banjoj Luci, te Toni Peršak, Žarko Petan i Zvone Šedlbauer u Sarajevu; operski pjevači: Stana Lošin i Doroteja Cestnik, balerina Katarina Kocka i dr. Slovenski udio u nauci i drugim djelatnostima ni u kojem slučaju nije neznatan. Dovoljno je samo podsjetiti se na imena kao što su: Brandis Erih, Gregor i Irma Čremošnik, Emilijan Lilek, Karlo Cankar, akademik prof. dr. Juraj Martinovič, Stanislav Verbič, Dušan Debevc, Josip i Gorazd Bučar, Dragutin Murko, dr. medicine Aleksandar Faljgelj, Metka Krajerger-Hozo, slikarica, Josip Osti, pjesnik, Drago Bozja, planinar, Marija Dolinšek-Divčić, arhivski radnik, i drugi.

ZAKLJUČAK

U današnje vrijeme svjedoci smo neke vrste osvještavanja Slovenaca u Bosni i Hercegovini. Osnivanjem “Slovenske zajednice”, pokretanjem časopisa “Novice”, obnovom kulturnog društva “Cankar” i njegovog časopisa “Zora”, otvaranjem Ambasade Republike Slovenije u Sarajevu stvoreni su uslovi za dalji razvoj kulturnih potreba i interesa građana Bosne i Hercegovine slovenskog porijekla, izučavanjem i njegovanjem historije, jezika, književnosti, održavanjem koncerata, naučnih tribina, izložbi tradicijske i savremene kulture, stvaranjem uslova za ostvarivanje socijalnih i ekonomskih potreba Slovenaca itd.

U “Cankarevoj” čitaonici mogu se i dan-danas pročitati novine i značajne knjige na slovenskom jeziku iz matice.

I napokon, u okviru “Cankara” formiran je i dokumentacioni centar slovenske kulture u Sarajevu.

* * *

Bosanci u Sloveniji⁷

U posljednjoj deceniji XX stoljeća u slovenskoj se etnologiji kao i njoj srodnim naukama intenziviralo zanimanje za istraživanje *identiteta* i *enticiteta*. Pod tim se podrazumijeva i interesovanje za *interetničke* odnose, kako unutar Slovenije, gdje uz Slovence žive i pripadnici drugih naroda, tako i na prostorima gdje Slovenci žive izvan državnih slovenskih granica. Za Bosance (Bošnjake, Hrvate i Srbe) koji su nakon disolucije Jugoslavije ostali da žive u Sloveniji – ali bez statusa nacionalne manjine (Mađari i Italijani imaju taj status, dok je bosanski zahtjev odbijen 2003. godine) – vlada posebno zanimanje.

Zanimanje za prisutnost Bosanaca u Sloveniji traje odranije, počev od istraživanja pravoslavaca iz Unca i Glamoča koji su naselili slovensko etničko područje Belu Krajinu još u XVI stoljeću, gdje su ostavili mnogo tragova u nazivima naselja (Vukobrati, Bosanci), prezimenima danas slovenskih rodova (Vlasići, Husiči i dr.) (Voje, 1990; Treseglav, 1996;

⁷ Ovaj prilog predstavlja dio većeg rada koji elaborira problematiku prisustva Bosanaca (i Hercegovaca) u Sloveniji s više aspekata, na cjelovit i kompleksan način.

Milovančev, 2004). Ovome treba dodati činjenice da su Bosanci zajedno sa Slovencima ratovali u austrougarskoj vojsci protiv Italijana na Soškom frontu 1914. godine, u vrijeme Prvog svjetskog rata, gdje su mnogi izgubili živote. Na prisutnost Bosanaca u Sloveniji ukazuju popisi stanovništva između dva svjetska rata, a dalja istraživanja odnose se na Bosance *prve generacije* (osobe rođene u BiH) koji su došli u Sloveniju u nekoliko etapa nakon Drugog svjetskog rata, kao ekonomski migranti, kao i one koji su došli kao izbjeglice u Sloveniju nakon agresije na BiH i rata 1992–1995. godine. Naglašena zainteresiranost djelatnika raznih profila vlada i za istraživanje identiteta, i svih poznatih pokazatelja uz njega, i za *drugu generaciju* Bosanaca (tj. osoba rođenih u Sloveniji, a porijeklom, po jednom ili oba roditelja, iz Bosne i Hercegovine). Mnogi diplomski, magistarski i drugi radovi (posebno u okviru Pedagoškog fakulteta i Mirovnog inštituta u Ljubljani i dr.) imaju za temu istraživanje asimilacije, akulturacije, integracije, diskriminacije i dr. kod bosanskih migranata u Sloveniji.

Terenska etnološka istraživanja obavljena su kod *prve* i *druge* generacije Bosanaca u tri navrata 2004. i 2005. godine, u sljedećim mjestima: Ljubljana, Jesenice, Celje, Velenje, Tržič, Škofja Loka, Radovljica, Kočevje i Kopar. Njima su obuhvaćena sva tri konstitutivna naroda BiH.

Podaci koji su poslužili kao orijentacija za moguće istraživačke teme bili su statistički popisi stanovništva, iz kojih je vidljivo da je **1948.** godine u Sloveniji živjelo 3920 osoba rođenih u Bosni i Hercegovini, **1953.** – 5140; **1961.** – 8476; **1971.** – 17923; **1981.** – 33530; **1991.** – 49200 i **2002.** – 65530.⁸ Ovaj posljednji popis obuhvatio je i osobe koje nisu rođene u Bosni i Hercegovini, ali su porijeklom iz BiH.

U ovom ipak informativnom prilogu ograničit ćemo se samo na rezultate istraživanja brojčano najjače komponente ljudi iz Bosne i Hercegovine, tj. Bošnjaka, *koji se inače s imenom Bosne u potpunosti identificiraju.*

Postojanje današnje zajednice Bošnjaka u Sloveniji rezultat je historijskih, političkih i ekonomskih prilika u Bosni i Hercegovini. Osnovni motivi njihovog migriranja, tada u zajedničkoj državi – Jugoslaviji, iz

8 Dolenc Danilo, *Migracije iz območja nekadanje Jugoslavije v Slovenijo in njih sociogeografski učinki*, Ljubljana, Magistarsko delo, Filozofska fakulteta, Odelek za geografijo, 2003, 41-42.

jedne u drugu republiku bili su, prema rezultatima velikog broja istraživača interdisciplinarnog profila: ekonomske prirode. Radilo se prije svega o traženju zaposlenja, željama za boljim radnim mjestom, radi školovanja djece, poboljšanju životnog standarda, usavršavanju. Skala motiva bila je duga što se vidi iz obavljenih intervjuva.

Prvi ispitanik, R. S., 51 godina, taksista iz Kranja, na relaciji Brvnik – Ljubljana, na naše pitanje kada, kako i zašto je došao u Sloveniju odgovorio je: *Poslije zemljotresa u Banjoj Luci 1968. godine, a živio sam u Prnjavoru, s 34 nacije, dobio sam stipendiju za školovanje, s još nekoliko petnaestogodišnjih učenika iz Krajine različitih nacionalnosti.* (Radilo se, zanimljivo je, o pomoći Republike Slovenije bosanskoj djeci nastradaloj u zemljotresu.) *Stanovali smo u đaćkom domu. Poslije završene škole dobili smo posao i ostali u Sloveniji. Oženio sam se ženom iz svog zavičaja, dobio dva sina i ostao da živim u Sloveniji.* Na naše pitanje šta je po nacionalnosti odgovorio je, veoma oprezno, *da je bosanski Srbin, a da se njegovi sinovi izjašnjavaju kao Slovenci, jer se tako osjećaju.* Istovremeno je rekao da su se *iz njegovog kraja, tj. iz Prnjavora, Srbi za vrijeme rata 1992–1995. odselili u Srbiju, Hrvati u Hrvatsku, Muslimani po bijelom svijetu te da ni u Sloveniji više ništa nije kao što je bilo prije 1991. godine, da se međusobno svaki narod (nacija) druži sa svojim unutar svojih zajednica.* Nema želju da se vrati u svoj kraj.

Drugi ispitanik, I. S., 49 godina, iz Jesenica, jedan od dva poslanika Bošnjaka u gradskoj upravi, rodom iz Fatovca, općina Sanski Most, odgovorio je na već uobičajeno pitanje zašto i kada je došao u Sloveniju: *Došao sam 1973. godine na školovanje u Jesenice, jer sam na početku školovanja u Sanskom Mostu u I razredu tehničke škole imao neugodno iskustvo, na nacionalnoj osnovi, s profesorom fizike, koji je bio Srbin.* Nakon završene škole dobio je posao u Željezari u Jesenicama, oženio se, ima dvoje djece i unuče i namjerava se kada se penzionise vratiti u svoj zavičaj. Djeca razmišljaju drugačije.

Treći ispitanik, E. A., 43 godine, Grosuplje. Kao već zaposlena ekonomistica u firmi “Slovenijales” u Bosanskom Novom, dobro situirana otišla je u Sloveniju 1981. godine, kada se udala za čovjeka koji je već radio u Sloveniji. *Očekivala sam da ću nastaviti s radom u “Slovenijalesu” u Sloveniji, ali nada u transfer je propala. To je bila najteža faza u mom životu, jer nisam poznavala jezik, radila sam na poslovima nekvalificiranih*

radnica u proizvodnji, kojih je uvijek bilo dosta, a na kojima su radile i druge Bosanske, polupismene. Slovenke nisu radile tu vrstu poslova. Poslije teškog perioda u životu dobili smo od države mali radnički stan. Sada imamo svoju građevinsku firmu, svoju kuću, dva sina. Odlazimo u Bosnu, gdje su nam roditelji, ali o povratku ne razmišljamo. Družimo se s Bošnjacima, pomažemo i mnogima iz Bosne da ovdje kod nas sezonski rade. Sa Slovencima i "drugima" (Srbima i Hrvatima) iz Bosne imamo dobrosusjedske i korektne odnose, ali se ne posjećujemo. Naša djeca su rođena u Sloveniji, ona ne znaju za drugu domovinu osim za Sloveniju, iako mi negujemo svoju tradiciju i vjernici smo islamske vjeroispovijesti.

Sa V. T., 55 godina, medicinskom radnicom, udovicom rodom iz Doboja, koja ima jednu udatu kćerku, razgovarali smo više puta. Muža Slovenca upoznala je u Švicarskoj, a potom su došli da žive u Ljubljani. Osjeća se Bosankom (katoličke vjeroispovijesti), ali se u okruženju izjašnjava kao Slovenka, *jer Južnjake Slovenci nikada nisu ni voljeli ni cijenili*. Družuje se s Bošnjacima, i to mahom iz miješanih brakova. Međusobno razgovaraju na slovenskom.

Nije nam cilj da na osnovu intervjua, koji se odnose i na razloge doseljavanja Bosanaca u Sloveniju, donosimo generalne zaključke o motivima migracija niti su migracije cilj pisanja ovog članka, ali je činjenica da su mnogi stanovnici, pa i Bošnjaci, rođeni u Bosni i Hercegovini krenuli u Sloveniju i iz drugačijih motiva.

Najviše Bošnjaka iseljavalo se iz sjeverozapadne Bosne (Velika Kladuša, Vrnograč, Sanski Most, Bosanski Novi, Kozarac, Prijedor, Ključ, Bosanska Gradiška i dr.), ali i iz drugih mjesta Bosne i Hercegovine (Maglaj, Srebrenica, Višegrad, Zvornik...) u Ljubljani, Jesenice, Maribor, Slovensku Bistricu, Trbovlje, Velenje, Kopar, Tržič, Škofju Loku, Kočevje i druga mjesta u Sloveniji. Najčešće su radili teže poslove u "prljavoj industriji", u fabrikama, rudnicima, drvnoj industriji, brodogradilištu, željeznici, a žene kao spremačice i higijeničarke u zdravstvu, hotelijerstvu, fabrikama duhana i sl.

Najprije bi dolazili muškarci sami, po pozivu rodbine ili susjeda, ili nakon konkursa za dodjelu stipendija za školovanje za zanatlije. Stanovali su u đačkim domovima, a nakon završene škole u samačkim / samskim domovima, zajedno s ostalim uposlenima. Oženjeni su žene ostavljali u Bosni kod svojih roditelja na imanjima, gdje su i rađale djecu, koje

su očevi često viđali samo praznicima. Poslije “spajanja” porodica ili zasnivanja porodica (uglavnom sa ženama iz zavičaja) bili su podstanari, često u veoma lošim stambenim uslovima (I. S., 1957, Jesenice: *Prvih sedam godina živjeli smo kao podstanari u neuslovnom stanu, bez vode i struje. Tu su nam se i rodile kćerke. Poslije sedam godina teškog života dobili smo od Željezare dvosoban stan, u kome smo i sada.*

Mnogi Bošnjaci dolazili su kao sezonski radnici, radeći najčešće u građevinarstvu, kao zidari, stolari, keramičari, vodoinstalateri, električari, ali često i kao nekvalificirani radnici u drvnoj industriji.

Mnogi Bošnjaci dolazili su u Sloveniju autobusima. Bilo je po 50 autobusa koji su odvodili radnu snagu utorkom i ponovo je vraćali vikendom. Zato su se i zvali “vikendaši – nedjeljaši”. Svi su oni radili za svoje u Bosni, gradili su kuće, pomagali razvoj male privrede (npr. pčelarstva), a onda je došao rat, imanja su nestala, “nešto rata, nešto granata, nešto džemata”. (Kazivači bračni par T. R. rodom iz Lukavca kod Tuzle i H. iz Tešnja; Jesenice)

Osobe **prve generacije** nisu se školovale u Sloveniji, nisu učile slovenski jezik i teško su se integrirale u slovensko društvo. Družile su se međusobno, i djeca su se družila unutar svoje zajednice, tako da su se polaskom u školu teško nosila sa školskim obavezama. (A. P., Jesenice, diplomirani politolog, druga generacija: *U osnovnoj školi osjećao sam se diskriminiranim od Slovenaca, jer do tada nisam znao slovenski jezik, budući da sam se igrao s djecom koja nisu bila Slovenci. Po očevom uputstvu, počeo sam da učim jezik, da ga savladam dobro gramatički. Imao sam dobru i strpljivu učiteljicu. U srednjoj školi nisam imao problema. Zato sam i napisao knjigu “Islam u Sloveniji” na slovenskom jeziku, smatrajući da trebaju da je čitaju te da se s nama upoznaju i Slovenci i Bošnjaci istovremeno na jeziku države u kojoj živimo.*) (Pašić, 2005)

Mnogi mladi ljudi iz **druge generacije**, iako obrazovani, sačuvali su maternji jezik u govornom obliku (izričaju) kako su govorili njihovi roditelji (*čela* – htjela; *njiha* – njih; *tude* – tu, ispitanik O. D., 1974, Jesenice).

Bez obzira na stepen obrazovanja, Bosanci, kao i svi drugi narodi južnije od Hrvatske iz bivše zajedničke države, za Slovence su bili *Južnjaci, Bosanci, Jugovići, Švedi, Bizanti, Čefuri, ta spodnji* i dr. (Kobalt, 2002; Sedmak, 2002)

Za jedan od negativnih često korištenih stereotipa: *čefuri* (prvi put objelodanjen na albumu "Ldo ke čefuri" slovenskog muzičara Magnifika, 1996. godine) zainteresirala se etnologinja i antropologinja Lidija Jukanović u radu "Od Bosancev od čefurija" (Jukanović, 2005). Ona je ustvrdila da se ovaj pejorativni naziv koristi za *sve osobe* sklone krađi, bez obzira na nacionalnost. Također je objašnjavala da je to ustvari neka vrsta kolektivne predrasude Slovenaca, koja se odnosi na sve migrante iz nekadašnjih jugoslavenskih republika, kao i osobe *druge generacije*. Naziv *čefuri* podrobnije označava osobe koje su lijene, glupe, sklone kiču, alkoholu, prošenju, ženama, agresivne, neadaptivne na slovensku sredinu. U antropološkom smislu, navodno su prepoznatljivi po niskom čelu, gustim spojenim obrvama, naglašenim jagodičnim kostima i jakim donjom čeljusti.

Svim ispitanicima u Sloveniji poznati su ovi stereotipi, ali oni to objašnjavaju da *oni "drugi", koji tako rezoniraju, tj. Slovenci, ne znaju ni gdje je Bosna niti kakvi smo kao narod. Da nije tako, ne bi se pojavljivale parole tipa "Proklet Bosanec u svojo Makedonijo" ili "Bošnjake na smetljake u živinske vagone"* (kazivači G. F., 1957, i O. 1960, Jesenice).

Ko su ustvari Bosanci? Otkud ti očito negativni stereotipi kod nekih Slovenaca? Jedan od odgovora dobili smo od uglednog imama R. H. iz Kopra: *... Mladi ne završavaju srednju školu, nego uglavnom zanat. Prepušteni su sami sebi, iako rođeni u Sloveniji, nisu integrirani u slovensko društvo, a ima ih koji se odaju drogi, razbojništvu i krađi*. Kroz te pojedince Slovenci gledaju sve Bošnjake. Misli da zbog takvih prijestupnika ugledni ljudi, kao što je npr. dr. Z. Hercegovac, pedijatar, ne mogu dobiti dozvolu za rad. Redovno odlazi u zatvor te uči mlade osuđenike vjeri i vrijednostima života.

Drugi mladi i uspješni Bosanac (H. B., Ljubljana) odgovorio je: *... Bosanci se upadljivo ponašaju, glasni su na javnim mjestima, nemaju elementarnu kulturu komunikacije, sastaju se u "svojim" kafićima, organizirani su pod atributom **bosanski studenti**, a ne i s ostalim studentima itd.*

A šta Bosanci misle o Slovencima? Prema mišljenju većine Bosanaca, Slovenci su drugačiji od nas, ne njeguju instituciju komšiluka, zatvoreni su, nepovjerljivi, nedruštveni s *drugima*, škrti (samo sebi plaćaju u restoranima), ali i da su vrijedni, da vole prirodu, posebno izlete na

planine, da ističu i cijene svoju kulturu, da su veoma korektni na poslu (posebno su tolerantni prema obilježavanju vjerskih islamskih praznika), da vole bosanske kolače i roštilj, pitu (*ali samo preko ograde, ne žele da se priključe proslavama*), ali i da *gledaju potcjenjivački na sve Bošnjake*. Misle da najviše cijene Hrvate – Bosance.

Ovo su samo neka zapažanja do kojih smo došli slušajući priče o predrasudama i stereotipima u Sloveniji. Nadamo se da će dalja istraživanja moći dati odgovore na pitanja šta u očima Slovenaca čini Bosanca Bosancem odnosno šta je to što ga u određenom trenutku prestaje činiti Bosancem.

Bošnjaci su od kraja prošlog i početka ovog stoljeća organizirani u kulturna i vjerska društva koja djeluju u okviru islamskih zajednica u Ljubljani, Kranju, Kočevju, Škofjoj Loki, Prestroneku, Velenju, Trbovlju, Kopru, Celju i Jesenicama. U kulturno-umjetničkim društvima (npr. “Biser”, Jesenice) njeguju narodne igre i pjesme i horsku muziku, posebno vjerske pjesme: ilahije i kaside. Ponegdje djeluju i recitatorske sekcije. U Tržiću postoji hor koji čini *6 muškaraca i 8 žena, a kojim rukovodi Sulejman Šabić. Objavili su CD s ilahijama i kasidama. Nemaju organizirano društvo Bošnjaka*. U Ljubljani izlazi list “Bošnjak”, ali povremeno na bosanskom jeziku. To je list Bošnjačkog kulturnog saveza Slovenije.

Svakodnevnicima većine Bošnjaka u Sloveniji danas se odvija u stanicama koje su dobili od države (ranije su to bile barake u radničkim naseljima) ili u kućama koje su sami podigli. U posljednje vrijeme otkupljuju kuće od Slovenaca koji odlaze iz grada (npr. iz Jesenica).

Slobodno vrijeme najviše provode u islamskim zajednicama koje su organizirane uz mesdžide. Tu proslavljaju svoje vjerske praznike, održavaju iftare (jela poslije posta u mjesecu ramazanu), posebno za muškarce koji žive u Sloveniji bez porodice. Žene s djecom dolaze na predavanja, obično nedjeljom.

U krugu porodice otac se poštuje i on uvijek prvi započinje obrok, a u mesdžidu to čini najstariji član.

Osim tradicionalne bosanske hrane, koja je po načinu spravljanja karakteristična za pojedine regije: jahija, potkrža, juha (ranije su govorili čorba) spravljena s tarhanom, razne vrste pita, pogača, sarma, hošaf, hurmašice – usvojili su i mnoga slovenska jela.

Djeca su do 1991. godine mahom dobijala kratka imena: Irma, Anita, Ela, Sara, Polona, Hana, Sandi, Denis, Ermin, Iris, Alen... U novije vrijeme se više daju muslimanska imena, koja imaju neko značenje, ili po umrlim srodnicima. Djeca predškolske dobi idu u jaslice i obdaništa, bez obzira na to što imaju nane koje su penzionerke i koje ih mogu čuvati. Smatraju da djeca trebaju učiti pravilno da govore slovenski jezik i da odrastaju u slovenskom duhu.

Roditelji s djecom – **treća generacija** (djeca osoba rođenih u Sloveniji) komuniciraju na slovenskom jeziku. U kućama uglavnom nemaju knjige na bosanskom jeziku, niti slikovnice i dječiju literaturu. Mladi ne poznaju nijednog bosanskohercegovačkog pisca, a ne znaju ni da nabroje veće gradove u Bosni i Hercegovini.

Enterijeri stanova su spoj bosanskog i srednjoevropskog stila. U kućama ili stanovima obavezno se nalazi i nešto što podsjeća na kraj iz kojeg su migranti došli, a posljednjih godina mnogi su upotrebn i ukrasni predmeti s motivom ljiljana. Mladi se u novije vrijeme obavezno vjenčavaju po šerijatskom običaju. Česti su brakovi na probu, kao i kod Slovenaca. Rijetki su, i nepoželjni, mješoviti brakovi.

Do rata su mrtvi odvoženi na ukop u Bosnu i Hercegovinu, u mjesto rođenja, a od rata se ukopavaju u Sloveniji. Na poznatom starom groblju Žale u Ljubljani od 1992. godine Bošnjaci su sahranjivani na zajedničkim parcelama s pripadnicima ostalih vjera i nacija, a u novije vrijeme koriste parcele koje su grupisane po vjerskoj pripadnosti. Po spomenicima se uglavnom ne razlikuju od nadgrobnih obilježja pripadnika drugih naroda ili vjeroispovijesti. U Jesenicama je formirano prvo muslimansko groblje u Sloveniji. Za vrijeme dženaza na groblje odlaze i žene, nose i cvijeće, pale svijeće. Mrtvi se ukopavaju u sanducima. Obavezno se odlazi na groblje za vrijeme Dana mrtvih (1. novembar), kada odlaze svi Slovenci, što je i državni praznik.

Na bajramskim sijelima u mesdžidima gdje se okupljaju Bošnjaci često se priređuju prigodni kulturni programi, a uz zakusku, šalu, razgovor pjevaju i šaljive svatovske pjesme “Svekrvice, ispalo ti oko...” (dvostih).

*Dođi, dragi, kad si reko doći...
Kad si reko, nije ti daleko. (dvostih 2x)
Moje srce kucalo pa stalo...
sjetilo se koga je varalo. (2x)
Ja i dragi manuli se svega
i ljubavi i ne znam radi čega...*

Zatim, pjeva se poznata pjesma:

*Djevojka sokolu zulum učinila,
zulum učinila, goru zapalila.
Gorjela je gora i dva i tri dana,
dok je dogorjela sokolu do gn' jezda*

ili:

*Došla voda od br'jega do br'jega,
pronijela Mejru na tabutu.
"Hajde, Mejro, s nama večerati!"
"Večerajte, mene ne čekajte!
Mene čeka gotova večera,
u džennetu među hurijama.
Selam ćeš mi mojoj staroj majci,
neka klanja pet vakat'-namaza.
Neka posti mjesec ramazana,
neka Mejri nam'jeni kurbana."*

Pjevaju se i gradske pjesme:

*Promiče momče kroz selo
nameće fesić na čelo.
Vidi ga, majko, lijep momak
Svrati ga, majko, na konak.*

*Mani se, kćeri, momčeta,
momčetu treba večera
i topla bijela postelja.
Moje mu usne večera,
a bijele grudi postelja,*

ili:

*Ne klepeći nanulama
i ne pitaj gdje sam bio.
Zašto su mi oči plačne
zbog čega sam suze lio.*

*Stajao sam kraj mezara
i umrlu majko zvao.
Nosio joj dar od srca,
ali joj ga nisam dao.*

*Ne klepeći nanulama
kad silaziš sa čardaka.
Sve pomislim moja draga
da silazi stara majka.*

Omiljene su i pjesme:

...Aj, ovi naši bijeli dvori
puni veselja!...

ili:

*Majka sina budila,
u sabah probudila,
ustaj, sine, sabah je,
ustaj, sine, Bajram je.*

*Hajde, sine, ustani,
lijepo mi se obuci,
Bajram-namaz klanjaj ti,*

*mezare zijareti.
Bajram-namaz klanjaj ti,
mezare obiđi.*

*Nek mirišu avlije,
nek se svako raduje.
Širom Bosne ponosne,
nek se pjeva, Bajram je.*

Pjevaju se i komponovane narodne pjesme:

*Voljela sam oči zelene,
voljela sam oči nevjerne.
Voljela ih, ludo voljela,
a sada sam bez njih ostala,*

(Zabilježeno u mesdžidu u Kočevju i u Ljubljani 2005. godine.)

Bošnjaci **prve generacije** čuvaju u sjećanju lokalna predanja iz Bosne o ključkom gradu, o zakopanom blagu, o gradu Vrnograču, za koji se priča da ga je gradila Vrana, Dabišina kći, a sultan dogradio. U njemu je bilo zakopano veliko blago, a stanovnici su stradavali od epidemija i bili sahranjivani u kužnim grobljima. Također je živo sjećanje na epsku tradiciju, posebno kod Bošnjaka iz Cazina. S dozom ponosa migranti pričaju o čuvenim **krajišnicima**, o kojima su im pričali stari. Opjevana su braća Hrnjica, Đerzelez Alija, Janković Stojan, mnogi kapetani...

Bošnjaci **druge generacije** nisu baš pažljivi slušaoci svojih voditelja dok se sjećaju svoje mladosti.

Bošnjaci zajedno sa Slovencima koriste u Ljubljani više mjesta za sastajanje i okupljanje. To je prije svega okrepČEVAPnica **Harambaša** u ulici Vrtna br. 8, uglednog sportskog stručnjaka Harisa Babića, gdje se osim izvrsnih bosanskih specijaliteta s roštilja nudi i udoban ambijent u bosansko-sarajevskom stilu i gdje se sluša muzika s prostora Bosne i Hercegovine. Uz dnevne novine iz Bosne i Hercegovine tu se mogu

prelistati i knjige, a česte su i promocije knjiga bosanskohercegovačkih autora.

Na drugom dijelu Ljubljane, u Dunajskoj cesti 145, nalazi se restoran "Sofra", na tržnici "Sofrica", gdje se nude bosanski specijaliteti u autentičnim bosanskim posudama. Izvanredni kuhari iz Bosne zaslužni su za visok kvalitet i nagrade koje su osvojili među najboljim restoranima u Sloveniji.

U Ljubljani, Kopru i drugim većim gradovima, gdje su druženja Bošnjaka **druge generacije** s mladim Slovencima prisnija, jezički, a donekle i kulturno i etnički, evidentnija je asimilacija. Odlazak u Bosnu doživljavaju kao provod. Dovoljna su im tri dana boravka u mjestu odakle im potječu roditelji. **Za Bosance u Bosni mi smo Slovenci, a za Slovence smo Bosanci** – kaže većina. Na naše pitanje kako se osjećaju i koji je ustvari njihov identitet, kako se nacionalno osjećaju, odgovori su bili različiti i na momente iznenađujući. Izjašnjavali su se kao *Bosanci, Muslimani, Bošnjaci, Slovenci, muslimani, Slovenci islamske vjeroispovijesti, Slovenci muslimani*, pa do toga da su *Krajišnici, Evropljani, građani svijeta* itd.

Na pitanje kakva je uloga religije u životu ovih mladih Bošnjaka uočavalo se da mnogi ne razlikuju vjersko od nacionalnog osjećanja. Posebno su bili iznenađujući odgovori na pitanje žele li dobiti status nacionalne manjine. Pripadnici i **druge** i **prve** generacije uglavnom su odgovorili da im je to nepotrebno, da se ne osjećaju ugroženim te da će 2006. godine dobiti pasoše Evropske unije i da im ništa više ne treba.

Ipak, zadovoljni su oživljavanjem slobode vjeroispovijesti nakon osamostaljenja R. Slovenije i smatraju da se u okviru svojih mesdžida i Bošnjačke kulturne zajednice Slovenije čuva njihov etnički identitet. Očito na ova i slična pitanja kompleksne odgovore i zaključke mogu dati neka dalja istraživanja.

ZAKLJUČAK

Vjerujemo da rezultati navedenih istraživanja *Bosanaca u Sloveniji* i sumirani zaključci u ovom informativnom članku (koji se odnosi samo na Bošnjake) daju uvid u širinu i složenost ove teme, koja će, nadamo se, biti predmet budućeg institucionalnog istraživanja u Sarajevu.

U prilogu je dat sažet pregled etnoloških istraživanja o Slovencima koji žive u Bosni i Hercegovini, prije svega u Sarajevu (kultura stanovanja, običaji, ishrana, prisustvo u privredi, inkorporiranost u život grada, kulturu, umjetnost, nauku, sport i dr.), i Bosanaca i Hercegovaca (Bošnjaka) koji su u Sloveniju otišli u potrazi za poslom, 60-ih godina prošlog stoljeća, i u potrazi za mirom, 90-ih godina prošlog stoljeća. Istraživanja Bošnjaka obavljena su u slovenskim gradovima u manjim, unaprijed određenim grupama ljudi (u stambenim blokovima, gdje uglavnom žive grupisani, u islamskoj zajednici, bosanskim društvima i dr.). Prilikom istraživanja korištena je jedna *relativno* nova metoda u društvenim naukama (a savremena etnologija, osim što je po definiciji historijska nauka, zadire i u područje društvenih), metoda biografije, *life story*.

U ovom radu prikazane su mogućnosti etnološkog istraživanja Bošnjaka koji žive u slovenskim gradovima i Slovenaca koji žive u bosanskohercegovačkim gradovima.

Identitetske karakteristike Slovenaca i Bošnjaka u ove dvije države ne manifestiraju se samo u kulturi odnosno duhovnosti (vjeri, usmenim predanjima, pjesmama, ishrani, socijalnim odnosima itd.) nego i u samosvijesti o pripadnosti matičnoj državi.

Ipak, takva vrsta zaključka bila bi relevantna tek kad bi se obavila interdisciplinarna istraživanja (etnološka, historijska, sociološka, ekonomska i dr.) u zadanim grupama. Takva monografska istraživanja mogla bi dati dosta odgovora na koje sama klasična etnologija ne može odgovoriti.

Ostvareni rezultati građe i terenskog rada predstavljaju samo početna istraživanja jednog značajnog i kompleksnog društvenog procesa. Navedena istraživanja trebala bi započeti samim ekonomskim razvojem zemlje (bivše Jugoslavije), kao i stručnom, dubinskom analizom statusa migranata danas u Sloveniji, nakon rata 1992–1995.

LITERATURA

- Belaj, V., *Etnološka istraživanja Slovenaca u Hrvatskoj, Slovenci v Hrvaški*, Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 1995, 287-297.
- Kuripešić, B., *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Sarajevo, Svjetlost, 1950.
- Cvelfar, B., *Arhivska građa bosanskohercegovačkih izbjegličkih osnovnih škola u Sloveniji*, Tuzla, god. 7/2004, Arhivska praksa, 2004, 56-62.
- Dedić, J., Jalušić, V., Zorn, J., *Izbrisani*, Organizirana nedolžnost in politike isključevanja, Ljubljana, Mirovni inštitut, 2003.
- Dekleva, B., Razpotnik, Š., *Čefurji so bili rajeni tu, živjene mladih priseljencev druge generacije v Ljubljani*, Ljubljana, Institut za kriminologiju Pravnog fakulteta, 2002.
- Donlić, H., Črnivec, V., *Deset let samote*, Iskušnje bosansko-hercegovačkih in begunec v Sloveniji, Ljubljana, Mirovni inštitut, 2003.
- Hadžibegović, I., *Slovenci u Bosni i Hercegovini*, Prilog izučavanja broja i rasprostranjenosti Slovenaca u Bosni i Hercegovini od 1910. do 1992. godine, Zora Cankarjeva, VI/16-17, Sarajevo, Slovensko kulturno društvo "Cankar", 1997, 3-7.
- Medica, K., *Migracije na narodnosno mešanem obručju Slovenske Iskre*, Naučni skup: Migracije i Bosna i Hercegovina, Sarajevo, Prilozi, Institut za historiju, 1999, 497-505.
- Jukanović, L., *Od Bosancev do čefur*, Ljubljana, Zelena pika, 2005.
- Kobalt, A., *Zdej smo od tu – A smo še čefurji?*, Ljubljana, diplomsko delo Univerza v Ljubljani, 2002.
- Kržišnik-Bukić, V., *Slovenci v Bosni in Hercegovini, Bosna i Slovenina*, Ljubljana, Institut za nepodnosna vprašanja, 2001, 38/39, 202-212.
- Kržišnik-Bukić, V., *Cazinska buna 1950*, Sarajevo, Svjetlost, 1991.
- Mežnarić, S., *Delavci iz drugih jugoslovenskih republika in pokrajina v Slovenija*, Ljubljana, Raziskovalni center za samoupravljanje RS ZSS, 1982.
- Mežnarić, S., *Sociološki problemi imigracija iz BiH u Sloveniju: kako pristupiti imigrantskoj politici*, Naučni skup: Migracije i Bosna i Hercegovina, Prilozi, Sarajevo, Institut za historiju, 1990, 321-333.
- Milovančev, N., *Doseljavanja i život Srba na području današnje Slovenije od XV do početka XX veka*, Ljubljana, Beseda, 2004, 80-94.
- Pašić, A., *Islam in muslimani v Sloveniji*, Tržič, Žepna knjiga, 2005.

- Pejanović, Đ., *Stanovništvo BiH*, Beograd, Naučna knjiga, SANU, Posebna izdanja, Odeljenje društvenih nauka, 49, 1955.
- Sedmak, M., *Kri in kultura*, Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, znanstveno raziskovalno središče RS, 2002.
- Štrumbl, Ž., Smid, G., *Djeca iz Bosne i Hercegovine u izbjegličkim školama u Republici Sloveniji*, Tuzla, Arhivska praksa, god. 7, 2004, 62-74.
- Treseglav, M., *Uskoška pesemska dediščina Bele krajine*, Ljubljana, ZRC SAZU, 1996.
- Ignacij, V., *Migracioni procesi iz Bosne u slovenačkim zemljama za vrijeme turskih provala u 16. stoljeću*, Naučni skup Migracije i Bosna i Hercegovina, Prilozi, Sarajevo, Institut za historiju, 1990, 89-101.

Summary

CONTRIBUTION TO ETHNOLOGICAL RESEARCH ON SLOVENES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND BOSNIANS IN THE REPUBLIC OF SLOVENIA

We believe that the results of the mentioned research on *Bosnians in Slovenia* and the summarised conclusions in this informative article (which refers only to Bosniaks) provide insight into the breadth and complexity of this topic, which we hope will be the subject of future institutional research in Sarajevo.

Attached is a summary of ethnological research on Slovenes living in Bosnia and Herzegovina, primarily in Sarajevo (housing culture, customs, nutrition, presence in the economy, incorporation into city life, culture, art, science, sports, etc.), and Bosnians and Herzegovinians (Bosniaks) who came to Slovenia in search of work in the 60s of the last century and in search of peace in the 90s of the last century. The research on Bosniaks was conducted in Slovenian cities in smaller, previously determined groups of people (in apartment blocks where most of them live in groups, in the Islamic community, Bosnian societies, etc.), and the research used a *relatively* new method in the social sciences (and modern ethnology, in addition to being by definition a historical science, also touches on the field of social) methods of biography, *life story*.

This paper presents the possibilities of ethnological research of Bosniaks living in Slovenian cities and Slovenes living in Bosnian cities.

The identity characteristics of Slovenes and Bosniaks in these two countries do not only manifest in culture, i.e. spirituality (religion, oral traditions, songs, nutrition, social relations, etc.), but also in self-awareness of belonging to the mother country.

However, this type of conclusion would be relevant only if interdisciplinary research (ethnological, historical, sociological, economic, etc.) was performed in given groups. Such monographic research could provide many answers which classical ethnology alone cannot answer.

The achieved results of the material and field work represent only the initial research of a significant and complex social process. These researches should begin with the economic development of the country (former Yugoslavia), as well as with an expert, in-depth analysis of the status of migrants in Slovenia today, after the 1992-95 war.

Mustafa ARSLANOVIĆ
JU Muzej Sarajeva

MARKETING U MUZEJU – OD PREDRASUDE DO POTREBE

Apstrakt: Većina muzeja u našoj zemlji su budžetske ustanove, čime je umnogome određena njihova programska politika. Marketinške aktivnosti poduzimaju se uglavnom za pojedinačne akcije, a marketinška strategija nije shvaćena kao način da se unaprijedi poslovanje ustanove. Cilj rada je ukazati na potrebu primjene marketinškog koncepta u muzejima i u našim uslovima. U prvom dijelu rada govorit će se ukratko o karakteristikama profitnog marketinga, s naglaskom na negativne konotacije proizašle isključivo iz loše prakse, što je, između ostalog, dovelo i do određene mistifikacije u vezi sa značenjem primjene marketinga u kulturnim ustanovama. Slijedi dio koji govori o primjeni marketinga u kulturi, odnosno o počecima njegove primjene, razlozima za njegovu primjenu te razlikama između profitnog marketinga i marketinga u kulturnim institucijama. U fokusu rada bit će marketing u muzeju, njegovi zadaci, ciljevi, njegova uloga u stjecanju finansijskih efekata iz kulturnog turizma... Prije prezentiranja važnijih zaključaka dat će se osvrt o muzejskom marketingu kao potrebi, u kontekstu dinamičnog okruženja, finansiranja, promjena u zahtjevima publike, primjeni novih tehnologija...

Ključne riječi: marketing, muzej, zadaci, ciljevi, nove tehnologije

Abstract: Most museums in our country are budget institutions, which largely determines their programme policy. Marketing activities are undertaken mainly for individual actions, and marketing strategy is not understood as a way to improve the business of the institution. The aim of this paper is to point out the need for implementing a marketing concept in museums also in our circumstances. The first part of the paper will discuss the brief characteristics of for-profit marketing with an emphasis on negative connotations arising exclusively from bad practice, which,

among other things, led to a certain mystification around the importance of marketing in cultural institutions. Then follows the part that discusses the application of marketing in culture, or the beginnings of its application, the reasons for its application and the differences between for-profit marketing and marketing in cultural institutions. The focus of the paper will be marketing in the museum, its tasks, goals, its role in acquiring financial effects from cultural tourism ... Before presenting important conclusions, a review of museum marketing as a need will be given, in the context of a dynamic environment, financing, changes in audience requirements, the application of new technologies ...

Keywords: marketing, museum, tasks, goals, new technologies

UVOD

Uloga muzeja se kroz historiju znatno mijenjala, na način da su ove organizirane ustanove bile usmjeravane u različitim pravcima, s izmijenjenim ciljevima i zadacima, odnosno da je i sam pojam muzej bio podložan redefinicijama. Kriza muzeja 60-ih godina XX stoljeća uzrokovala je brojne diskusije o ulozi i značaju muzeja u društvu, što je dovelo do procesa globalne revitalizacije, odnosno muzejskog buma i razvoja nove muzeologije, koja se ogleda u pojavi sve većeg broja muzeja, ali i u promjeni odnosa prema zadacima koje muzeji obavljaju, uključujući i promjenu odnosa prema posjetiocima. Novi muzej, kao rezultat višedecenijskih transformacija kojima se nekadašnji kabinet strahopoštovanja, odnosno hram elitne kulture, dodatnim kapacitetima usmjerava se i na poslove animacije. U želji da svoje aktivnosti koje su usmjerene na postizanje opće društvene koristi učine što efikasnijim, ali i da ih prezentiraju javnosti i populariziraju, muzeji, kao i mnoge druge neprofitne organizacije, od profitnog sektora preuzimaju marketinšku praksu. Modifikacija marketinške prakse, shodno potrebama neprofitnih organizacija, dovodi do stvaranja marketinga neprofitnog sektora kao specifičnog elementa ukupnog marketinga, na čijim temeljima nastaje i marketing muzeja. Muzeji danas djeluju u okruženju u kojem vladaju izuzetno zahtjevni posjetioци, koji traže posebna iskustva, u smislu edukacije i zabave istovremeno, ali uz uštedu vremena. To je muzeje potaklo, može se reći i prisililo, da

preusmjere fokus s predmeta, odnosno zbirke, na posjetioca, kako bi zadržali ne samo publiku nego i sponzore i medijsku podršku. Muzeji se danas suočavaju s oštrom konkurencijom i novim tehnologijama u obliku virtualnih muzeja. Time se još više naglašava potreba za prihvatanjem marketinga kao poveznice između posjetilaca i muzeja i kao sredstva za opstanak muzeja na tržištu kulturnih proizvoda.

MARKETING

Tri sloga koja prizivaju slike prodornih reklama i poticaje na potrošnju. Prva pomisao većine TV-gledalaca kada na svojim TV-ekranima vide “marketing” jeste: neko hoće da nam proda nešto što nam zapravo i ne treba...

Danas je marketing¹ svuda oko nas. Susrećemo gau prodavnicama, na televiziji, na internetu, u novinama, kod kuće, u školi, na radnom mjestu. Ali on je nešto više od onoga što naše oko vidi. Iza njega se nalazi čitava mreža ljudi čije aktivnosti karakterizira značaj koji se daje pojedinačnom potrošaču, odnosno analizi njegovih potreba, karakteristika, percepcija i aspiracija.

Historija marketinga duga je koliko i historija prodaje, stoga vjerovatno potječe još iz vremena kada se roba međusobno trampila. Počeci modernog marketinškog koncepta mogu se smjestiti u vrijeme industrijske revolucije, u vrijeme brzih društvenih promjena, koje su prije svega bile uslovljene naučnim i tehnološkim otkrićima. To je bilo vrijeme kada su potrošači počeli radije da kupuju neku robu nego da je sami proizvode, pa je ubrzo došlo i do razvoja masovne proizvodnje, kako bi se izašlo u susret sve većim potrebama stanovništva. To je motiviralo proizvođače da pronađu bolje i jednostavnije načine za proizvodnju onoga što je u datom trenutku najviše traženo te za informiranje potencijalnih

---

1 U literaturi o marketingu susreće se mnoštvo različitih definicija marketinga, u zavisnosti od toga šta pojedini autori žele naglasiti. Definicija *American Marketing Association* (AMA): “Marketing je proces planiranja i provođenja koncepcija, cijena, promocije i distribucije ideja, roba i usluga, da se kreira razmjena koja zadovoljava potrebe pojedinaca i organizacija.” (Philip Kotler, *Marketing Management: Analysis, Planning, and Control*. Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall, Inc., 1967)

kupaca o prednostima svojih proizvoda. Proučavanje marketinga kao akademskog područja pojavilo se u ranom XX stoljeću.

Shodno definicijama, kao i teoriji i praksi, marketing predstavlja kompleksan sistem različitih, ali povezanih aktivnosti, usmjerenih ka zadovoljavanju želja i ciljeva potrošača, a radi ostvarivanja zadovoljavajućeg profita. Stoga je marketing mnogo više od kupoprodaje, na šta ukazuje korijen riječi. Izvorni korijen riječi marketing potječe od riječi engleskog porijekla "market", što znači tržište, i trajnog glagolskog nastavka "-ing". Ovaj izraz ne može se prevesti na naš jezik budući da ne postoji nijedna riječ koja ima isto značenje. Bukvalno bi marketing bilo trgovanje. Većina ljudi pojam marketing izjednačava s oglašavanjem, trgovinom ili prodajom. To je i logično, pošto su navedeni pojmovi najvidljiviji dijelovi ukupnih marketinških aktivnosti. Te aktivnosti su veoma značajne, ali marketing kao pojam znači mnogo više.² On je kompleksniji pojam, koji uključuje sve one aktivnosti koje su neophodne da se osigura efikasna proizvodnja robe i usluga i zadovolje želje i potrebe kupaca, uz ostvarivanje zadovoljavajućeg dohotka, tako da ga nije dobro upotrebljavati kao sinonim za reklamu. Njegov smisao je u postavljanju potrošača za ishodišnu tačku poslovanja.³

U proizvodnom sektoru, preduzeća koja nisu usvojila savremeni marketinški koncept proizvode uglavnom ono što se može proizvesti na bazi raspoloživih kapaciteta. Time se stavlja težak zadatak pred komercijaliste koji treba da prodaju te proizvode, a nerijetko ih tržište ne prihvata. S druge strane, kod preduzeća s usvojenim marketinškim konceptom poslovni proces započinje s potrošačem, putem identifikovanja njegovih potreba na bazi istraživanja tržišta. Tako zahtjevi tržišta određuju obim i strukturu proizvodnje.

---

2 Grupa autora, *Marketing*, Sarajevo, Ekonomski fakultet u Sarajevu, 2006.

3 Fedor Rocco, *Osnove marketinga: tržišno poslovanje*, Samobor, Zagreb, 1989.

NEGATIVNA PERCEPCIJA

Mada je marketing prihvaćen kao pristup poslovanju koji donosi korist i potrošačima i prodavačima različitih roba, usluga i ideja, postoje i brojne kritike.⁴ Te kritike su više posljedica loše prakse pojedinih marketara nego suštinskog negiranja bazičnih teorijskih principa marketinga. Na primjer, kritičari marketinga tvrde da određene aktivnosti nanose štetu potrošačima, društvu u cjelini i konkurentskim preduzećima. Prije svega, misli se na visoka ulaganja u promociju⁵, koja znatno povećavaju cijene koje krajnji potrošači moraju platiti za proizvode i usluge. Potrošači su, prema mišljenju kritičara marketinga, često žrtve zablude da za svoj novac dobijaju pravu vrijednost. Krivci za to su marketari koji se služe različitim trikovima. Posebno teška optužba marketinga odnosi se na njegovu krivicu za pojavu niza nepouzdanih proizvoda na tržištu, pri čemu se navode slučajevi pojedinih lijekova, automobila, igračaka, prehrambenih i drugih proizvoda. Marketari su u očima kritičara krivi i za skraćivanje vijeka trajanja mnogih proizvoda. Tipičan primjer je modna konfekcija. Uvođenje jednog modnog detalja, npr., oblika revera, dugmadi ili boje tkanine, potiče potrošače da daleko više troše na svoju odjeću nego što je realno potrebno. Najteža optužba koja se prebacuje marketingu jeste ta da su ljudi postali isuviše materijalisti i da se vrednuju na osnovu onoga što imaju. Smatra se da je to posljedica stvaranja vještačkih potreba i želja od strane marketinga. Ove i mnoge druge kritike marketinga imale su za posledicu samoorganiziranje potrošača u pokret poznat pod nazivom konzumerizam⁶, koji su podržale i državne institucije. Treba, ipak, ponovo naglasiti da je većina kritika usmjerena na lošu praksu, a ne na fundamentalne vrijednosti ovog koncepta.

4 Grupa autora, *Osnovi marketinga*, Sarajevo, Ekonomski fakultet Sarajevo, 1996.

5 Promocija je proces komuniciranja u kome pošiljalac propagandne poruke (oglašivač) šalje svoju poruku različitim komunikacionim sredstvima (reklama, publicitet, prezentacija) primaocima (potrošačima), putem raznih prijenosnika (medija). (Tatjana Radaković, *Kulturna politika i muzejski PR u Srbiji*, Magistarska teza, Beograd, 2008)

6 Konzumerizam je pojam kojim se opisuje stav prema kojem sreća nekog pojedinca zavisi od konzumacije dobara i usluga, odnosno posjedovanja materijalnih dobara. Odnosi se na pretjeranu težnju za posjedovanjem i kupovinom stvari. Kao organizirani pokret građana i vladinih agencija, nastao je s ciljem zaštite potrošača, unapređenja prava i snage potrošača u odnosu prema prodavačima. Da bi se taj cilj ostvarilo, radi se na poboljšanju informiranja i konkretne zaštite potrošača od loše prakse prodavača.

Dodatni problem jeste taj da živimo u vremenu vrlo razvijenih komunikacija i nikad veće proizvodnje i ponude, usljed čega se marketarima teško probiti do željene publike, pa nerijetko očajnički traže načine da privuku pažnju, te sve lakše posežu za “riskantnijim rješenjima”. Granica između dobrog i lošeg publiciteta postaje sve tanja, ali, nasreću, još uvijek je ima. Publiku obasutu najrazličitijim sadržajima mogu zainteresirati jedino svježije poruke ispričane na inovativan način.

Pod utjecajem navedenih kritika, pokreta potrošača i mjera države, marketari postaju sve svjesniji svoje društvene odgovornosti. Zbog toga se i sam koncept marketinga u posljednje vrijeme proširio. Pored težnje da se zadovolje potrebe i želje kupaca efikasnije od konkurenata, dodaje se da to mora biti učinjeno na način kojim se štite interesi pojedinca i društva u cjelini.

MARKETING U KULTURI

Marketing je nastao u okvirima profitnih djelatnosti, ali danas sve veću upotrebu ima i u sferama neprofitnih djelatnosti kojima je zadatak opća društvena korist⁷ (osim kulturnih institucija, ovdje se ubrajaju i humanitarne, vjerske, neke obrazovne i sportske institucije, institucije za zdravstvenu i socijalnu zaštitu i sl.). Pripisivanje marketingu isključivo ekonomskog značenja jednako je pogrešno kao i negiranje mogućnosti primjene marketinga u institucijama kulture. U osnovi svake marketinške aktivnosti je razmjena. Razmjena se može shvatiti kao proces u kojem dva ili više učesnika daju nešto od vrijednosti jedni drugima da bi se zadovoljile njihove potrebe.⁸

Dakle, u konceptu marketinga ne radi se o prodaji stvari koje ljudimazapravo ne trebaju, niti o stvaranju potražnje ili promjeni mišljenja

---

7 Primjer bi mogla biti neka od brojnih humanitarnih organizacija koje danas djeluju u Bosni i Hercegovini. Mnoge od njih spadaju u tzv. nevladine organizacije (NVO) i finansiraju se iz donacija raznih institucija, preduzeća i pojedinaca. Ciljevi takvih humanitarnih organizacija, Merhameta ili Caritasa, naprimjer, svode se na pružanje pomoći onima koji nisu u stanju da svoje egzistencijalne potrebe rješavaju u tržišnim odnosima. Uspješnost ostvarenja tih ciljeva također se ne mjeri nikakvim profitom, nego kvalitetom i kvantitetom konkretne pomoći koja je pružena.

(Grupa autora, *Marketing*, 2006)

8 Isto

ljudi. Radi se o saopćavanju jedinstvenih i vrijednih ponuda koju organizacija ima za one koji su spremni slušati. Suština je da postojeća i potencijalna publika prepozna koje to bitne stvari organizacija nudi.

Kulturne institucije koje su decenijama bile zaštićene od pravila koje nameće otvoreno tržište danas su primorane da posluju na tržištu koje ima svoje brojne zakonitosti i kojem se moraju prilagoditi. Takvo tržište, sa savremenim principima poslovanja i uz dinamično okruženje, nametnulo je kulturnim ustanovama da prihvate i primijene strateško planiranje marketinga, ali i da ga prilagode vlastitim potrebama i zakonitostima. Nekada se ustanove kulture nisu u značajnijoj mjeri bavile vlastitom promocijom, jer je država preuzimala finansiranje, a konkurencije među ustanovama skoro da nije ni bilo. Danas je drugačije. Kulturne ustanove danas moraju biti konkurentne. Moraju se izboriti za posjetioce, za ulaganja u nove zgrade, za donacije, praktično se takmiče oko svega. Moraju da se izdvoje iz mase, da skrenu pažnju na sebe, na svoje programe, da počnu da zarađuju. Da bi se što uspješnije pozicionirale u društvu i bile konkurentne, moraju se marketinški promovirati i provoditi aktivne kampanje, u protivnom, gube korak u dinamici savremenog života.

S prvim primjenama marketinškog koncepta u institucijama kulture javile su se i prve poteškoće, koje su se ogledale u tome da principi primijenjeni iz profitnog sektora ne daju iste rezultate. Stoga je marketing u kulturi razvio svoje zakonitosti, preuzimajući iz profitnog sektora osnovne zakone i prilagođavajući ih vlastitom tržištu.

Na teoretskim osnovama, neprofitni marketing⁹ se razvija tek od 70-ih godina XX stoljeća. Otada su se neprofitne organizacije počele sve više okretati marketingu, zbog rasta, pribavljanja sredstava i prosperiteta. Iako se u ovom objašnjenju spominje i pribavljanje sredstava, ono se ne odnosi na zaradu radi profita, već radi daljeg kvalitetnijeg stručnog djelovanja i ispunjavanja društvenih zadataka. Tako je, npr., razlika

---

9 Philip Kotler (američki autor, konsultant i profesor marketinga, autor je više od 60 knjiga o marketingu) posebno se angažirao na marketingu neprofitnih organizacija. Kotlerova definicija marketinga je najprihvatljivija za objašnjenje odnosa kulture i marketinga, odnosno mogućnosti aplikacije marketinga u sferi kulture, a ona glasi: "Marketing je društveni proces kojim putem stvaranja i razmjene proizvoda i vrijednosti s drugima pojedinci i grupe dobijaju ono što im je potrebno ili što žele." Dakle, ljudske potrebe ili želje su polazna tačka marketinških aktivnosti.

između profitnog marketinga i marketinga u kulturnim institucijama u osnovnoj ideji i cilju, jer kulturne institucije nemaju kao primarni cilj ostvarivanje profita i one prije svega pokušavaju da održe svoje programe, ne samo one koji su finansijski isplativi. Zadatak marketinga u ustanovama kulture je višestruk: skreće pažnju javnosti na ustanove ovog tipa, razvija svijest o njima kao o potrebnim ustanovama, poboljšava kvalitet njihovog utjecaja i, na kraju, unapređuje stvaranje novih prihoda. Bitno je naglasiti da kulturne ustanove imaju zadatak da uspostave komunikaciju i s neraspoloživom publikom, što profitne organizacije veoma rijetko čine. Osim toga, i profitni i neprofitni sektor nastoje identificirati potrebu,¹⁰ te na osnovu toga kreirati proizvod koji će tu potrebu zadovoljiti. Razlikuju se u ciljevima. Cilj profitnog sektora je vlastito, a neprofitnog opće dobro.¹¹

Pošto je suština svakog marketinškog procesa razmjena, u ovom slučaju, između korisnika i kulturne institucije, prvi daje ono što vrijeduje, odnosno vrijeme, novac, energiju, navike, u zamjenu za koristan element, ekonomski, socijalni ili psihološki, koji nudi institucija, tako da se čini da je postignut konsenzus koji prihvata valjanost ovog proširenja marketinškog koncepta izvan komercijalne sfere.

---

10 Sa stanovišta motivacije, po Maslowljevoj hijerarhiji potreba, kulturne potrebe su svrstane u grupu potreba za samoaktuelizacijom (samoostvarenjem), koje se nalaze na vrhu piramide i uglavnom se osjećaju tek kada se zadovolji niz bazičnijih potreba. Shodno tome, krizu posjećenosti muzeja u zemljama u tranziciji jednim dijelom možemo pripisati općoj krizi, koja je dovela do neispunjavanja prethodnih, primarnijih potreba, a drugim dijelom zastarjelim klišeima muzejskih postavki koje ne mogu da odgovore na potrebe savremene publike. (Vladimir Krivošejev, *Marketing ustanova kulture sa posebnim osvrtom na muzeje*, Valjevo, Narodni muzej Valjevo, 2008)

11 Tomislav Šola, *Marketing u muzejima, ili o vrlini i kako je obznaniti*, Zagreb, Hrvatsko muzejsko društvo, 2001.

MARKETING U MUZEJU

Kako je marketing neprofitnog sektora nastao iz komercijalnog marketinga, te se prilagođava i razvija u skladu sa svojim specifičnostima, tako se na temeljima neprofitnog marketinga, a na osnovu specifičnosti određenih struka, izdvaja više marketinga pojedinih kulturnih djelatnosti, među kojima i marketing muzeja. Muzeji su poznati kao ustanove koje nisu spremne da brzo prihvate promjenu, odnosno reakcija ovih tradicionalno konzervativnih ustanova na promjenu često je bila obilježena ravnodušnošću, oprezom, skepticizmom i željom da se zadrže tradicionalne vrijednosti i radne prakse. Brze društvene, ekonomske, političke i tehnološke promjene obuhvatile su ne samo muzeje već i organizacije drugih različitih djelatnosti, kako u profitnom tako i u neprofitnom sektoru. Posljednjih decenija, kako se tempo promjena dramatično povećava, otpor i neaktivnost pokazali su se kao neodrživi, tako da su muzeji bili primorani da se suoče s izazovima, da prelaze prepreke i prilagode se mogućnostima koje nudi sve složenije, nepredvidivije i veoma dinamično radno okruženje.¹²

Prvi konkretniji koraci povezivanja muzeja s marketingom načinjeni su s počecima reformi koje su donijele veću otvorenost prema širim slojevima publike. Prve velike blockbuster izložbe pozajmnog karaktera, poput izložbe Tutankamon, povezale su njihove organizatore s marketinškim i PR agencijama, što je omogućilo da informacije o njima "protutnje medijima" do najudaljenijih dijelova svijeta, gdje sama izložba nikada ne bi stigla. S prvim iskustvima ove vrste, već sedamdesetih godina, u velikim svjetskim muzejima počinju se zapošljavati stručnjaci za marketing i odnose s javnošću. To je potaklo i UNESCO-ov Međunarodni muzejski komitet (ICOM) da već 1974. godine formira i svoju sekciju za marketing i odnose s javnošću (ICOM – MPR), a ubrzo potom, 1977. godine, i da 18. maj proglasi Međunarodnim danom muzeja, datumom namijenjenim aktivnim promocijama stručnih dostignuća. Potom marketinške teme postaju sve zastupljenije na mnogim stručnim seminarima širom svijeta, što se uočava u brojnim izdanjima koja ih prate, a od samog kraja prošlog

---

12 Richard Sandell, Robert R. Janes, *Museum Management and Marketing*, London, Routledge, 2007.

stoljećapojavljaju se i prve posebne knjige s tematikom marketinga muzeja kao i specijalizirani internetski sajtovi.¹³

Pojavu muzejskog marketinga uslovio je rastući pritisak na javna sredstva, nagli porast broja muzeja te stvaranje izuzetne konkurentske atmosfere u polju djelovanja, ne samo baštinskih već i drugih društvenih institucija. Muzej je dobio veću slobodu u izboru načina djelovanja, ali je u dobroj mjeri izgubio značajnu državnu finansijsku podršku. Uvidjelo se da je postepeno došlo do opadanja broja posjetilaca i kao posljedica toga pvela se polemika u vezi smjestom i ulogom muzeja u današnje vrijeme. Klasična shvatanja korespondirala su s predstavom muzeja formiranom u XIX stoljeću, a koja se već od početka druge polovine XX stoljećapokazala kao anahrona, izazivajući “krizu muzeja”, koja se najdirektnije iskazala tokom šezdesetosmaških događaja u Francuskoj.¹⁴

Muzejima konkurenciju čine elektronski mediji, filmska industrija, trgovački centri i mnogi drugi. Zbog velike konkurencije, muzeji rade u uslovima napetosti između diktata tržišta i tradicionalnih muzejskih vrijednosti, uočavajući da ova napetost može stimulirati kreativnost i nove načine razmišljanja. Zbog toga je uvođenje marketinških taktika vrlo važno. Marketing muzejima omogućava bolju konkurentnost, prepoznatljivost kod publike i prisutnost u medijima, porast broja posjetilaca i, time, veća finansijska ulaganja i podršku. Zbog toga je jasno da je marketing nužan alat. Trenutni izazovi moderne kulture ukazuju na potrebu prevazilaženja tradicionalne uloge muzeja. U skladu s tim idejama, muzej treba da prevaziđe tradicionalne zadatke i funkcije – identifikaciju, zaštitu i edukaciju i prijeđe na širok program, koji će mu omogućiti da aktivnije učestvuje u društvu, kako bi se bolje integrirao u svoje okruženje. Jedan od načina postizanja tog cilja jeste i stvaranje što bolje slike o vlastitom radu i saradnicima, čime će privući što veći broj posjetilaca, jer muzej bez posjetilaca nije dostojan tog imena.¹⁵

Iz tog razloga mnogi muzeji danas provode studije o posjetioci-
ma i sistemski stječu znanja u vezi s njima, te ih primjenjuju prilikom

---

13 Vladimir Krivošejev, *Marketing ustanova kulture s posebnim osvrtom na muzeje*.

14 Kada su demonstranti na ulicama Pariza izvikivali parole: “Ne trebaju nam muzeji. Spalite Luvr. Spalite muzeje.”

15 André Gob – Noémie Drouguet, *Muzeologija: povijest, razvitak, izazovi današnjice*, Zagreb, Izdanja Antibarbarus, 2007.

planiranja i donošenja odluka. Nije dovoljno samo znati *ko* je zainteresiran za *kakvu* vrstu proizvoda ili usluge. Važno je razumjeti *izašto* je to tako.

Na uvođenje marketinga u muzeje utjecali su različiti faktori,¹⁶ zavisno od zemlje u kojoj je muzej lociran te prirode institucije. Jedan od prvih faktora jeste rast muzeja. Mnogi su muzeji danas složene organizacije s raznovrsnim spektrom aktivnosti (privremene izložbe, istraživanja, obrazovni programi, prikupljanje sredstava, publikacije, kulturne usluge, komercijalne aktivnosti) i sa značajnim budžetom i brojnim osobljem. Tradicionalni finansijski resursi nisu mogli pratiti ove nove potrebe, međutim, neki muzeji još uvijek sadrže neiskorištene resurse, bilo zbog slabosti usluga prema posjetiocima, nedovoljnog truda posvećenog publicitetu ili zbog nedovoljne iskorištenosti ekonomskih i turističkih resursa. Drugi faktor bilo bi pitanje finansiranja. Smanjenje državnog finansiranja te potreba za pronalaženjem novih finansijskih resursa kako bi se muzejima omogućilo da se šire nameću im da pronađu načine za generiranje dodatnih sredstava. Pojava posebne pažnje na marketing generalno se poklapa s finansijskim poteškoćama s kojima se susreću muzeji, naprimjer, recesijom i budžetskim ograničenjima. Sljedeći faktor bilo bi konkurentsko okruženje, u kojem je širenje kulturnih institucija i povećan raspon aktivnosti u slobodno vrijeme pokrenulo muzeje. Činjenica da muzeji nisu komercijalne institucije ne znači da oni ne djeluju unutar tržišta. Vrijeme koje je dostupno pojedincima je ograničeno, a s druge strane im se nudi odlazak na predstavu, posjeta izložbi, izlazak u restoran, gledanje sportskog događaja. Slično tome, grad određene veličine nudi veliki izbor muzejskih iskustava i, svjesno ili ne, svaki od njih će se jako potruditi da privuče maksimalan broj posjetilaca. Dakle, muzeji su u direktnoj konkurenciji jedni drugima kako bi dobili vrlo ograničene finansijske resurse, bilo da dolaze iz javnih izvora ili od privatnih donatora, odnosno sponzora. Na kraju, faktor u pojavljivanju marketinga u muzejima je potreba da se bolje upoznaju posjetioči. To znači pomoći muzeju da ispuni svoju misiju kroz prilagođavanje svoje poruke, da pokuša bolje razumjeti percepcije i očekivanja ne-posjetilaca kako bi razumio interes određenih grupa. U muzejima koji su usvojili marketinški pristup ne samo da se nastoji reagirati na

---

16 Richard Sandell and Robert R. Janes, *Museum Management and Marketing*

promjene u potrebama, željama i percepcijama posjetilaca nego se te promjene pokušavaju i predvidjeti.

ZADACI MARKETINGA U MUZEJU

Muzej je složena organizacija s višestrukim zadacima, koji se razlikuju u zavisnosti od toga kojeg je tipa određeni muzej, njegove usmjerenosti na zadatak, koje su njegove ciljne grupe te njegovih finansijskih i strukturnih ograničenja. Kada su u pitanju zadaci marketinga u muzejskom djelovanju, tu se mogu izdvojiti dva različita pristupa. Prvi, koji na marketing u muzeju gleda prilično usko i koji ima zadatak da kao skup tehnika ili alata dovede do povećanog javnog interesa za muzejske ponude.¹⁷ Osoblje i odjeli marketinga djeluju relativno razmjerno, primjenjujući oglašavanje, odnose s javnošću i promotivne alate u pokušaju da privuku publiku čije su potrebe i interesi rijetko identificirani i ostaju slabo shvaćeni. Drugi pristup, veoma drugačiji, od marketinga traži da stavlja javnost u središte muzejskog djelovanja i ta javnost, u većoj ili manjoj mjeri, utječe na sve njegove funkcije i aktivnosti. Ovdje je zadatak marketinga da muzej bude prilagođen potrebama svojih posjetilaca i zajednica kojima nastoji služiti. Njegove raznovrsne ponude informirane su o svijesti i razumijevanju interesa, percepcija, očekivanja, potreba i preferencija postojeće i potencijalne publike.

Zadatak marketinga u muzeju jeste i da provede marketinšku analizu. Ona se u muzejima uglavnom odnosi na istraživanje potrošača muzejskog proizvoda¹⁸, a s ciljem istraživanja i zadovoljavanja njihovih potreba, interesa, zahtjeva i očekivanja. Ova istraživanja generiraju bazu podataka za marketinšku analizu. Poznata je i potrebna u muzejskoj

---

17 Najposjećeniji događaj u jednom depandansu Muzeja Sarajeva odvijao se od 11.12. do 25. 12. 2015. godine u prostoru Brusa-bezistana. Organizatori manifestacije "Selam, ya Resulallah" uspjeli su da, korištenjem različitih promotivnih alata, uz nesumnjivu atraktivnost izložbe autora Esmira M. Halilovića "Upoznaj Poslanika, s.a.v.s.", za 15 dana privuku oko 11.000 posjetilaca.

18 Termin potrošači muzejskog proizvoda pojavio se početkom osamdesetih godina XX stoljeća, kada je veliki broj muzeja u svijetu promijenio svoju filozofiju i orijentirao se ka "tržištu".

praksi, ali istraživanja se ne smiju usredotočiti samo na trenutne posjetioce, već moraju uključivati i ispitivanje potencijalnih posjetilaca.

Zadatak je marketinga i oglašavanja učinkovito upoznati svoje potrošače o onome što muzeji rade. Muzeji imaju svoje proizvode, svoje izložbe, članstvo, javne programe. Njihovi potrošači imaju potrebe, npr., da vide zanimljivu izložbu, budu dio nečega, upoznaju djecu s nečim. Muzeji već imaju ono što njihovim potrošačima treba, ali oni o tome jednostavno još ne znaju.

Zahvaljujući uvođenju novih tehnologija (i pod njihovim pritiskom), aktivnosti muzeja se sve više oslanjaju na područje masovnih komunikacija. Da bi se kretali uporedo sa svojim okruženjem, muzejski stručnjaci prihvataju jezik tog svijeta: strateško planiranje, muzejski menadžment, marketing u muzejima, fundraising, komercijalnu eksploataciju i, naravno, odnose s javnošću – PR¹⁹. Muzejski marketing ima zadatak da utječe na formiranje nove poslovne politike. Njegov je zadatak da vodi računa o potrebama, navikama i interesovanjima muzejskih korisnika te da osigura komunikaciju s njima. Stoga važan dio muzejskih aktivnosti predstavljaju i PR aktivnosti u sferi promocije muzejskih programa, gdje se programi tumače kao sredstva kojima muzej komunicira sa svojim ciljnim tržištem. Marketinški plan i strategija predstavljaju dugoročniju orijentaciju muzeja i omogućavaju prilagođavanje u izmijenjenim okolnostima. Zadatak marketinga je da usklađuje potrebe muzejske struke i širokog kruga korisnika.

---

19 PR (*public relations*) – prihvaćena skraćenica za termin “odnosi s javnošću”. Brojne su definicije *public relationsa*, a jedna od najsveobuhvatnijih naglašava da je to “stalna, dvosmjerna, strateški vođena komunikacija s internim i eksternim ciljnim javnostima da bi se postigla obostrana korist”. (Dragan Subotić, *Odnosi s javnošću u preduzetništvu i biznisu*, Beograd, IPS – Centar za istraživanje, obuku i razvoj menadžmenta ljudskih resursa, 2006)

Iako se kod nas često pojavljuju u istom značenju, treba razlikovati odnose s javnošću od marketinga. Pod odnosima s javnošću smatra se uređeno, sistemsko obavještanje svih koji učestvuju u upravljanju muzejom i svih korisnika muzejskih usluga. Oni predstavljaju stalni napor da se publici interpretira institucija i tako osigura njeno razumijevanje, ali odnosi s javnošću tek su dio marketinga. S obzirom na to da je marketing usklađivanje djelatnosti sa željama i potrebama korisnika, posao odnosa s javnošću je predispozicija i prateća aktivnost marketinga, ali je, za razliku od složenog marketinga, samo “pasivno”, korektno obavještanje. Svaki je marketing nužno i odnos s javnošću, ali svaki odnos s javnošću najvjerojatnije nije marketing. (Tomislav Šola, *Marketing u muzejima, ili o vrlini i kako je obznaniti*)

CILJEVI MUZEJSKOG MARKETINGA

Današnji muzeji postaju svjesni dodatne kompleksnosti svoje misije, a kroz pružanje širokog spektra usluga najširim slojevima društva, tako da, pored djelovanja iz sfere zaštite baštine, svoje funkcije usmjeravaju i ka općekulturološkim sferama, kao i sferama obrazovanja, formiranju i očuvanju identiteta i sl. U skladu s navedenim stavovima, za razliku od profitnih subjekata, usmjerenih na ostvarivanje dobiti, za neprofitna preduzeća kao što su muzeji najvažnije je umjetničko ostvarenje, kvalitet i uspjeh. Zato se osnovni “profit” koji muzeji ostvaruju ne može tražiti u sferama finansijskog efekta rentabilnosti, već u sferama efekata utjecaja i komunikacija. A da bi se ti ciljevi ostvarili, pored niza raznovrsnih vještina, neophodna je i primjena marketinga. U teoriji marketinga kaže se da marketing nije cilj sam po sebi, već da on može biti samo sredstvo u službi organizacije, s namjerom da joj se omogući da efikasno postigne definirane ciljeve. Postavljanje ciljeva mora odražavati osjećaj za misiju i znanje o prednostima i slabostima muzeja te znanje o konkurentnom okruženju u kojem muzej djeluje. Dakle, muzeji moraju identificirati konkurenciju s kojom se suočavaju ako žele ojačati svoje veze sa zajednicom i proširiti svoju publiku, a zatim odrediti posebnu nišu koju mogu zauzeti u odnosu na segmente javnosti koje žele opsluživati.

U postavljanju ciljeva i strategija muzeji razvijaju jasan pogled na svoje snage i slabosti, na viziju te vrstu unutrašnje strukture koja će najvjerovatnije generirati željene ishode. Ciljevi se temelje na definiranoj misiji, a mogu uključivati tradicionalne dugoročne ciljeve, kao što je očuvanje kulturnih dobara, ali i modernije, kao što je povećanje atraktivnosti muzeja. Imati ambiciozne, iako realistične, ciljeve, povezujući ih s misijom i željenom publikom, poznajući publiku i kako je voditi te pronaći strategije i alate koji su najučinkovitiji u postizanju ciljeva – najbolji je recept za muzeje koji se bore s pitanjima promjena, inovacija i očuvanja integriteta.

Kako bi se bolje razumjela uloga marketinga u muzeju, trebalo bi ciljeve marketinga podijeliti na primarne i sekundarne.²⁰ Stalne muzejske postavke, povremene izložbe, kao i drugi događaji se planiraju, organiziraju i realiziraju kako bi predmeti skupljeni u zbirke, stečena

---

20 Vladimir Krivošejev, *Marketing ustanova kulture sa posebnim osvrtom na muzeje*.

znanja i iskustva mogli biti prezentirani publici. Ako je stručni dio kolektiva muzeja uložio veliko znanje i napor, a šira zajednica i sredstva (budžetska, dakle sredstva svih građana) da se pred posjetioce iznesu raznovrsne muzejske vrijednosti, obaveza je muzeja da o tome ne samo obavijesti javnost već i da se učini sve što je moguće da publika u što većem broju posjeti programe. Uspjeh izložbe ne mjeri se samo činom njene uspješne realizacije, pa ni brojem posjetilaca, već rezultatom kojim je muzejski proizvod²¹ djelovao na svijest, znanje, iskustvo, shvatanje svakog posjetioca. Muzejski program realiziraju se radi proširenja kulturne svijesti i edukacije, doedukacije i reedukacije najširih slojeva stanovništva, radi stvaranja bazične ili dodatne turističke ponude, ali s osnovnim zadatkom "obznanjivanja vrline" i privlačenja što većeg broja onih koji s vrlinom moraju biti upoznati. To je primarni cilj muzejskog marketinga, koji nikada ne smije biti podređen drugim, sekundarnim ciljevima, ali ih ne smije ni negirati.

Sekundarni ciljevi muzejskog marketinga usmjereni su ka pribavljanju dodatnih materijalnih sredstava. Marketing muzeja posmatran s ovog stanovišta ima dvojako djelovanje, tj. stjecanje vlastitih prihoda, s jedne strane, i stvaranje pozitivne svijesti o instituciji kod finansijera i potencijalnih finansijera, s druge strane. *Pri aktivnostima muzejskog marketinga usmjerenog ka ekonomskim ciljevima uvijek se mora imati na umu da su muzeji neprofitne organizacije i da nova sredstva nisu sama sebi cilj, već služe za povećanje kvaliteta i kvantiteta osnovne djelatnosti.*

Pored primarnih i sekundarnih ciljeva, postoje i marketinški potciljevi, koji mogu uključivati i relativno jednostavne mjerljive ciljeve (npr., povećanje nivoa prometa za određeni postotak u datom periodu), ali i brojne marketinške psihološke potciljeve, koje je teže kvantificirati (npr., zadovoljstvo posjetilaca). Kao dio operativnog marketinškog

---

21 Muzejski proizvod nije lako definirati. Krajnji muzejski proizvod je posve neopipljiv i nevidljiv. Iako postoji fizički proizvod (izložba, zbirka), ono što se podvrgava marketingu neopipljivo je, jer važnost proizvoda sadržana je u njegovom mentalnom efektu na korisnika. Muzejski proizvod je razlika između stanja prije i poslije posjete, u efektima poput svijesti o okolini, samospoznavanju, u kvalitetu kontemplacije ili društvenog sadržaja koji je u muzeju proživljen. To je, također, povećano znanje, obrazovni učinak, estetski užitak ili stanje inspiriranosti. To je i prilog učvršćenju samopouzdanja, svijesti o vlastitim vrijednostima, svijesti o bogatstvu kojim smo okruženi i sposobnosti da to prepoznamo. (Tomislav Šola, *Marketing u muzejima, ili o vrlini i kako je obznaniti*)

planiranja, donose se odluke o korištenju svih marketinških alata za ostvarivanje postavljenih ciljeva.²²

Te se odluke donose na osnovu rezultata dobijenih marketinškom analizom i prema utvrđenim ciljevima, usklađenim i provedenim u marketinškom miksu²³. Marketinški miks predstavlja odnos između proizvoda, cijene proizvoda, njegove promocije i distribucije. Uspjeh institucije na tržištu zavisi od mudrog doziranja ova četiri elementa i mjeri se postizanjem ravnoteže između njih. Odnos ova četiri elementa u neprofitnim organizacijama, pa tako i u muzejima, razlikuje se, naravno, od njihovog odnosa u organizacijama profitnog sektora. Npr., cijena²⁴ ulaza u muzej ne smije i ne može biti komercijalno određena. Na distribuciju se gleda kao na oblik približavanja publici. Proizvod je uglavnom nemjerljiv, neopipljiv. Oglašavanje se razlikuje jer nije određeno profitom i jer se poziva na društveno korisno poslanje. Pravilna primjena marketinškog miksa omogućava da se maksimalno iskoriste postojeća sredstva i time privuku posjetioci i sponzori. Cilj marketinških aktivnosti u muzeju jeste da maksimiraju iskustva posjetilaca i privuku novu publiku, putem učenja kroz zabavu (edutainment), kreiranjem različitih događaja, uz primjenu novih tehnologija.

22 Charlotte Bristot, *Marketing für Museen als systematischer Managementprozess*, Berlin, Institut für Museumsforschung, Staatliche Museen zu Berlin, 2007.

23 Marketinški miks predstavlja specifičnu kombinaciju elemenata koji se koriste za istovremeno postizanje ciljeva preduzeća i zadovoljenje potreba i želja ciljnih tržišta. Sastoji se od četiri osnovne varijable: proizvod, cijena, promocija i distribucija. Često nazivan metoda 4P, što potječe od početnih slova engleskih riječi *product, price, promotion, place*.

24 Plaćanje ulaznica ili ne – jedna je od temeljnih dilema u muzejima. Dio muzeja u V. Britaniji još uvijek odolijeva, nudeći slobodan ulaz. Ta vrijedna, simbolička pozicija uskoro će, nažalost, biti posve izgubljena. Stezanjem finansija i pritiskom za boljom ponudom, muzeji moraju naplaćivati ulaz. Ako je već prisiljen naplaćivati usluge, muzej mora davati "vrijednost za novac" i svojim djelovanjem jasno dati do znanja da plaćanje ulaza nije zarađivanje na posjetiocima i korisnicima, nego razmjena u kojoj se "profit" pojavljuje samo kao mogućnost investiranja u poboljšavanje kvaliteta usluga. Nasreću, u muzejima vrlo često postoji socijalna korekcija. U današnje vrijeme slobodni ulaz može zbuniti posjetioce. Besplatnost u muzeju u nekim slučajevima može biti interpretirana kao dokaz osrednjeg kvaliteta njegovog sadržaja. Kad je, naprimjer, kasnih sedamdesetih godina Kunstgeverbe museum u Hamburgu napravio eksperiment prelazeći sa slobodnog ulaza na plaćeni, pokazalo se da publika više cijeni plaćenu posjetu muzeju i da dolazi u većem broju. U Louvreu je ustanovljeno da je posjeta opadala u nedjelje kad je bio slobodan ulaz, a rasla kad se plaćao. (Tomislav Šola, *Marketing u muzejima, ili o vrlini i kako je obznaniti*, Zagreb, 2001)

ULOGA MUZEJA U KULTURNOM TURIZMU

Najznačajniju poveznicu s komercijalnim djelatnostima muzej ostvaruje s visokoprofitnom djelatnošću turizma. S tim u vezi, savremeno orijentirani muzeji nastoje se upoznati s osnovnim pojmovima turizma, s kulturnim turizmom,²⁵ kao jednim od vidova turizma, ali i s teorijom i praksom koja kulturni turizam povezuje sa svakodnevnim radom muzeja. Primjena marketinga u oblasti kulture daje nadu da ipak postaje dominantno mišljenje da kultura nije nužno i potrošnja. Primjena marketinga u kulturnoj djelatnosti već je pokazala da je kulturni proizvod, odnosno kulturna baština,²⁶ u širem smislu riječi, u funkciji razvoja kompletnoga turističkog proizvoda i ima svoje mjesto na tržištu i značajni je stimulans u kreiranju atraktivnosti turističkog proizvoda. Bogata kulturna ponuda može znatno utjecati na privlačnost i imidž grada odnosno regije.²⁷ Tako ukupna kulturna ponuda ili pojedine kulturne manifestacije²⁸ mogu biti presudne u izboru turističke destinacije, a dodatni izdaci uglavnom dobrostojećih turista zainteresiranih za kulturu mogućnost da se uveća profit regije koja uspješno propagira svoje prednosti u kulturi.²⁹ Prakticiranje turizma najizrazitija je kulturna potreba savremenog čovjeka. Imajući u vidu potencijale kulturnog turizma, mnoge zemlje u svijetu ga prepoznaju kao državni prioritet.³⁰

25 Prema definiciji američke asocijacije za planiranje i menadžment kulturnih resursa, kulturni turizam podrazumijeva "posjete osoba van domaće zajednice koje su potpuno ili djelimično motivirane interesom za historijske, umjetničke, naučne ili druge ponude vezane za životni stil – kulturno naslijeđe, koje nudi zajednica, regija, grupa ili institucija".

26 Svijest o kulturnom naslijeđu, stvarana njenim posrednim ili neposrednim komunikacijama, postaje identitet sredine, element u predstavljanju jednih sredina drugima, poticajni motiv velikih turističkih migracija, kao i ogroman edukativan potencijal. (Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, Zagreb, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, Filozofski fakultet sveučilišta, 1993)

27 Vladimir Krivošejev, *Muzeji, menadžment, turizam, ka savremenom muzeju, od teorije do prakse*, Valjevo, Narodni muzej, 2012.

28 Primjer Sarajevo film festivala

29 Malo je poznato da Austrija veći dio svog nacionalnog dohotka ostvaruje zahvaljujući posjetama stranih turista njihovim muzejima ili festivalu u Salzburgu (Mocartov rodni grad) nego prodajom aranžmana za boravak u svojim čuvenim skijaškim centrima.

30 Otvaranjem dependansa njujorškog muzeja Guggenheimu baskijskom gradu Bilbao taj lučki grad s teškom industrijom na sjeveru Španije ostvario je iznenađujući napredak. Guggenheim Bilbao postao je novi zaštitni znak zemlje Baska i trenutno ostvaruje značajni dio bruto društvenog proizvoda regije. Veće u prvoj godini funkcioniranja, povećanim

Kulturni turizam omogućava finansijsku podršku očuvanju, revitalizaciji i promociji dobara kulturne baštine, a istovremeno doprinosi i finansijskoj i organizacionoj nezavisnosti kulturnih institucija i organizacija, kao i procesu decentralizacije kulture. Razvoj kulturnog turizma ima ne samo materijalne već i tzv. nematerijalne efekte, kao što su razvijanje svijesti i briga o vlastitim kulturnim vrijednostima, kreiranje kulturnog identiteta i pozitivnog imidža zajednice. Stoga je i razumljivo da se mnoge male zemlje i zemlje u tranziciji okreću kulturi i baštini kao svojoj strateškoj šansi. S obzirom na to da teško mogu konkurirati razvijenim zemljama u segmentu privrede, one šansu vide u kulturi i baštini, jer su one supstance turizma, odnosno kulturnog turizma,³¹ i nikako ne zanemaruju ekonomsku snagu kulturnih institucija, s obzirom na broj radnih mjesta koje stvaraju i njihov udio u nacionalnom proizvodu. Unutar turističke ponude, muzeji danas mogu biti turistički resurs, turistička atrakcija te osnovni sadržaj turističkog proizvoda. S timu vezi, nameće se pitanje da li kulturne institucije treba da se predaju potrebama ukusa javnosti, pa i turista, i da svoje programe osmisle i prilagode isključivo prema njihovim željama. U stvarnosti, mora se započeti sa željama i potrebama koje osjeća posjetilac, a zatim kreirati i interpretirati programe koji će zadovoljiti te potrebe i želje. Međutim, samo stručna zrelost bit će uvijek i iznova u stanju odrediti granicu između atraktivnog, komunikativnog obraćanja, s jedne strane, i podilaženja, s druge. Kako bi muzeji ispunili zadatak koji pred njih stavlja društvo i koji je definiran njihovom misijom, a u isto vrijeme korisnici muzejskih proizvoda zadovoljili svoje potrebe, neophodno je uspostaviti i održavati komunikacijski kanal između muzeja i njihovog okruženja. Da bi se to kvalitetno ostvarilo, nužna je upotreba marketinga. U kontekstu kulturnog turizma, marketinški alati su potrebni jer treba tragati za odgovorima na pitanje koje su tačno potrebe i interesi kulturnog turista koji je u potrazi za novim iskustvom, estetskim, intelektualnim i emocionalnim. Svaki proizvod kulture nije poželjan, spreman ili sposoban privući turiste, a ni svakog turistu ne zanima kultura, kao što malokoga zanima sve u kulturi. Kao i za mnoge druge stvari, nema

---

prometom i potrošnjom u gradu, gradskim vlastima vratio uloženih 100 mil. dolara (1,3 miliona posjetilaca).

31 Tomislav Šola, *Marketing u muzejima, ili o vrlini i kako je obznaniti*.

gotovih recepata koji bi garantirali da će njihovom primjenom muzej odjednom postati poželjna destinacija.³²

MUZEJSKI MARKETING KAO POTREBA

Marketing je potreban zbog javne slike muzeja. Cilj je muzeja imati stalnu podršku javnosti, tj. da bude dobro primljen i rado podupiran, da ga svojim drže i upravni odbor, i sponzori, i donatori, da se s muzejskim ciljevima poistovjećuju prijatelji muzeja i, naravno, publika, da ga blagonaklono gledaju i mediji.³³ Danas je marketing potreban jer omogućava znatna poboljšanja u djelotvornosti muzeja. Ta poboljšanja kreću se od veće ekonomske samostalnosti do mnogo sofisticiranijeg razumijevanja prirode i zahtjeva doživljaja posjetilaca, ali i do povećanja svijesti o ne-posjetiocima i šta muzeji mogu učiniti da ih uključe. Marketing je potreban zbog finansiranja. Cilj je muzeja stabilan i izdašan budžet u dijelu koji namiruje država i rastući vlastiti prihod od posjetilaca, sponzora i donatora. Prihvatanjem marketinške tehnike muzeji su se okrenuli prema publici i pokazali joj svoju ugodniju stranu. Mnogi su muzeji davali, i još daju, odbojnu sliku, koja isključuje i selekcionira publiku. Muzej je potrebno učiniti veselijim, treba ga oživjeti, udahnuti mu dušu, u doslovnom smislu – animirati ga.³⁴ Sviđalo se to nama ili ne, muzeji će sve više biti prisiljeni boriti se za svakog posjetioca. Muzej postaje mjesto provoda, gdje se, osim razgledanja izložbi, pije kafa, jede, gledaju filmovi i surfa po internetu, sluša koncert ili gleda pozorišna predstava. Muzej je često važna tačka u razgledanju nekog grada ili regije i tako postaje dio mreže turističkih atrakcija. Muzej i dalje prikuplja, čuva, izlaže i interpretira predmete iz zbirki, što je njegova tradicionalna uloga, ali uz to postaje svojevrsan kulturni i edukativni centar, pa i mjesto provoda i zabave. Muzej je sve manje elitna ustanova, jer se u naše vrijeme pretpostavlja da uživanje u kulturnim dostignućima nije povlastica, nego pravo svakoga čovjeka. Dakle, svih nas, i domaćih korisnika iz

32 Vlasta Klarić, Želimir Laszlo, Renata Nevidal, *Muzeji i turizam*, Zagreb, Globtour Event, 2011.

33 Tomislav Šola, *Marketing u muzejima, ili o vrlini i kako je obznaniti*.

34 André Gob – Noémie Drouguet, *Muzeologija: povijest, razvitak, izazovi današnjice*, Zagreb, Izdanja Antibarbarus, 2007.

zajednice u kojoj muzej djeluje i posjetilaca izvan lokalnih zajednica, odnosno turista.³⁵Mnogi muzeji koji su osjetili potrebu za promjenama i prihvatili marketinški koncept postali su mjesta otvorena za raznolikou publiku, jer su svoje aktivnosti prilagodili potrebama, željama i očekivanjima posjetilaca. Postepeno su preusmjerili fokus s predmeta na ljude. Prateći potrebe i trendove posjetilaca, muzeji su počeli nuditi različite vrste usluga, osim izložbi (kao svoje osnovne usluge). Ali veliki broj muzeja još uvijek se opire većoj otvorenosti prema javnosti. Oni se također odupiru prihvatanju činjenice da se svijet muzeja promijenio, a takve promjene niko ne može zaustaviti, jer su izvan područja utjecaja samih muzeja. Uspješni muzeji širom svijeta, koji su prihvatili marketing i iskoristili njegov potencijal, donose nadu drugim muzejima, koji su još uvijek oprezni kada je u pitanju utjecaj marketinga u muzejskim ustanovama. Ali ne treba podleći strahu od pretjerane komercijalizacije muzejske djelatnosti, s obzirom na to da se marketing primjenjuje u svim djelatnostima, kako u profitnom tako i u neprofitnom sektoru. Jer treba znati da su muzealci ti koji neće prijeći zamišljenu liniju. U srcu muzejske misije leži strast koju muzealci imaju prema zbirkama i koji ohrabruju javnost da bude jednako strastvena u vezi s njima. To je ono što generira brigu i kvalitet.³⁶Primjena marketinškog koncepta u muzejima, kao i drugim reprezentativnim kulturnim institucijama, potrebna je više nego ikada u segmentu privlačenja turista, što predstavlja veliki potencijal za povećanje njihovog doprinosa razvoju lokalnih i nacionalnih ekonomija, povećanjem zaposlenosti i prihoda.³⁷Marketing u muzejima potreban je i zbog uvođenja i praćenja primjene novih tehnologija u muzejima. Kultura treba i mora ići ukorak s vremenom. Virtualna stvarnost (VR) postala je široko rasprostranjen alat za obrazovanje, tumačenje ili pripovijedanje, jer se informacije isporučuju putem slike, zvuka i drugih senzorskih sredstava koji se lako razumiju. Dosadašnja iskustva idu u prilog mišljenju da nova tehnologija daje vrlo smisleno i prijatno iskustvo u vrlo ograničenom vremenu.

35 Vlasta Klarić, Želimir Laszlo, Renata Nevidal, *Muzeji i turizam*.

36 Jurica Pavičić, Nikša Alfrević, Ljiljana Aleksić, *Marketing i menadžment u kulturi i umjetnosti*, Zagreb, Masmedia, 2006.

37 Neke su studije otkrile da muzejska industrija iz Velike Britanije daje veći doprinos nacionalnoj ekonomiji nego proizvodnja automobila ili oglašavanje i filmska industrija.

ZAKLJUČAK

U vrijeme globalizacije i konkurentnosti muzeji se bave marketingom kao i druge srodne institucije. Međutim, muzejski marketing je kompliciran, iz više razloga, kao što su neprofitna priroda “posla”, zatim njegovi nefinansijski ciljevi, potreba da se zadovolji brojna publika, neophodnost istovremene konkurencije, ali i saradnje s konkurentima te potrebe da se potakne identitet, kao i obrazovanje, i zabava za posjetioce. Zasluga marketinga je da su posljednjih decenija mnogi muzeji postepeno preusmjerili svoju pažnju sa zbirke na publiku, odnosno počeli su stavljati doživljaj posjetilaca u fokus muzejskog pristupa. U tom smislu, mnogi muzejski stručnjaci sa skepsom su gledali na marketing, jer je on nekad nudio rješenja koja nisu bila u skladu s tradicionalnim shvatanjima muzejskog poslanja. Danas se muzeji, između ostalog, bave i organizacijom i promocijom raznovrsnih kulturnih događaja, kao i organiziranjem obrazovnih programa, a to im je teško ostvariti bez planiranja i primjene marketinga i odnosa s javnošću. Mnogi muzeji, a posebno oni koji zanemaruju marketing ili imaju lažnu predstavu o njemu, nalaze se u poziciji da ne koriste marketing u smislu šta predstavlja danas, a on je alat za analizu i sredstvo za djelovanje koje omogućava da organizacija, profitna ili neprofitna, u potpunosti ostvari svoje ciljeve. Stoga se čini neophodnim preciznije definirati marketing, utvrditi razloge njegovog pojavljivanja, vidjeti kako se može primijeniti u konkretnom muzeju, zabilježiti njegove specifične karakteristike u konkretnom kontekstu. Marketing muzeja podrazumijeva muzeologiju kao struku u osnovi, a njen poželjni izražaj kao misiju te struke. Proizvod muzeja su različiti događaji, kojima je cilj skrenuti pažnju na naš osnovni proizvod, a to bi mogla biti stalna postavka i povremene izložbe. Marketingu je u interesu da muzejski svijet postane i naš svijet, da se oslobodi svoje samozatajnosti, da, na kraju, počne misliti o efikasnosti, poslovnosti, isplativosti, odnosno profitu. Da bi muzeji počeli razmišljati na ovakav način, nužno je bilo odreći marketingu isključivo ekonomski smisao.³⁸

---

38 Jurić Bulatović, Vesna, *Marketing projekta “Bidermajer u Hrvatskoj”*, Muzej za umjetnost i obrt Zagreb, 1996.

LITERATURA

- Bristot, C., *Marketing für Museen als systematischer Management prozess*, Berlin: Institut für Museumsforschung, Staatliche Museen zu Berlin, 2007.
- Gob, A., Drouguet, N., *Muzeologija: povijest, razvitak, izazovi današnjice*, Zagreb, Izdanja Antibarbarus, 2007.
- Grupa autora, *Osnovi marketinga*, Sarajevo, Ekonomski fakultet u Sarajevu, 1996.
- Grupa autora, *Marketing*, Sarajevo, Ekonomski fakultet u Sarajevu, 2006.
- Maroević, I. *Uvod u muzeologiju*, Zagreb, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1993.
- Sandell, R., Janes, R., *Museum Management and Marketing*, London, Taylor & Francis, 2007.
- Subotić, D., *Odnosi s javnošću u preduzetništvu i biznisu*, Beograd, IPS – Centar za istraživanje, obuku i razvoj menadžmenta ljudskih resursa, 2006.
- Šola, T., *Marketing u muzejima, ili o vrlini i kako je obznaniti*, Zagreb, Hrvatsko muzejsko društvo, 2001.
- Bulatović Jurić, V., *Marketing projekta "Bidermajer u Hrvatskoj"*, Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 1996.
- Vlasta Klarić, Želimir Laszlo, Nevidal, R., *Muzeji i turizam*, Zagreb, Globtour Event, 2011.
- Jurica Pavičić, Nikša Alfirević, Ljiljana Aleksić, *Marketing i menadžment u kulturi i umjetnosti*, Zagreb, Masmedia, 2006.
- Vladimir Krivošejev, *Marketing ustanova kulture sa posebnim osvrtom na muzeje*, Valjevo, Narodni muzej Valjevo, 2008.
- Vladimir Krivošejev, *Muzeji, menadžment, turizam, ka savremenom muzeju, od teorije do prakse*, Valjevo, Narodni muzej Valjevo, 2012.
- Tatjana Radaković, *Kulturna politika i muzejski PR u Srbiji*, Beograd, Magistarska teza, 2008.

Summary

MARKETING IN THE MUSEUM - FROM PREJUDICE TO NEED

In the age of globalisation and competitiveness, museums engage in marketing as do other related institutions. However, museum marketing is complicated for several reasons, such as the non-profit nature of its “business”, its non-financial goals, the need to satisfy large audiences, the necessity of simultaneous competition and cooperation with competitors and the need to encourage identity, education and entertainment for visitors. The merit of marketing is that, in recent decades, many museums have gradually shifted their attention from the collection to the audience, that is, they have begun to put the experience of visitors in the focus of the museum’s approach. In that sense, many museum experts viewed marketing with scepticism, because it sometimes offered solutions that were not in line with the traditional understanding of the museum’s mission. Today, museums, among other things, engage in the organisation and promotion of various cultural events as well as the organisation of educational programmes, and this is difficult for them to achieve without planning and implementing marketing and public relations. Many museums, especially those that neglect marketing or have a misconception about it, are in a position not to use marketing in terms of what it represents today, i.e. a tool for analysis and a means of action that allows an organisation, for-profit or non-profit, to fully achieve its goals. Therefore, it seems necessary to define marketing more precisely, to determine the reasons for its emergence, to see how it can be applied in a particular museum, to record its specific characteristics in a particular context. Museum marketing implies museology as a basic profession, and its desirable expression as the mission of that profession. The product of the museum are various events, the aim of which is to draw attention to our basic product, and this could be a permanent setup and occasional exhibitions. It is in the interest of marketing for the museum world to become our world as well, to rid itself of its self-denying, to finally start thinking about efficiency, business, profitability, i.e. profit. In order for museums to start thinking this way, it is necessary to stop thinking of marketing in an exclusively economic sense.

Igor RADOVANOVIĆ
JU Muzej Sarajeva

SARAJEVSKI MOSTOVI – SVJEDOCI VREMENA

Apstrakt: Pored mnogih znamenitosti, grad Sarajevo jedinstvenim čine i njegovi stari mostovi. Sarajevski mostovi nastajali su kako se grad razvijao, postajući svjedoci povijesti i ljudi koji su prošli kroz Sarajevo. U ovome radu spomenuti su najstariji mostovi, izuzetak je most Festina lente, koji je svečano otvoren 2012. godine.

Kako se grad razvijao kroz dvadeseto stoljeće, osim mostova o kojima će se govoriti u nastavku, na Miljacki je sagrađeno još petnaest novijih.

Ključne riječi: Sarajevo, mostovi, Miljacka

Abstract: In addition to many sights, it is also its old bridges that make the city of Sarajevo unique. Sarajevo bridges were built over time as the city developed and became witnesses of historical times and people who passed through Sarajevo. In this paper, the oldest bridges are mentioned, and the only exception is the newer Festina Lente Bridge, which was ceremoniously opened in 2012.

As the city developed throughout the twentieth century, in addition to the bridges in question, downstream the Miljacka River, fifteen newer ones were built.

Keywords: Sarajevo, bridges, Miljacka River

KOZIJA ĆUPRIJA

Kozija ćuprija nalazi se u kanjonu rijeke Miljacke, nekoliko kilometara istočno od starog centra grada Sarajeva. Put na kojem je premošćivala rijeku je čuveni stari carigradski drum, tj. put kojim se u doba

osmanske vladavine iz Sarajeva išlo ka istočnim dijelovima Osmanskog carstva, sve do Carigrada.

Most je građen u 16. stoljeću, kad je preko njega prešao i spomenuo ga u svom dnevniku mletački putopisac Katarino Zeno. Tačna godina gradnje ovoga mosta kao ni njegov graditelj nisu poznati.

Međutim, u narodu su se prepričavale mnogobrojne legende o nastanku ovoga mosta. Jedna od njih je da su taj most sagradila dva brata kozara, Sinan i Mehmed. Čuvajući koze po obližnjim Jarčedolima i oko gaza na Miljacki gdje se danas nalazi most, našli su skriveno blago u nekoj pećini. Kada su ga podijelili na jednake dijelove, Mehmed sagradi most preko Miljacke, a brat mu Sinan podiže džamiju na Bistriku, koju narod prozva Kečedžijinom džamijom.¹

Konstrukciju mosta čini kameni luk s dva kružna pomoćna otvora, čija je svrha da rasterete težinu objekta. Most je dug 42 m, a širok 4,75 m. Raspon svoda je 17,5 m. Zidan je od kamena krečnjaka i sedre.

U osmansko doba Kozija ćuprija bila je mjesto na kojem su se dočekivali carski namjesnici – veziri. Svakom novom veziru pravio bi se doček na mostu. Pred njega bi izašli svi viđeniji ljudi u Sarajevu, a skupio bi se i obližnji narod, pošto je to bio jedan od značajnih događaja.

Danas je Kozija ćuprija mjesto na koje Sarajlije mogu otići da se opuste i da uživaju u okolnoj prirodi. Do nje vodi pješački put duž Miljacke, čiji je početak na Darivi, u blizini Vijećnice.

ŠEHER-ĆEHAJINA ĆUPRIJA

Šeher-ćehajina ćuprija smještena je na rijeci Miljacki, u historijskom središtu Sarajeva, kod Vijećnice. Građena je od kamena, ima pet lukova. Danas se vide samo četiri, jer je peti luk zazidan i zasut prilikom regulacije toka Miljacke 1897. godine.

Po arhitektonskim vrednotama, koje se ispoljavaju u oblicima, po kompoziciji masa i po samoj zanatskoj obradi, objekat predstavlja kvalitetan arhitektonski spomenik.

---

1 Vlajko Palavestra, *Legende iz starog Sarajeva*, Zemun, Most art, 2003, 21.

Šeher-ćehaja, za sada nepoznati graditelj mosta, nije nipošto titulom indentičan starješinama svih esnafa u gradu. Bio je to sandžakbegov zamjenik, opunomoćenik (ćehaja) u upravnim i policijskim poslovima u većem mjestu, u ovom slučaju u Sarajevu. Ukratko, bio je to prefekt grada. U sudskim izvorima 16. stoljeća ta funkcija navodi se češće pod nazivom šeher-vojvoda, a nosilac toga naziva uz ime ima redovnu titulu vojvode ili ćehaje, pa se tako 1557. godine spominje šeher-vojvoda Džafer-ćehaja.² Po tom etimonu navedeni most nosi ime više stoljeća.

Značajno je navesti podatak da se i ona čikma na lijevoj obali i neposredno uz most od davnina zove Šeher-ćehajina čikma.

CAREVA ĆUPRIJA

Careva ćuprija ili Carev most povezuje obale Miljacke između Careve džamije i Brusa-bezistana. Prvobitni most sagrađio je u 15. stoljeću plemić Isa-beg Ishaković, malo niže od današnjeg, ispred ulaza u Carevu džamiju, ali je on srušen 1619. godine, u poplavi. Nakon toga Hadži Husein-aga Haračić sagrađio je kameni most s tri stuba i četiri luka na istom mjestu, koji je zbog oštećenja rekonstruiran. Rekonstruirao ga je Hadži Mustafa Bešlija 1792. godine.

Za vrijeme austrougarske okupacije most je srušen jer se nalazio u lošem stanju. Nakon toga je 1897. godine, povodom regulacije Miljacke, nešto uzvodnije od stare Careve ćuprije, sagrađen novi jednolučni most. Bio je to jedan od prvih armiranobetonskih mostova u Austro-Ugarskoj monarhiji. Za vrijeme Jugoslavije imao je naziv Žerajićev most, po Bogdanu Žerajiću, koji je 15. juna 1910. izvršio neuspjeli atentat na austrijskog generala Marijana Varešanina, tadašnjeg poglavara Bosne i Hercegovine. Dok se Varešanin vraćao s otvorenja sjednice Prvog bosanskog sabora, Žerajić je ispalio pet hitaca u njegovom pravcu, ali je svih pet promašilo. Potom je posljednjim metkom ustrijelio sebe i na mjestu ostao mrtav.³ Dakle, neposredna uzročna veza za ime Žerajićev most leži u tome što je neuspjeli atentat na Varešanina izvršen upravo na ovom mostu i što se na istom mjestu ugasio Žerajićev život.

2 Alija Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1973, 405.

3 A. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 406.

LATINSKA ĆUPRIJA (PRINCIPOV MOST)

Latinska ćuprija jedan je od najstarijih sarajevskih mostova. S vremenom se mijenjao, od prvog drvenog mosta, koji je stajao na istom mjestu pa sve do današnjeg oblika. Prvi most na ovom mjestu bio je od drveta, a spominje se u popisu bosanskog sandžaka iz 1541. godine. Sagradio ga je sarač Husein, sin nekog Širmerda. Kameni most gradi sarajevski ajan Ali Ajni-beg godine 1565. Poplava koja je pogodila Sarajevo 1791. godine oštetila je most, a sredstva za njegovu obnovu izdvaja Hadži Abdulah Briga. Obnova je uslijedila 1798/'99. godine. Hadži Abdulah Briga tada je angažirao neimare Ristu i Jovana iz Ljubinja, s dvadeset majstora.⁴

Inače, ovaj most povezivao je desnu obalu Miljacke s dijelom grada gdje je stanovalo kršćansko, katoličko stanovništvo, koje je u narodu bilo poznato kao latinluk, pa je tako i dobio ime Latinska ćuprija.

U blizini mosta je 28. juna 1914. godine Gavrilo Princip, član Mlade Bosne, izvršio atentat na prijestolonasljednika Austro-Ugarske monarhije nadvojvodu Franju Ferdinanda i njegovu suprugu vojvotkinju Sofiju. U njihovu čast na mostu je 1916. godine podignut spomenik, koji je porušen 1919. godine.

Od 1918. do 1992. godine most je nosio naziv Principov most.

MOST ĆUMURIJA

Ćumurija most nalazi se na zapadnom kraju parka Atmejdani. Most je čelične konstrukcije i izgrađen je 1886. godine. To je ustvari konstrukcija željezničkog mosta koja je prvobitno služila za izgradnju pruge uskotračnog kolosijeka Bosanski Brod – Zenica, koja je poslije izgradnje pruge prenesena u Sarajevo.⁵

Na ovom mjestu je i prije bio most drvene konstrukcije, koji je 1565. godine podigao Hadži Hasan. Tu su u blizini bile radionice kovača sabljara, koji su u svom radu mnogo trošili drveni ugalj, te su ćumur i gar istresali

---

4 A. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 403.

5 Isto, 406.

u Miljacku. Neko, opet, kaže da su na tom mjestu bakali i trgovci čistili mangale, posude za držanje žara, kada bi se zimi grijali u svojim dućanima.⁶ Tako je ovaj most po garu od ćumura nazvan Ćumurija ćuprija. Za vrijeme Jugoslavije nosio je naziv Zrinskog most, po hrvatskom banu Petru Zrinskom. Razlog za to ime mosta bio je to što se nalazio uz Ulicu Zrinskog. Kod građanstva je u upotrebi i dalje staro ime mosta – Ćumurija.

DRVENIJA (GIMNAZIJSKI MOST)

Drvenija je most u Sarajevu sagrađen za vrijeme austrougarske vladavine, 1899. godine. U blizini mosta, na desnoj obali Miljacke, nalazi se Prva gimnazija (nekad Velika gimnazija), pa se po njoj most naziva Gimnazijskim. Međutim, zbog njegove drvene konstrukcije u narodu je ostalo ime Drvenija.

Kako je most često plavila nabujala Miljacka, osamdesetih tih godina 20. stoljeća drvena konstrukcija mosta je zamijenjena betonskom, dok je drvena ograda sačuvana.

Zgrada ondašnje Velike gimnazije sagrađena je 1891. godine, u neposrednoj blizini ovog mosta, a sarajevska Velika gimnazija osnovana je još davne 1879. godine, i do izgradnje današnje zgrade promijenila je tri lokacije.⁷

Sam most je mjesto gdje počinju ljubavi sarajevskih gimnazijalaca, budući da se nalazi između Prve gimnazije, Škole primijenjenih umjetnosti i Akademije scenskih umjetnosti, na jednoj, i Privredne škole i Pedagoške akademije, na drugoj strani obale.

ČOBANIJA MOST

Čobanija most povezuje obale Miljacke kod zgrade Narodnog pozorišta i Glavne pošte. Most je željezne konstrukcije i sagrađen je 1888. godine, u vrijeme regulacije obale tog dijela Miljacke.

⁶ V. Palavestra, *Legende iz starog Sarajeva*, 23.

⁷ A. Bejtović, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 402.

Na istom mjestu je i ranije postojao most, koji je bio drvene konstrukcije i koji potječe iz 16. stoljeća, a koji je podigao Čoban Hasan-vojvoda, kada se na lijevoj obali Miljacke formirala Čoban Hasanova mahala, u narodu zvana Čobanija.⁸

Čobanija most rekonstruirala je Islamska vjerska zajednica za vrijeme šejha Kaimije, u 17. stoljeću.

Hasan Kaimija Sarajlija bio je čuveni pjesnik. Bio je i derviš i od svoje kuće je napravio dervišku tekiju, gdje su se okupljali derviši kaderije. On je donirao novac za rekonstrukciju mosta, a kako je bio i derviški starješina, šejh, narod je njegovu ćupriju nazvao Šejhanijom, da bi se nakon nekog vremena prozvala Šejtanijom.⁹ Ipak, ime Čobanija ostalo je uobičajeno u upotrebi do danas.

FESTINA LENTE

Festina lente (*Požuri polako*) novi je most preko rijeke Miljacke u Sarajevu, izgrađen 2012. godine. Most spaja šetalište Obale Maka Dizdara, ispred Akademije likovnih umjetnosti u Sarajevu, i Radićevu ulicu.

Izgradnju mosta finansirala je Općina Centar. Idejni projekat za most uradili su studenti Akademije likovnih umjetnosti, smjera produkt dizajn: Adnan Alagić, Amila Hrustić i Bojan Kanlić. Izgradnja je počela 20. oktobra 2011. godine, a završena je početkom jula 2012. godine. Most je svečano otvoren 22. augusta iste godine.

AJFELOV MOST

Ajfelov most, ili željezni Skenderija most, nalazi se u blizini sarajevske Skenderije. Željezna konstrukcija napravljena je u austrougarskom periodu, 1893. godine.

Ovaj most direktni je nasljednik starijeg mosta drvene konstrukcije, koji je bio položen ukoso preko korita Miljacke i malo niže ušća

---

8 A. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 401.

9 V. Palavestra, *Legende iz starog Sarajeva*, 22.

potoka Koševo u Miljacku. Taj stari most nastao je krajem 15. stoljeća, kada je namjesnik Bosanskog sandžaka bio Skender-paša i njegova je zadužbina. On je na lijevoj obali Miljacke sagradio džamiju, imaret, karavan-saraj, dućane i sebi palatu.¹⁰

Za današnji most govori se da je projektiran u birou Gustava Ajfela, graditelja čuvenog Ajfelovog tornja u Parizu, ali ne postoji zvaničan dokument koji potvrđuje tu tezu. Otud potječe i ime mosta.

Kozija ćuprija

---

10 A. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 404.

ZAKLJUČAK

Na kraju ove priče o najstarijim sarajevskim mostovima (izuzev mosta Festina lente, koji je sagrađen 2012. godine) zaključujemo da su oni svjedoci protoka vremena kroz ovaj grad. Kako se Sarajevo razvijalo, tako su se gradili njegovi mostovi. Spajali su dvije obale rijeke Miljacke, “memli i sunčanu stranu grada”, i generacije stanovnika Sarajeva. Kada bi ti kameni i nijemi svjedoci mogli progovoriti, ispričali bi mnoge priče iz prošlosti Sarajeva i njegovih stanovnika.

LITERATURA

- Bejtić, A., *Ulice i trgovi Sarajeva*, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1973.
- Palavestra, V., *Legende iz starog Sarajeva*, Zemun, Most art, 2003.

Summary

SARAJEVO BRIDGES - WITNESSES OF TIME

At the end of this story about Sarajevo's oldest bridges, with the exception of the FestinaLenta Bridge which was built in 2012, we conclude that they are witnesses to the passage of time through this city. As Sarajevo developed, so were its bridges built. They connected the two banks of the Miljacka River, the "mouldy and the sunny side of the city", and generations of Sarajevo residents. If these stone and silent witnesses could speak, they would tell many stories from the past of Sarajevo and its inhabitants.

Žanka DODIG
JU Muzej Sarajeva

IZLOŽBA JELOVNIKA POVODOM JUBILEJA HOTELA “EUROPE”/“EVROPA”

Osvrt na izložbu

Apstrakt: Napisano se odnosi na saradnju JU Muzej Sarajeva i hotela “Europe”, iniciranu obilježavanjem jubileja Hotela, a realiziranu prigodnom izložbom.

Ključne riječi: muzej, hotel “Evropa”, hotel “Europe”, muzejski proizvod, marketing

Abstract: The written refers to the collaboration of the Public Institution Museum of Sarajevo and Hotel “Europe”, initiated by the celebration of the jubilee of the Hotel, and realized through an appropriate exhibition.

Keywords: Museum, Hotel Europe, museum product, marketing.

Prije 138 godina, tačnije 12. decembra 1882, počeo je s radom hotel “Evropa”. Gligorije Jeftanović, ugledni sarajevski trgovac, otvorio je Hotel rađen po projektu nepoznatog arhitekta. Hotel je punih 110 godina neprekidno bio u funkciji. Nakon kraće stanke opet je, 2008. godine, postao prepoznatljivo obilježje Grada i sastajalište Sarajlija.

Zahvaljujući susretljivosti uprave Hotela, Muzej Sarajeva je na 130. godišnjicu njegovog osnivanja realizirao izložbu posvećenu jelovnicima koji su pravljani raznim povodima tokom njegovog dugogodišnjeg rada.

Ištvan Mezo, veliki kolekcionar, koji je jedno vrijeme bio i uposlenik hotela “Evropa”, prikupio je veći broj primjeraka jelovnika, koje je 1961.

godine predao Muzeju grada Sarajeva. Zahvaljujući toj donaciji, Muzej se obratio upravi Hotela s prijedlogom postavljanja izložbe. Mezo je u dva navrata radio u ovom hotelu. Jednom dvije godine, a drugi put znatno duže, od 1894. do 1910. godine. Čovjeku “kojeg mjesto ne drži” ovo je ujedno najduži period proveden na jednom radnom mjestu, u jednom gradu. Posvetivši život prikupljanju, Mezo nas je zadužio velikom i zanimljivom zbirkom, koja još nije našla mjesto na stalnoj izložbenoj postavi. Zato su ovakve, povremene izložbe njena jedina šansa da nađe put do posjetilaca. Izloženo uvijek pokupi simpatije i divljenje publike. Kao i njegov kreator. On joj je udahnuo život svojom upornošću i odričanjem. Predao ju je u Muzej tek pri kraju života, pretpostavljajući da je to mjesto koje će joj osigurati adekvatan tretman, trajanje i nezaborav!

I zaista, kolekcija je u Muzeju sačuvana kao cjelina. Nije doživjela najčešću sudbinu privatnih doniranih kolekcija: da bude rasparčana po drugim zbirkama. Izbjegla je ono čega se kreatori najviše plaše: gubitak identiteta, koji je, nesumnjivo, jedan od razloga prikupljanja. Naime, kolekcionari imaju potrebu, više nego drugi, da se bore s prolaznošću, da ostave trag iza sebe. Ištvan Mezo možda i više nego ostali. Nevezan porodičnim odnosima, bez nasljednika, cijeli je život posvetio uvećanju kolekcije. Obišao je sjevernu i centralnu Afriku, Japan, Evropu (nekoliko puta), Rusiju... prikupljajući hiljade jelovnika. Veliki broj njih odnose se na hotel “Evropa”. Zanimljivo je i afirmativno uočiti da jelovnici pravljani tada u Sarajevu ne zaostaju mnogo po svojoj ljepoti i dizajnu za evropskim. Kao što je i hotel “Evropa”/“Europe”, i tada i sada, hotel evropskog ranga. Ovaj hotel je i simbol Grada. Poznat po Zimskoj bašti, po torti koja nosi isto ime kao Hotel, a za koju je tadašnji slastičar ovog hotela dobio zlatnu medalju na svjetskom takmičenju slastičara u Frankfurtu, 1968. godine. Mali broj hotela i u Evropi može se pohvaliti stogodišnjom tradicijom. Hotel “Europe” i duže vremena ugošćuje ugledne ljude, velikane svjetske politike, umjetnike, poznate sportiste, sve koji se osjećaju prijatno u tom ambijentu. Njihova imena ostala su upisana u Zlatnoj knjizi, koja gotovo od samog početka prati dolaske gostiju i dešavanja u Hotelu.

Tako je i sada. Boraviti u ovom hotelu je stvar prestiža. Popiti kafu u ugodnoj atmosferi Hotela za neke je stvar navike. Ti su se najviše

radovali ponovnom otvorenju hotela “Europe”. Kao mjestu po kojem se Grad prepoznaje, a oni ostaju njegovi građani.

Razmišljajući marketinški, što se sve više zahtijeva od savremenog muzeja, Muzej Sarajeva je s jasnom namjerom ušao u ovaj projekat. Našim muzejima nije (još) svojstveno, pa ni blisko, ovakvo razmišljanje. “Oduvijek je netko htio s nekim nešto razmijeniti i pritom se pitao kako bi obostrana korist mogla biti što veća. U svojoj biti, marketing je kreativan sraz poznavanja drugog u toj razmjeni interesa. Nije neobično stoga shvatiti ga kao ‘ključ uspjeha u poslu.’”¹ Ovom rečenicom započinje poglavlje “Priroda muzejskog marketinga” u knjizi prof. Tomislava Šole “Marketing u muzejima”. Odmah pojašnjava da je temelj marketinga stvaranje dobrog proizvoda. A u muzejskoj struci ono je bazirano na iskustvu kulture i na kreativnom transferu tog iskustva, tj. opće dobro mudrosti koje se stvaralo kroz prošlost, a sačuvano je i u muzejima. Dakle, muzej bi trebao dati: iskustvo, znanje, pouke, vrijednosti, zabavu..., a korisnik svoju pažnju, dopustiti promjenu u stavovima, oplemeniti se. Zadovoljan korisnik daje i novac i vraća se u muzej. Ukratko, cilj muzeja trebao bi biti proizvod koji će biti koristan zajednici. Tako da se definicija muzejskog marketinga nastavlja s koncepcijom “socijalnog marketinga... faze marketinga u kojoj će utjecaj te koncepcije djelovati na društveno uređenje uopće.”²

Nije bez razloga prije nekoliko godina tema Međunarodnog dana muzeja bila: “Muzej, memorija + kreativnost = društvena promjena”.

Da bude do kraja jasno: saznanje da je konačni proizvod muzeja potpuno neopipljiv i nevidljiv ne bi trebalo biti razočarenje ni za kustose ni za marketinške stručnjake. Iako postoji fizički proizvod muzeja, a to je zbirka, ono što je pod utjecajem marketinga je mentalni efekat na korisnika muzejskih usluga. To korisnik prima kao ideju, kao mentalnu stimulaciju. Profesor Šola savjetuje i na neki način “tješi” muzejske uposlenike činjenicom da je i pozorišna umjetnost stalno pod takvom frustracijom, kao i svaka stvaralačka djelatnost: “Vrijeme je da i muzejski kustosi spoznaju u kojem su poslu: ne znanosti, ne informiranja,

1 Tomislav Šola, *Marketing u muzejima*, Zagreb, Hrvatsko muzejsko društvo, 2001, 82.

2 Fiona McLean, *Marketing the Museum*, Routledge, London, 1997, 47.

ne obrazovanja, ne zabave, nego komunikacije.”³ Ali, shvaćeno na pravi način, ovakva komunikacija uključuje sve nabrojano.

Dakle, u muzejskom radu proizvod je razlika između stanja svijesti prije ulaska na izložbu i nakon njenog obilaska, a ogleda se u efektima kao što su: zadovoljstvo, estetski užitek, svijest o svojoj okolini, kvalitetu razmišljanja koju prati uvećano znanje. Nadalje, svijest o vrijednosti zajednice kojoj pripadamo, pa i vlastitih.

To je i bio poticaj za ovu izložbu, koja je bila vremenski (veoma) ograničena i postavljena u maksimalno kratkom roku. Morali smo se, istina nerado, prilagoditi tržišnom marketingu Hotela i postići maksimalno za Muzej. Pri tome prvenstveno mislim na saradnju s eminentnim hotelom (za koju postoji šansa da se nastavi i u budućnosti). Promociju zbirke, koja se rijetko može vidjeti. Medijsku popraćenost s kojom je Muzej skrenuo pažnju na postojanje i svoj rad. Katalog koji ostaje kao svjedočanstvo o radu. I na kraju, za mene, emotivna satisfakcija: Mezo se vratio tamo gdje je pripadao! Katalog pravljen za izložbu, kao i ovaj tekst, završavam rečenicom: “Mislim da je to dug prema ovom čovjeku, koji je sav svoj imetak i energiju uložio u ono što je postalo opće dobro ovog grada, kao što je sam Mezo bio njegovo prepoznatljivo obilježje. Na onima iza njega je da to ostane zauvijek.”⁴

ZAKLJUČAK

Muzeji, kao neprofitabilne institucije, svoj rad sve češće moraju izmještati izvan zidova ustanove i prilagođavati se promjenama u društvu. U konkretnom slučaju, muzej je ostvario saradnju s respektabilnim hotelom, vratio u žižu interesovanja zbirku koja nije svakodnevno dostupna javnosti te podsjetio Sarajlije na život i djelo velikog kolekcionara Ištvana Meze.

To su pionirski koraci ovog muzeja u socijalnom marketingu, prilagođenom tržišnom poslovanju.

---

3 Tomislav Šola, “Od obrazovanja do komunikacije”, *Informatica Museologica*, Zagreb: MDC, 19, 1/2, 1988, 92-95.

4 Žanka Dodig Karaman, *Najljepši jelovnici svijeta (katalog)*, Sarajevo, Muzej Sarajeva, 2012.

LITERATURA

- Šola, T., *Marketing u muzejima*, Zagreb, Hrvatsko muzejsko društvo, 2001.
- Šola, T., *Od obrazovanja do komunikacije*, Zagreb, MDC, Informatika Museologica 19, 1/2, 1988, 92-95.
- McLean, F., *Marketing the Museum*, London, Routledge, 1997.
- Dodig Karaman, Ž., *Najljepši jelovnici svijeta*, Sarajevo, Muzej Sarajeva, 2012.

Summary

EXHIBITION OF THE MENU ON THE OCCASION OF THE JUBILEE OF THE “HOTEL” EUROPE

Review of the exhibition

Museums, as non-profit institutions, increasingly have to move their work outside the walls of the institution and adapt to changes in society. In this particular case, the Museum cooperated with a respectable hotel, returned to the focus of interest the Collection, which is not available to the public every day, and reminded the people of Sarajevo of the life and work of the great collector, Ištvan Meze.

These are the pioneering steps of this Museum in social marketing, adapted to market business.

Amra MADŽAREVIĆ
JU Muzej Sarajeva

IZLOŽBA "SARAJEVO 1914–2014"

Prikaz izložbe

Sarajevo – grad s bogatom, burnom, ali i lijepom prošlošću. Grad koji ima svoje stanovnike, svoje priče, svoje sudbine, svoju prošlost, ali i svoju budućnost!

Kao glavni grad Bosne i Hercegovine, Sarajevo je njen administrativni, privredni, univerzitetski, kulturni i sportski centar.

Uže područje grada, s četiri općine, ima oko 300.000 stanovnika.

Centar grada nalazi se na nadmorskoj visini od 511 metara. Stiješnjen između planina, Jahorine i Trebevića te Igmana i Bjelašnice, širi se po padinama brda i planina i zapadno, prema Sarajevskom polju. Sarajevo ima svoju rijeku – Miljacku, a u podnožju planine Igman izvire i rijeka Bosna.

Sarajevo je jedinstveno po susretu kultura i civilizacija, po džamiji, katedrali, pravoslavnoj crkvi i sinagogi u krugu od 500 metara, po gostoprimljivim ljudima...

Ipak, iako Sarajevo ima tragove ljudske civilizacije od kamenog doba, iako ima i druge atribute, u svijetu je, nažalost, najpoznatije po Sarajevskom atentatu, s početka 20. stoljeća, i najdužoj opsadi jednog grada u modernoj civilizaciji, s kraja 20. stoljeća. Neki ga se još sjećaju i po Zimskim olimpijskim igrama iz 1984. godine.

No Sarajevo je i prije, i poslije, i između ovih datuma živjelo, raslo i imalo sudbinu svakog grada na svijetu.

Ovom izložbom želimo pokazati upravo ono što se manje zna o našem gradu. Život!

Život u periodu nakon Sarajevskog atentata, događaja zbog kojeg se za Sarajevo saznalo u svijetu.

Naš muzej, Javna ustanova Muzej Sarajeva, prikazuje historiju i život grada na pet različitih lokacija: Brusa-bezistan na Baščaršiji – historija Sarajeva od neolita do 1918; Muzej “Sarajevo 1878–1918” – Sarajevo u austrougarskom periodu i Sarajevski atentat; Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine – život Jevreja od njihovog dolaska u 15. stoljeću do danas; Svrzina kuća – arhitektura i kultura življenja gradske muslimanske porodice kroz 19. stoljeće i Despića kuća – arhitektura i kultura življenja gradske pravoslavne porodice krajem 19. i početkom 20. stoljeća.

Ova izložba predstavlja nastavak te priče i prikazuje noviju historiju od 1914. do 2014. godine.

Uvodni pano izložbe

Povodom obilježavanja 100 godina od Sarajevskog atentata, JU Muzej Sarajeva je, između ostalih projekata rađenih za ovu priliku, uradila i postavila i izložbu pod nazivom “Sarajevo 1914–2014”. Izložba je postavljena i otvorena u muzejskom prostoru Vijećnice, koja je za javnost otvorena nakon rekonstrukcije iste godine, tačnije u maju 2014.

Zašto sad, nakon toliko godina, prikaz ove izložbe?

Mnogo je razloga za to, ali sam prikaz ove izložbe i priča o njenoj sudbini ustvari je nešto mnogo više, to je priča o Muzeju, o našoj sudbini, o društvu u kojem živimo.

Naš muzej je od svog osnivanja (1949) do danas prolazio kroz mnoge nedaće i dijelio sudbinu ovog grada. Poznato je da smo 1993. godine ostali bez zgrade koju smo dotad koristili, te smo se snalazili kako znamo

i umijemo. Srećom, većina eksponata je spašena. Nakon nekog vremena dobili smo privremeno rješenje: pola zgrade Vila Kosta Herman, za depo, kancelarije i radionice, i Brusa-bezistan, u srcu Baščaršije, kao izložbeni prostor. Brusa-bezistan je pokrivena tržnica iz osmanskog perioda, divan galerijski prostor, ali nedovoljan za stalnu muzejsku postavku i sve prateće prostorije. U tako nedostatnom prostoru postavili smo hronološki izložbu o historiji Sarajeva od neolita do 1918. godine. Za našu dalju istoriju nije bilo mjesta. Kao ni za izložbu iz umjetničke zbirke.

Već smo 18 godina u tom privremenom prostoru, bez ikakve nade da će se uskoro riješiti pitanje smještaja gradskog muzeja.

To su neki od razloga za postavku ove izložbe, a povod je bio stogodišnjica Atentata. Iskoristili smo priliku da ovaj izuzetno bogat i važan period u historiji našeg grada pretočimo u izložbu, koja je također privremenog karaktera.

I upravo ta neizvjesnost u vezi sdaljom sudbinom ove izložbe, koja je ustvari nastavak i dio priče koji nedostaje stalnoj postavci gradskog muzeja, razlog je za ovaj prikaz.

Možda njena sudbina i nije neizvjesna, čini se, ipak, izvjesnom. Naime, muzejski prostor Vijećnice namijenjen je za stalnu postavku o samoj Vijećnici i njenoj sudbini. Ta izložba je u pripremi i uskoro će biti realizirana, što znači skidanje i rasformiranje izložbe "Sarajevo 1914–2014". Ona će, zbog nedostatka prostora, vjerovatno završiti u depou Muzeja. I tako će priča o našem gradu ponovo završavati s 1918. godinom, u prostoru Brusa-bezistana.

Istina, postoje moderne tehnologije, tako da će ova priča naći svoje mjesto na nekom ekranu u muzeju, online i slično. Ali predmet / eksponat i posjetu muzeju s dobrim vodičem ne može ništa zamijeniti. I svi oni koji dođu u gradski muzej da upoznaju naš grad ostat će uskraćeni za kompletnu sliku o nama, našoj historiji, kulturi...

IZLOŽBA

Da se vratimo samoj izložbi. Srž i početak izložbe je porodica, osnovna ćelija društva, od koje sve polazi. Sam prostor Muzeja u Vijećnici, koji je okrugao, omogućio nam je da tako postavimo i izložbu. U

središtu prostora je dio izložbe posvećen porodici, a oko njega se dalje širi priča.

Taj dio smo simbolično nazvali “Moda u Sarajevu”, a autorica ovog dijela izložbe Svetlana Bajić, etnologinja iz Zemaljskog muzeja, kroz priču o odijevanju i fotografije iz porodičnih albuma sarajevskih porodica, ispričala je i prikazala porodični život kroz četiri historijske faze: austro-ugarski period (1878–1918), period između dva svjetska rata (1918–1941), socijalistički period (1945–1992) te period do i od Dejtona (1992–2014). Ovu priču je, vrlo interesantnim dizajnerskim rješenjem, uobličio Nedžad Čmajčanin. Svaki period prikazan je na zidu koji za podlogu ima šare s kućnih zidova iz određenog perioda ili tapetu sa šarom. Na zidovima su fotografije iz porodičnih albuma i privatnih kolekcija, uokvirene u okvire aktuelne u tim periodima. Ispred se nalaze originalne vitrine s eksponatima. To su uglavnom dijelovi odjeće, nakit, ukrasi iz tih vremena. Takva slika odaje djelić kućne atmosfere i toplinu doma. Ova četiri zida su povezana i idu u polukrug.

Detalj sa izložbe

Na stubovima koji okružuju ovaj centralni dio postavljeni su izložbeni panoi s prigodnim tekstovima i pratećim fotografijama i kartama.

Izložba ide hronološki, dajući na početku kratak osvrt, kao uvod, na historiju Sarajeva –“Sarajevo od neolita do austrougarskog perioda”. Slijedi pano pod nazivom “Sarajevo u austrougarskom periodu”. S obzirom na to da je cijeli projekat nastao 2014. godine, u vrijeme obilježavanja stogodišnjice Atentata, izložba se nastavlja prikazom samog čina

Atentata i njegovih aktera, Franca Ferdinanda, Sofije Kotek i Gavrila Principa.

U slučaju prenošenja ove izložbe u neki drugi muzejski prostor, ovaj dio izložbe bi se skratio, s obzirom na to da je bio dio vremenskog konteksta te godine. Naravno da je to događaj koji je obilježio našu historiju, ali bi se priče o akterima ipak svele na potrebni minimum jedne stalne postavke.

Detalj sa izložbe

Nastavak izložbe slijedi ovako: Prvi svjetski rat, Sarajevo u sastavu Kraljevine Jugoslavije, Sarajevo u Drugom svjetskom ratu, Sarajevo u socijalizmu, Tranzicija 1990–1992, Period 1992–1995, Period 1996–2014. Samo nabranje tema pokazuje koliko je burna bila historija Sarajeva u ovih sto godina. Stoga svaka tema obuhvata historijske činjenice, uz karte, jer su se granice i države mijenjale, prikaz moneta, zastava, grbova, kao i radove na izgradnji i infrastrukturi.

Ovi panoi nisu popraćeni eksponatima – iako Muzej posjeduje mnoge koji oslikavaju ove teme – iz više razloga. Jedan od njih je što izložba nije u našem muzejskom prostoru; samim tim, nemamo punu kontrolu. Drugi razlog je skučenost datog prostora, kao i nedostatak finansija za izradu prigodnih vitrina. U slučaju da Muzej dobije adekvatan izložbeni prostor, o ovome treba voditi računa, jer, svakako, muzeološki treba popratiti eksponatima.

Posebnost ove izložbe je u tome što smo veliki dio postavke posvetili kulturi, sportu i muzici, veoma značajnim temama, a ne samo historijskim činjenicama. Naš grad je tokom prošlog stoljeća bio i ostao prepoznatljiv, između ostalog, i po velikim kulturološkim, umjetničkim, sportskim i muzičkim uspjesima. Stoga su ove teme nezaobilazne u

stjecanju opće slike o nama i našem gradu. Napominjem da ove teme nisu nikad ranije bile obrađene i skupljene na jednom mjestu, odnosno jednoj muzejskoj izložbi.

Sport u ovih sto godina obrađen je kroz teme “Sport u Sarajevu” i “14. Zimske olimpijske igre”.

Izuzetno bogato arhitektonsko kulturno naslijeđe, bogatstvo stilova i modernizacija obrađeni su kroz temu “Arhitektura u Sarajevu”.

“Sarajevo, grad muzeja i galerija” daje osvrt na mnoštvo kulturnih institucija, sa svim njihovim karakteristikama. Treba napomenuti da je postavka rađena 2014. godine te da se otad ovaj spisak proširio, o čemu treba voditi računa u budućnosti.

Posebna tema su “Sarajevska pozorišta”, kao rasadnici muzičkog života, opere, baleta, književnosti pretočene na scenu.

Slijedi “Likovna umjetnost”, s osvrtom na sve pravce, umjetnike, najznačajnija djela.

Ono po čemu smo jedno vrijeme bili izuzetno poznati u sastavu Jugoslavije jeste muzika. O tome govori tema “Sarajevska muzička scena”. Ova tema popraćena je muzičkom podlogom, koja se može čuti prilikom obilaska izložbe, a koja je snimljena u saradnji s Muzičkom akademijom.

I, na kraju, tema “Sarajevo, grad festivala”. Radeći na ovoj temi i sami smo bili iznenađeni koliko se značajnih festivala održava u gradu. Tom prilikom smo, nažalost, nesvjesno, neke izostavili. Svakako, prvom ih prilikom treba dodati.

Autori postavke su kustosi i uposlenici JU Muzej Sarajeva (abecednim redom, po prezimenu): Mirsad Avdić, Žanka Dodig, Amra Madžarević, Adnan Muftarević, Igor Radovanović, Aida Sulejmanagić i Moamer Šehović. Vanjski saradnici: Svetlana Bajić, Zemaljski muzej; Ivana Udovičić, Umjetnička galerija BiH (za oblast umjetnosti); Velid Spaho, BHRT (za oblast sporta) i Sead Šeherćehajić, BHRT (za oblast muzičke kulture). Nedžad i Leila Čmajčanin (dizajn); Azra Bečević-Šarenkapa, Zemaljski muzej (tehnička postavka izložbe), Aida Sulejmanagić, Murat Kurtović i Taib Kešmer.

Idejni tvorac izložbe i glavni i odgovorni urednik je Amra Madžarević.

Dugujemo zahvalnost tadašnjem gradonačelniku Sarajeva gospodinu Ivi Komšiću, koji je ustupio prazni muzejski prostor za ovu izložbu. Ovo je prva izložba postavljena u Vijećnici nakon njenog svečanog otvorenja. Kao što sam već na početku naglasila, glavni projekat Vijećnice u ovom prostoru predviđa izložbu o samoj sudbini Vijećnice, koja je u pripremi, pa ćemo veoma brzo morati osloboditi prostor.

SUDBINA IZLOŽBE

Sada ponovo dolazimo do pitanja neriješene sudbine Javne ustanove “Muzej Sarajeva”. Nakon što smo napustili zgradu Šerijatske sudačke škole, a zbog isteka ugovora o korištenju, postali smo podstanari u vlastitom gradu. Srećom, posjedujemo četiri dependansa: Svrzina kuća, Despića kuća, Muzej Jevreja i Muzej “Sarajevo 1878–1918”, posvećen Atentatu. Ali matičnu zgradu nemamo. Stalna postavka je u privremenom prostoru, koji je, kao što sam navela, neadekvatan. Njegova površina nije dovoljna za stalnu postavku, a ne posjeduje nikakve prateće prostorije koje jedan muzej mora imati. Na kraju, i u tom prostoru smo podstanari i ne možemo garantirati da ćemo i tu ostati.

Nakon 1995. godine ništa nije učinjeno da se konačno riješi pitanje Muzeja, osim što nam je dodijeljen prostor Brusa-bezistana, privremeno, kao i pola zgrade Vila Kosta Herman. Istina, bilo je ideja i pokušaja, ali na tome se završilo. Jedna od ideja, za koju smatram da je bila vrlo dobra, jeste smještaj Muzeja u Jajce kasarnu, na gradskom uzvišenju. Druga ideja bila je rekonstrukcija stare bolnice na Marijin-Dvoru (Hastahana).

A mi smo tu gdje jesmo, 25 godina poslije. Bez nade da će ovo pitanje uskoro biti riješeno. Ovo, kao i sudbina Zemaljskog muzeja i drugih muzeja i galerija u našem gradu, govori o (ne)zainteresiranosti nadležnih za vlastitu kulturu i istoriju.

Stoga sam odlučila pisati o ovoj izložbi i njenoj sudbini, kako bi se aktueliziralo pitanje rješavanja smještaja Muzeja, da se bar ne zaboravi da to pitanje nikad nije riješeno.

S druge strane, trend je da svaka nova vlast, čak i na nivou direktora, smatra da svijet počinje od njih, te bi se i ova, vrlo značajna i studiozno

urađena izložba, kao logični nastavak stalne postavke o kompletnoj historiji Sarajeva, jednog dana mogla zaboraviti, kako bi neki novi ljudi počeli sve ispočetka. Stoga ovaj tekst ostaje kao svjedočenje o generaciji uposlenika Muzeja koji su autori nastavka muzejske stalne postavke, o periodima i temama koji nikad ranije nisu obrađeni.

Život ide dalje, historija se nastavlja, nemilosrdno nas pogađa događajima, tako da će buduće generacije imati mnogo novih tema za istraživanje i izlaganje. Naši depoi puni su predmeta koji ne mogu biti izloženi u Muzeju, tako da je i to nepresušni izvor novih tema za nove izložbe. Za nove povremene izložbe, za koje, također, trenutno nemamo adekvatan prostor. Nažalost, svjedoci smo vremena pandemije opasnog virusa, život nam se u potpunosti izmijenio. Još jedna vrlo važna tema za Muzej – život u našem gradu u doba pandemije.

U nadi da će se jednog dana ovaj tekst i ovi Prilozi čitati u novoj muzejskoj zgradi, sačuvajmo svoju historiju i kulturu. Mi u Muzeju to radimo, u uslovima koje imamo.

Aida SULEJMANAGIĆ
JU Muzej Sarajeva

PRILOZI ZA PROUČAVANJE HISTORIJE SARAJEVA

BIBLIOGRAFIJA

Prilozi za proučavanje historije Sarajeva, časopis u izdanju Muzeja (grada) Sarajeva.

Prilozi za proučavanje historije – stručni časopis koji izlazi od 1963. godine i promovira sadržaje koji doprinose razvoju muzeologije, od objavljivanja stručnih radova iz područja informacijskih znanosti, historije, arhitekture, stručnih i znanstvenih priloga iz muzeologije, do poticanja istraživanja muzeja i zbirki kao i fenomena kolekcionarstva.

Od osnivanja časopisa do danas izdano je sedam brojeva, odnosno četiri broja u periodu od 1963.do 1974.godine i tri broja u periodu od 2008. do 2010.godine.

U želji za ostvarivanjem kontinuiteta u objavljivanju narednih bibliografskih jedinica, imajući u vidu dosadašnje primjere dobre prakse, bibliografija predstavlja period od 1963. do 2010.godine i sadrži 145 radova čija se tematika odnosi na Bosnu i Hercegovinu, grad Sarajevo i Muzej Sarajeva.

Autori tekstova su profesori s univerziteta, stručni saradnici srodnih institucija i kustosi Muzeja Sarajeva.

Puni tekst radova ovog časopisa smije se koristiti za ličnu ili edukacijsku svrhu, uz poštivanje autorskih prava autora i izdavača.

PRILOZI ZA PROUČAVANJE HISTORIJE SARAJEVA

GODINA I – KNJIGA I

SARAJEVO, 1963.god.

MUZEJ GRADA SARAJEVA

Redakcijski odbor: dr. Alojz Benac, Ahmet Grebo, Ljubica Mladenović

Glavni i odgovorni urednik: Ahmet Grebo

Prijevod na francuski: Milenko Vidaković

SADRŽAJ

- Ahmet Grebo: Muzej grada Sarajeva od osnivanja do danas i njegovi perspektivni zadaci
- Dr. Alojz Benac: Gradac Ilinjača kod Kotorca
- Dr. Esad Pašalić: Područje današnjeg Sarajeva u rimsko doba
- Dimitrije Sergejevski: Nalaz rimskog novca na Ilidži
- Andrej Andrejević: Prilog proučavanju islamskih uticaja na umetnost XVI i XVII veka kod Srba u Sarajevu i Bosni
- Zorka Janjić: Kozmetika u starom Sarajevu
- Derviš M. Korkut: Orjentalni natpisi u predmetima etnografske zbirke Muzeja grada Sarajeva
- Dr. Midhat Šamić: Sarajevo i život u njemu početkom XIX stoljeća prema zabilješkama nekih francuskih putnika
- Dr. Hamdija Kapidžić: Sarajevo u augustu 1878. godine
- Ljubica Mladenović: Staro Sarajevo kroz beležnicu jednog slikara
- Todor Kruševac: Osnivanje i prve godine “Bosanske vile”
- Ljubica Mladenović: Počeci građanskog slikarstva u Bosni i Hercegovini
- Dr. Ilija Kecmanović: O jednoj neobičnoj književnoj karijeri u Sarajevu od 1878. do 1919. godine
- Dr. Dragoljub Ljubibratić: Sarajevski atentat i austrijska objava rata Srbiji
- Risto Besarović: Marko Matković o kulturnom životu u Sarajevu između dva svjetska rata
- Moni Finci: Prve akcije ustanika 1941. godine u okolini Sarajeva
- Dipl.ing.arh. Alija Bejtović: Spomenička problematika stare sarajevske čaršije

OCJENE I PRIKAZI

- Milan Vasić: Hamdija Kreševljaković, “Esnafi i obrti u starom Sarajevu”
- Todor Kruševac: Nikola Tršić, “Sarajevski atentat u svjetlu bibliografskih podataka”
- Dr. Milorad Ekmečić: Todor Kruševac, “Staro Sarajevo pod austro-ugarskom upravom”

**PRILOZI ZA PROUČAVANJE HISTORIJE SARAJEVA
GODINA II – KNJIGA II**

SARAJEVO, 1966.god.

MUZEJ GRADA SARAJEVA

Redakcijski odbor: dr. Alojz Benac, Risto Besarović, Ahmet Grebo, Ljubica Mladenović

Glavni i odgovorni urednik: Ahmet Grebo

Prijevod na francuski: Dragan Kebeljić

SADRŽAJ

- Ahmet Grebo: NIKOLA POPOVIĆ (nekrolog)
- Borivoj Čović: Novi podaci o praistorijskom naselju Gradac kod Kotorca
- Alija Bejtić: Ali-pašina mahala u Sarajevu – Prilog izučavanja urbanističke i socijalne strukture grada
- Alija Bejtić: Sijavuš-pašina दौरا – Prilog istoriji sarajevskih Jevreja
- Derviš Korkut: Mestvičina “Ćfilema” iz 1841.godine
- Mitar Papić: Staka Skenderova
- Todor Kruševac: Afera s udžbenicima u srpskim školama 1865. god.
- Muhamed Hadžijahić: Je li Sarajevo imalo svoju staru zastavu i grb
- Todor Kruševac: Sopron u Bosni
- Mitar Papić: Sarajevski Jevreji u našem kulturnom nasljeđu
- Zorka Janjić: Stara vezena ornamentika u Sarajevu
- Mara Harisijades: Nekoliko rukopisa prepisanih i iluminiranih u Sarajevu početkom XVIII vijeka
- Ljubica Mladenović: Osvajanje Sarajeva 1878. god. u svjedočanstvima očevidaca
- Hamdija Kapidžić: Kongres evropskih arheologa i antropologa u Sarajevu u augustu 1894.god.
- Miroslav Miljnović: Kranjčevićovo saradništvo u redakciji sarajevske “Nade” u svjetlu prepiske sa Jakovom Čukom
- Ilija Kecmanović: Veljko Petrović u Sarajevu
- Smail Tihiić: Jovan Bijelić u Sarajevu
- Vasiljka Preljević: Borba radničke klase u Sarajevu i drugim mjestima u BiH protiv Uredbe o redu i radu i agitacija KPJ za izbore
- Moni Finci: Borbe NOP odreda oko Sarajeva 1941.god.
- Nikola Babić: Stalna izložba Muzeja revolucije BiH

- Dragutin Bajo: Izložba o životu i djelu Petra Kočića
- Slavko Mićanović: Vladimir Dedijer, “Sarajevo 1914.god.”
- Risto Besarović: Slavko Mićanović, “Sarajevski atentat”

PRILOZI ZA PROUČAVANJE HISTORIJE SARAJEVA

GODINA III – KNJIGA III

SARAJEVO, 1970.god.

MUZEJ GRADA SARAJEVA

GRABRIJAN I SARAJEVO

IZABRANI ČLANCI 1936–’42. GOD.

PRIPREMIO, UVOD I KOMENTARE NAPISAO DŽEMAL ČELIĆ

Redakcijski odbor: dr. Alojz Benac, Risto Besarović, Ahmet Grebo, Ljubica Mladenović

Glavni i odgovorni urednik: Ahmet Grebo

Ovaj broj uredio: Džemal Čelić

Prijevod rezimea: Dragan Kebešević

SADRŽAJ

Grabrijan i Sarajevo

- Predgovor
- Uvod – Grabrijan i njegov doprinos Sarajevu
- Arh. Dušan Grabrijan u sjećanju svojih učenika
- Hronološki pregled svih objavljenih radova

I Arhitektura nadohvat ruke

- Le Corbusier i Sarajevo
- Turska kuća
- Kultura teferića
- Arhitektura nadohvat čovječije ruke
- Arhitektonski udio na izložbi “Bosansko selo”
- Pregled stare sarajevske arhitekture

II Sarajevo se izgrađuje

- Sarajevo se izgrađuje – nekoliko kritičko-polemičkih misli o urbanizaciji Sarajeva
- Muslimanska groblja (pluća budućeg Sarajeva)
- Građevna ideja – GI (iz osvrta na arhitektonske izložbe arh. Juraja Neidhardta)

- Proljećna izložba “Cvijete Zuzorić” – orijentacija jednog arhitekta
- Trg i spomenik
- Osvrt na natječaj za spomenik (na Trgu Oslobođenja)
- Novi Tašlihan
- Neboder (Titova – Baščaršija)
- Baščaršija – jedna nova arhitektura
- Slučaj šerijatske gimnazije
- Urbanistička rješenja sarajevskih trgova
- Od Doma tehničke radinosti do Doma umjetnosti

III Primjena principa

- Najamna zgrada u Sarajevu
- Porodična mala kuća
- Le Corbusier pripovjeda kako je kao 18-godišnji mladić gradio kuću svojim roditeljima na Ženevskom jezeru
- Radnička kuća – akutan problem Sarajeva – primjena principa stare islamske arhitekture na modernu
- Građevinski material
- Za skeletnu, a protiv masivne konstrukcije
- Princip obloge
- Za horizontalni, a protiv vertikalnog prozora
- Tražimo podesnu stambenu visinu
- Dvoetažni stanovi u višespratnim zgradama
- Elastična kuća
- Avantura pokušaja

Tumač manje poznatih riječi

Rezime

PRILOZI ZA PROUČAVANJE HISTORIJE SARAJEVA GODINA IV – KNJIGA IV

SARAJEVO, 1974.god.

MUZEJ GRADA SARAJEVA

Redakcijski odbor: dr. Alojz Benac, Risto Besarović, Ahmet Grebo, Ljubica Mladenović

Lektor: Ahmet Grebo

Glavni i odgovorni urednik: Ljubica Mladenović

Prijevod na francuski: prof. Ljiljana Bokonjić

SADRŽAJ

- Ljubica Mladenović: Dvadeset pet godina Muzeja grada Sarajeva
- Dr. Borivoj Čović: Počeci naselja na Debelom brdu u Sarajevu
- Ivana Bajo: Karta arheoloških nalazišta u okolini Sarajeva
- Muhamed Hadžijahić: Razvoj ekonomskih, političkih i kulturnih centara u općini Hadžići od 1879.god.
- Zorica Černjavski-Janjić: Sarajevske bašče i avlije
- Ljubica Mladenović: Portreti starih sarajevskih građana
- Todor Kruševac: Zavisni politički listovi
- Risto Besarović: Muzički život u Sarajevu 1878-1918
- Božo Madžar: Djelatnost mađarskog i austrijskog Trgovačkog muzeja u Sarajevu za vrijeme austrougarske uprave
- Vasiljka Stojković: Radničko kulturno društvo "Proleter" do izbijanja I svjetskog rata
- Tonči Grbelja: Prvomajske proslave u Sarajevu za vrijeme austrougarske uprave
- Josip Lešić: Pozorišno Sarajevo (1918-1920)
- Mira Miljanović: Oko pokretanja "Malih novina" za jugoslavensku decu
- Dr. Smail Tihiić: Kataloški pregled spomen-obilježja na području grada Sarajeva od 1945.god. do danas
- Vasiljka Stojković: In memoriam: Derviš Korkut
- Juraj Najdhart: Arhitekt Dušan Grabrijan i njegov odnos prema gradu Sarajevu
- Aleksandar Ljiljak: Jedno značajno ostvarenje
- Mira Miljanović: Josip Lešić, "Pozorišni život Sarajeva"

PRILOZI ZA PROUČAVANJE HISTORIJE SARAJEVA

BROJ 5

SARAJEVO, 2008. god.

MUZEJ SARAJEVA

Glavni i odgovorni urednik: Mevlida Serdarević

Redakcija: dr. Behija Zlatar, dr. Adnan Busuladžić, mr. Smajo Halilović,

Adnan Muftarević, Amra Madžarević

Lektor: Nedim Zlatar

Prijevod na engleski: Saba Risaluddin

SADRŽAJ

- Dr.sci. Salmedin Mesihović: Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva; Značenje, istraženost i potencijali budućih istraživanja
- Dr.sci. Adnan Busuladžić: Arheološka istraživanja u Kantonu Sarajevo u posljednjih 15 godina
- Adnan Muftarević: Stanje istraženosti antičkog stakla na prostoru Bosne i Hercegovine
- Mirsad Avdić: Urbana i industrijska arheologija
- Dr. sci. Sabira Husedžinović: Metodološki pristup zaštiti i očuvanju arheoloških ostataka u urbanim cjelinama
- Dr. sci. Galib Šljivo: Nemiri u Sarajevu 1914.godine
- Mr. Smajo Halilović, mr. Mustafa Dervišević: Sarajevo kao sjedište vjerskih i kulturno-obrazovnih institucija
- Amra Madžarević: Stalna muzejska postavka u Brusa-bezistanu
- Žanka Dodig Karaman: Fenomen kolekcionarstva kroz priču o Ištvanu (Stjepanu, Stefanu) Mezo (1877–1967)
- Mr. Smajo Halilović: O nekim aspektima obilježavanja historijskih događaja i ličnosti Sarajeva (u prošlosti i sadašnjosti)
- Nedim Mašić: Virtualizacija i vizualizacija u muzejskoj djelatnosti
- Žanka Dodig Karaman, Ajnija Omanić: Doprinos zdravstvenih radnika jevrejskog porijekla razvoju zdravstvene djelatnosti u Bosni i Hercegovini
- Sejdalija Gušić: IN MEMORIAM – Mustafa (Halid) Dervišević (1952–2006)
- Žanka Dodig Karaman: IN MEMORIAM – Bajro Gec
- Žanka Dodig Karaman: IN MEMORIAM – Ahmet Grebo

PRILOZI ZA PROUČAVANJE HISTORIJE SARAJEVA

BROJ 6

SARAJEVO, 2008. god.

MUZEJ SARAJEVA

Glavni i odgovorni urednik: Amra Madžarević

Recenzent: dr. Adnan Busuladžić

Redakcija: dr. Behija Zlatar, mr. Smajo Halilović, Sejdalija Gušić, Amra Madžarević, Žanka Dodig Karaman

Lektor: Nedim Zlatar

Korektor: Mirjana Mičunović

SADRŽAJ

- Adnan Muftarević: Tašlihan – Zaštitno arheološko istraživanje (2007)
- Mirsad Avdić: Harem džamije hadži Alije Kalina (nastavak zaštitnih istraživanja)
- Mirha Šabanović: Nekropola stećaka Grad, Babin potok
- Semra Mahić: Tragom starijih datiranih sarajevskih nišana
- Muamer Fazlić: Odbrana Sarajeva 1878.godine
- Elvis Kondžić: Muzej “Alija Izetbegović” – Svjedočanstvo za budućnost
- Zilha Mastalić: Uništavanje značajnih objekata u Sarajevu u vrijeme agresije 1992–1996.
- Merisa Karović: Zločini na Markalama
- Moamer Šehović: Stradanje Sarajeva (1992–1995) s refleksijama na objekte obrazovanja i kulture
- Edin Omerčić: Reintegracija Sarajeva
- Žanka Dodig Karaman: Muzeji bez zidova
- Mario Kabiljo: Veliki “mali” ljudi
- Mr. Smajo Halilović: Uloga historije i muzeologije u obrazovanju mladih
- Nedim Mašić: Projekt potpune informatizacije muzeja
- Selma Karačević-Kapić i Amra Čusto: Uz izložbu “Sarajevske fasade”

PRILOZI ZA PROUČAVANJE HISTORIJE SARAJEVA

Posvećeno šezdesetogodišnjici Muzeja

BROJ 7

SARAJEVO, 2010. god.

MUZEJ SARAJEVA

Glavni i odgovorni urednik: Amra Madžarević

Redakcija: dr. Smajo Halilović, dr. Behija Zlatar, Mirsad Avdić, Amra Madžarević

Lektor: Nedim Zlatar

Prijevod na engleski: Saba Risaluddin

SADRŽAJ

- Amra Madžarević: 60 godina Muzeja (grada) Sarajeva
- Adnan Muftarević: Brusa-bezistan

- Amra Madžarević: Svrzina kuća
- Žanka Dodig Karaman: Despića kuća
- Žanka Dodig Karaman: Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine (Jevrejska zbirka)
- Mirsad Avdić: Muzej Sarajevo 1878–1918.
- Amra Madžarević: Rad na stalnoj muzejskoj postavci Muzeja “Alija Izetbegović”
- Adnan Muftarević: Arheološka zbirka Muzeja Sarajeva
- Adnan Muftarević: Numizmatička zbirka Muzeja Sarajeva
- Amra Madžarević: Orijentalna zbirka
- Amra Madžarević: Etnološka zbirka
- Mirsad Avdić: Zbirka Austro-Ugarskog perioda
- Žanka Dodig Karaman: O zbirci Ištvana (Stjepana, Stefana) Meze (1877–1967)
- Igor Radovanović: Zbirka dvadesetog vijeka
- Hamdija Dizdar: Umjetnička zbirka
- Igor Radovanović: Fototeka
- Aida Sulejmanagić: Biblioteka i dokumentaciona služba Muzeja
- Zdravka Grebo, Igor Radovanović: Popis svih uposlenika i članova upravnih odbora Muzeja
- Žanka Dodig Karaman: Najznačajnije izložbe Muzeja grada Sarajeva/ Muzeja Sarajeva od osnivanja do danas
- Moamer Šehović: Poznati gosti Muzeja Sarajeva

PRILOZI ZA PROUČAVANJE HISTORIJE SARAJEVA
MUZEJ SARAJEVA

Izdavač

J.U. Muzej Sarajeva

Za izdavača

Alma Leka

Glavna i odgovorna urednica

Alma Leka

Lektura

Profis

Prijevod na engleski jezik

Profis

UDK

Igor Mišković

DTP

art studio DK

Štampa

Dobra knjiga, Sarajevo

Za štampariju

Izedin Šikalo

Kontakti izdavača:

Josipa Štadlera 32, 71000 Sarajevo Bosna i Hercegovina

tel.: ++387 33 475 740

fax: ++387 33 475 749

<http://www.muzejsarajeva.ba>

e-mail: muzejsarajeva@bih.net.ba

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje. Rukopisi se ne vraćaju.
Za sve dodatne informacije obratite se na e-mail adresu. / The Editorial Board reserves the
right to finally select the papers for publication. Manuscripts will not be returned to their
authors. For more information, contact an e-mail address of Museum of Sarajevo.